

52.280

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ І СУ-
СПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

САМОСТІЙНА ДУМКА

Зміст:

БОРИС ГОМЗИН :	Юнацьке	265
"	Спомин	266
"	Оповідання мандрівника	266
"	Мандрівник	267
"	У лісі	268
"	Смерть	269
Я. КОСАРИЧ :	3 мандрівок по Волині	270
Я. КОСАРИЧ :	Спогад	271
М. Чирський :	* * *	271
М. Чирський :	* * *	272
О. ДУДА :	На огнищах	272
УЛАС САМЧУК :	Гори говорять !	273
С. ЧЕРКАСЕНКО :	Северин Наливайко	293
ГРИЦЬ РОГОЗНИЙ :	Базар	308
Л. БІЛЕЦЬКИЙ :	Тарас Шевченко і його історіософія	323
Є. ОНАЦЬКИЙ :	На міжнародні теми	345

„САМОСТІЙНА ДУМКА“

літературно-науковий і суспільно-політичний місячник.

ВИХОДИТЬ при кінці кожного місяця, обсягом щонайменше 64—80 сторінок 16-ки.

МІСТИТЬ: оригінальні й перекладні поезії, драми, повісті, новелі, нариси, спомини, статті з історії, літератури, мистецтва, науки, статті на суспільно-політичні та економічні теми, огляд міжнародної політики, критику, бібліографію, хроніку, тощо.

Всякі листи, рукописи, нові книжки й передплату висилати на адресу: Видавництво „САМОСТІЙНА ДУМКА“, Чернівці, вул. Петровича ч. 2, Румунія. На відповідь долучувати поштові значки, або міжнародні купони.

РІЧНА ПЕРЕДПЛАТА виносить у краю 240 л., за границею 275 л., за Океаном (Америка й Канада) 300 л. або їх рівновартість ув іншій валюті (14 зл. п.; 40 фр. фр.; 50 Кч.; 3 дол.) Ціна окремої книжки 20 л. — З пересилкою 25 левів. Пренумерата платна **НАПЕРЕД**, однак можна сплачувати її чвертьрічними чи піврічними ратами; післяплатникам числяться 10% дорожче. Книгарням і кольпортерам призначається за передплату 5%, а за продаж окремих книжок — 25%. Оказові книжки висилається за попереднім надісланням належності — можна в поштових (і міжнародніх) значках. — Платно й позиваємо в Чернівцях.

Можна уплачувати передплату на „С. Д.“ в Америці: Executive Committee of „O. D. W. U.“, Post office Box 13, Station D. New York, N. Y., U. S. A; у Канаді: „Kalyna“, Ukrainian Co-operative, 872 Main Str., Winnipeg, Man.; в Польщі: Centralny Kooperatywny Bank Lwów, Pologne; в Чехословаччині: Адміністрація „Розбудови Нації“, Praha-Smichov, poštovní schránka č. 37, Tchécoslovaquie.

Скрізь конче зазначити що вплачується передплату на „САМОСТІЙНУ ДУМКУ“.

У краю передплату на „С. Д.“ пересилати поштовими переказами або зложувати її впрост у нашій Адміністрації, щодня від пів до 10—13 і від 15—19 год. — Зза границі пересилати передплату банковими чеками чи грошовими листами, або зложити її в вищеподаних представників наших і про це повідомити Адміністрацію „С. Д.“

НАША АДРЕСА:

Edit. „Samostijna Dumka“, Cernăuți. str. Petrovici 2, Roumanie

---

Видавець і відвічальний редактор: Сильвестер І. Никорович.
Soc. tipografică, Cernăuți, str. I. Flondor 47.

САМОСТІЙНА ДУМКА

літературно-науковий і суспільно-політичний місячник

РІЧНИК IV.

КВІТЕНЬ 1934.

КНИЖКА 4.

Борис Гомзин,

Цикль: Автобіографічне.

Ю Н А Ц Ь К Е.

Гей, годочки молоді!

Золотом повивані,

Сміхом пересипані,

Співом переплітані...

Де ви?

Де ви співи співані — недоспівані...

Ночі люблені — недолюблені...

Зорі лічені — недолічені?

Де ви?

Вийду ранком понад гай,

Сонячка питаю:

„Чи не бачило ти часом, красне,

Оченяток, мов блаваток, ясних?“

Сміхом пирсне угорі,

Сміхом впаде до землі

Та й по-ко-титься...

Та житами аж простелеться:

Ха-ха-ха! Х-а-ха-ха! Ха-ха-хі...

Стріли-промені ясні.

А під серцем щось лоскоче,

А під серцем щось тріпоче...

Сам я струнами по полю

За житами у погоню...

Сріблом дзвінко колоски,

А над ними у просторі

Співи.

Співи,

Співи голосні.

День вже спати ліг.

Чорні птахи в долині...

Чорні птахи понад бором...

Чорні птахи хутко долом...

Чорні птахи низько полем...

Чорним — чорно на землі —

Десь то ходить,

Десь то бродить

Чорна, чорна ніч...

А я їй квіточку волошку

встріч!

Птахи полохнулись
та й зашелестіли пріч...

Я над гаєм походжаю

Та пісні в вінець сплітаю...

Квіточку до квіточки

Тулю, тулю

Та тихесенько голублю.

1925 р.

С П О М И Н.

(шкіц)

Світанок!

Золоторукий ранок

Сміхом пирснув крізь мережево
фіранок...

Перебіжав пустуючи

Мою кімнату тиху

і по стіні чкурнув під вус

Тарасів.

Тарас суворо мружить очі...

А той пустий вже там.

І лапкою лоскоче...

Не витримав Тарас:

Підморгує лукаво.

...Ходором по хаті, сміх у
соняшній окрасі...

— — — — —

І соняшно, і мило...

І жаль чогось...

(Зник на хвилю днів терпких
гіркий оцет).

Що це, що це?

Що за диво?

Щось дзвоником ув ухах...

І раптом никне полохливо...

А думка тріпотить безсила...

(В кутку брєнить у павутинню
муха).

ОПОВІДАННЯ

Іду... іду...

Жебрацька торба й костур од
собак...

— ? —

(Та так-таки, — жебрак!

Перегортаю дні —

Сторінки зжовклі повісти моєї

І, мов у скрині рекрут,

що тужить за селом.

Я довго-довго їх перебіраю:

Ось жмут фіялок полинялих

(Легкий пах юнацьких літ);

Пожовклий лист — колись зеле-
ний —

(Сучасна осінь!)...

Все днів минулих ґобелени —

(Крізь марево хмарин — зло-
тава просінь.)

Ні-ні! Це все не те!

...Старі портрети...

Лукаве личико... кокетливий
берет —

(Souvenir des amourettes)...

...Ще й ще старі верети...

Гусарська пісня... ескадрон...

І тиха Рось

Між вербами шаблюкою лищить

Ні-ні!... Ось цитьте... цить!

Ось-ось:

Голівка кучерява...

На ній рука ласкава —

Матусина рука!

А зпід тої благовісної руки,

Немов назустріч сонячку малина,

Розсміяна дитина.

МАНДРІВНИКА

Не хліба жебраю, а Слова,

Що би сцілило душу хору.

Дарма. Цілюща зникла мова

В сталевім клекоті мотору,

Де вже застаромодній став сонет

У товаристві оголошень із газет.
Вже десять літ оттак іду...
Ще відтоді,
Як шлях у бурю ми згубили
набиду.

Іду... іду...
Вже перейшов моря чужі,
А все дороги не знайду:
Невидко все батьківської межі.
Усе пустелею вандрую,
Аж очі виїдає спека...
А серцем віщим чую,
Що ще далеко...
Далеко ще... далеко.
Степ і степ,
Зруділий, стоптаний, зчорнілий,
Немов та шкіра в боляках...
Піском усе запорошило.
Прошелестить гадюка в бодяких.
Рубіном очі блиснуть
Із сикомом розпружиться кільце
І блискавкою злісно
В сіре тільце.

Благально писне миша...
І знов запне запону тиша.
Немов похмуре боевище,
Коли затихнуть сурми галасливі.
Лиш де-не-де стернище
Мовчки каже про життя колись
щасливе...
А сонце вогняним хрущем все
вище, вище
Повзе по куполі блакитнім,
Прозорим, безотвітнім...
І тільки десь, немов якась
хімерна тінь,
Безрухо пропливе лелека
Під холодом склепінь...
І знов чигає тиша хижа.
Леле! Як же ще далеко!
Де ж ти, де ти, мій зелений раю?
— — — — —
Оттак роками йду...
І сам уже не знаю:
Що це — ява, сон чи дивовижа?
4—X. 28 p.

МАНДРІВНИК.

...Вітрець мені доріженькою
пахне...

Бувай здорова, земле,
Прощай, старий нужденний
світ!

Бувай здорова, земле!
Набридли вже мені
Твої порепанії груди,
Що болями міст брудних
Укриті рясно-рясно.
Прощай, прощай, старенька
мамо!

Мені так сумно
На твому лоні,
І груди, зморшками поорані,
Не бавлять вже мене...

...Вітрець мені доріженькою
пахне...

Ми все живемо ще річками...
І хіба що в мріях,

По обіді,
Краєчком моря
Лінива думка заблука...
А океан мінливий і без-
брежний

Такий далекий ще для нас...
І дух його відважний,
Що вабить владно в далину
незнану,

Чужий-чужий для нас...
Чужий і вітер солонкавий,
Що ніздрі лоскотав
Зухвалим вікінгом колись,
Що гнав за руном золотим
Казкових аргонавтів,
І груди сповнював
П'яним вином...
Бо десь ген-ген...
Далеко там...
Он там!...

За тою зіркою блискучою
Пливла якась чарівна мрія,
А хвиль бурхливих пере-

плески
Музикою солодкою бреніли...
Туди... Туди!
Де небо в море
Занурило свої блакитні
береги.

Туди... Туди!
Де можна віднайти
Кінець і початок...
Туди... Туди!
Де можна паном бути.
Хай смерть!...
Аби не той базар,
Де раб раба купує й продає...

..Вітрець мені доріженькою
пахне...

І владно задзвенить
Бунтарський клик пригод...
І душно стане
В хатніх стінах...
Така бридка
Халуп низьких задуха...

І місця мало в мурах міста...
Мінливі хвилі ваблять...
Така суха й бездушна
Та знищена стара земля...
А там!

Замість задимленої стелі —
Оksamитом зоряне шатро,
Колискою ласкаві хвилі...
А ранком щось віщує
Буревісник.
Вітрил струнких напаялись
груди

Вітрець мені доріженьку
простлав

Прощай, прощай,
Долин, ланів, річок
Солодкий спокій!

В ушах моїх
Сплітаються в побожні канти
Бурмотіння хвиль
І щоглів скрип
На фоні орнаментнім
Вантів.

...Вітрець мені доріженьку
простлав

У ЛІСІ.

Сьогодні сонце в лісі
Хмелем бродить
І розливається п'яним вином
В зеленім морі.
Крізь лист калина
Полум'ям горить.
У затінку сміється перелесник
І грубим вусом мавку лоскотить.
Пручається про око мавка...
(бо ж мати не велить)...
І боязко, і соромно чогось...
— Ой, сонечко, якеж бо ти
гаряче! —

Калиною вуста горять
І груди важко-важко дишуть.
Пустун вітрець
За дуба вуха нашорошив...
Злякався...
І на вершки чкурнув!...
І звідти ще раз обережно глянув.

— Ху—ху!... Зашамотів крізь
вуса

І вивіркою по вершках
Навприсюди пустився.
...Крізь лист калина полум'ям
горить...

А мавка млосно-млосно диха...
І знов навколо тихо —

Чернички-ялинки
Стустили очі долу...

І раптом: ого—го го—го!
Дзвінками ріже тишу.
В танку бурхливому навколо
сосен

Летить арканом перелесник...
І тихий зойк дівочий
Вплітається вюнким плющем
У золотаву ярь.

С М Е Р Т Ь.

В чорнім хітоні Всезнаний-довічно

Симфонію грає пекельну
в червоно-крівавому тоні...

Гей! Там коні з припону зірвались у полі...

...вороні коні мов ніч!

...коні червоні мов кров!...

Курява димом услід!

Потоптом поле пройшли,

Аж земля стугонить...

Гони за гонами...

брязками дзвонно крешуть підкови вогні!

Гриви з вітрами сплітаючись грають,

пасмами-звоями сонце звивають...

Сонце навек!

Ген-ген у погоні вороні коні,

коні червоні за щастям хімерним летять.

Коні новітніх симфоній!

Ріками крові...

брязкотом зброї...

Стогном агоній

сповнився

світ.

В чорнім хітоні Всезнаний-довічно

Симфонію грає пекельну

в залізно-крівавому тоні...

Там коні з припону зірвались у полі!

— — — — —
Морок червоний по хаті блукає...

Ось у колиску зирнув!

— Мамо, де тато? —

„Далеко, дитино, він з ворогом беться

в чужій стороні“.

— Мамо, мамо! Вороні коні, баскі...

Мамо! Коні скажені мчаться

мов вихор ланами...

А тато назустріч іде й не чує...

не бачить... —

„Синоньку любий... Засни...

Завтра ти станеш здоровий...

Засни...

Хай янгол присниться тобі світлокрилий“.

— Мамо!... вогнем палають вони!

Ой, дихати важко...

А тупіт той серце мені розриває...

рве на шматки...

А вороні коні все ближче і ближче...

Мамо! а тато не бачить, не чує...

Тато!... Тато!...

Там коні...

Тікай!!

...Чорний Всезнаний-довічно, незримий у хату війшов
і руку простяг...

...Гострими

косами

скошений

квіт...

Я. Косарич.

З мандрівок по Волині.

I.

Ось розійшлись, як три сестрі, дороги,
і Луцьк, над ними бронзовий гридень,
пісні землі цієї, бур'яни еклоги
колись поет задуманий складе.

Тут ще весна — в калюжах сине сонце,
і ліс — у наступі напруженім стрільці,
там церква, там вітряк, там озера віконце
в кераті ходять в соняшнім кільці.

Так іскру киць — у хмиз, в багаття, в порох:
це ж спраглий бурі й полум'я простір,
ще на ланах бо слід козацького табору,
Ще берестецьких піль жита такі шорсткі.

II.

Горохова замріяні берізки,
імла з лугів за мною ще іде,
ще посвисти вітрів пронизливі та різкі,
ще біль ланів солодший понад мед.
І брязкоти кайдан, пекучий удар нагайки —
тут жайвориним співом в далені,
чи пам'ятаєш, друже, там потайки
ми переходили михлинські прикрині?
Білявий кремінь креше шоса,
це ж шлях на схід — запах чебрець,
моя туга ланів, налита, стоколося,
що її пісні мої і порив на ралець.

Den Helden die im Kriege fallen,
од обеліска тінь лягла на межі,
мандрівче, стій — тут люди в сталі
для двох епох поклали струнки межі.

О, ковельські рейки, як стріли,
яка приваблива є мова водокачок,
тут дні мої закохані летіли
повз рокіт вод, повз стаї диких качок...

тих ярмарок, зловіща, хмура тиша,
в коршмах жидівських казка про героїв,
о землі ковельська, країно крові й спизу,
де тверді дні Твої, як неугавні бої.

Я. Косарич.

СПОГАД.

Тих днів вже дзвінкости не викувать.
як весен не вернути тих,
баских, що їх так звикнув мать,
що їхній гул давно тут стих.

То там у далеч одзвеніли
дивізій рейди у' запілля,
там одступав оскаженілий,
ікластий серед куль похмілля.

То там через село тачанки,
брон потягу тривожний посвист,
і биті шкарлатом світанки
понад ланів синяві прошви.

Так не забудь — походи лав,
так не забудь мені про це,
як кавалерія проходила
по берестейському шосе.

М. Чирський.

* * *

Неспокій оця осінь голосить.
Зорі — безліч сполоханих віч.
Непокриті куйовдить волосся
Повстанцеві завітрана ніч.

Ось діждався нарешті він чести,
Недавній хлопчак гімназист :
У заставі, а поруч — вінчестер,
Що в руках задубілих затис.

Та не так, як в романах Жюль Верне,
В прозаїчних волинських полях :
Той додому вже більше не верне,
Кого зловить москаль або лях.

Він суворо нахмурює брови
І дивляється пильно у шлях
„Спочивайте, панове, здорові !“
(це загону, що в лісі заляг.)

У селі десь там гавкають пси,
Почувають тварюки недобре.
Гусне в далечі темная синь,
Загрозливий творячи обрій.

Притаївся в промерзлій руці
Цигарки наляканий вогник,
І здавалося, ночі оцій
Неконечність належить сьогодні.

Тане мужність — ввижається постіль,
Хати теплої затишний кут.
Раптом темнь проколює постріл,
Що луною розлігся „так-ку!“...

— „Щоб мені оце хліба не з'їсти —
Заклявся один з загону —
Та ж відстрілювався гімназистик
Аж від трьох, що сиділи на конях“.
— „Що й казати, був завзятий хлопчина.
Дивувалися і ми його чину“,
Притакнули і другі з запалом
Та в темному лісі пропали.

М. Чирський.

Відлітають дні, як листя
З гилляк, що скорчені холодом.
Досить вже сонцю молитись,
Струсить із себе його золото.

Нас далі кличуть суворі
Тундри ворожої тиша,
Де ніч розсіває зорі,
Де небо здається ближче.

Там квітами дні не прикрашені,
Там тіні встають, що впали...

Лиш ноги взуті в мокасини,
Лиш серця, повні запалу.

Там людина вовку братом,
Та приязнь їх проста —
Насолоджуються ароматом
Вогню з одного костра.

А сонце далеке й безсиле
Розсипалось по снігу

І лиш за санками смілий
Чоловік, що скорив бігун.

О. Дуда.

На огнищах.

На огнищах століття злоби
Вмірають Неофіти...

Клянуть мами в своїй утробі
Ще нероджені діти.

Розпуста грішна Вавилону
Світ кровію обмила.

Облудний блеск божка — комуну
Юрба благословила.

І шал, і шум, і плач, і стогни,
Руїни спопелілі...

Ідуть по трупах фараони

Скажені, озвірілі...

Розпуста оргій світ втопила.

— Гієни ми й шакали,

Сам сатана прип'яв нам крила.

Ми Бога ошукали

І розіп'яли на Голготі

Месію — чоловіка.

Ніхто не спинить нас у льоті! —

Реве тиранів кліка...

І умірають Неофіти

За шал святий любови.

О, Боже! Діти, бідні діти...

Тирани кличуть: крові! —

Улас Самчук.

Гори говорять!

12.

У корчмі Табака тепер що-вечора шумно, повно диму й веселости. Ллється пиво й вино. Ревуть захоплені бояки, гуторять, сперечаються. Іноді, коли прозоре питво розворушувало своїми градусами вояцьку кров, бурливо тоді ставало в корчмі. Дзвеніли кухлі та „погарчики“. Гурагани лайок на семи мовах виригалося й стиналося у повітрі.

Юра був ранений і прийшов на відпустку. Він іноді також не цурався Табака, але за час свого перебування в війську змінився до непізнання. Сідав за стіл, брав часопис, вичитував тему для чергової сварки з мадярами й починалося. Кричали, червоніли, біліли, зривалися, мов попечені, і вимахували один перед одним кулаками.

Одного разу виникла порядна сварка між Юрою й одним мадяром. При тому був і Павло. Юра по звичці, бурився й кипів, мов казан. Він доказував, що гуфули, це не якенебудь сміття, а частина великого народу. Про це він докладно довідався в Галичині й у лікарні. Там лежали вони разом з галичанами й ті встигли напампувати його належно.

Павло нічого не розумів, але сидіти спокійно й лише придивлятися, це значило показати себе нічим. Він горою за братом. Його тяжкий кулак пристукував по столі, аж виплюскувало пиво, а рев його заглушав цілу корчму.

— Так йому, брате! Гати його! Докажи наше! Гей, Табак! Вилазь з пивом! Сип, рижий!

І Табак сипав. А після, йдучи додому, Павло допитує брата. Цікаво, що то він там молов. Якась Україна, Київ!

Юра оповідає йому.

А ніч темна, темна. Дме північно-західний вітер. Горами з шаленим вереском мчать легіони вітрів. Брати помацьки тюпають навпростець через ґрунь додому. Їм легко й простірно. Перед ними розступаються вуглево-темні простори

і в уяві горить неймовірно приваблива будучність.

О, цей брат! Цей прекрасний, мудрий брат! — Павло широко розмахує кулаками. Він у захопленню. Докажемо ми ще своє. Ми ще їм відплатимо за повішеного вуйка.

Підходячи до рідного кубла, брати розминулися. Юра до хати, а Павло повертає на грунь...

— А ти ж куди? — питає Юра.

Нічого, нічого. Йди й спи. А я піду погрію Марійку. Вона ж, знаєш, на полонині. Це тобі не маржина. Студинь така чортова.

— Хочеться тобі таку дорогу йти.

— Ну, що ж. Вона також мерзне. Добраніч, Юро!

— Добраніч, Павле!

13.

Я вже на фронті. Приділили до 103 ц. к. пішого полку 55 бригади. Стоїмо на відпочинку, а після нас мають відправити на Лисоню під Бережанами. Дні літні. То погожі, соняшні, то знов сльотить. Забрали мене зараз по відступі від нас москалів, які дійшли були аж до Мармарошського Сиготу. Бавилися вони в нас усього два тижні. Нахлинули так нагло, що Юра, який був на відпустці, не встиг навіть від'їхати. Його ловили, мусів разом з батьком ховатись по бутинах.

Забрали також москалики й нашу маржину. Батько, який довго вірив, що то „наші“, переконався нарешті... І ті вороги, і ті неприятели. Мати тільки те й робила, що плакала.

Але тепер все те минуло. Я вояк. Я пройшов муштру, понюхав пороху. За чотири тижні прогнали мене через підстаршинську школу й тепер я навіть маленьке начальство. У моєму розпорядженню скоростріл, який слухає мене з найбільшою увагою й виконує точно мою волю.

Стоїмо в якомусь маєтку. Великий панський будинок і парк. Скрізь вояки, їх мундури, чоботи, лайка. На луці коло паркового ставу, понастелювано вояцької білизни. По деревах, квітниках скрізь порозвішувані рукасті, ногасті вояцькі речі й випари, які виходять з них, нагадують газову ацителинову атаку. У ставку й над ним повно вояцьких спин. Перуть, миються, або паряться на сонці, мов жаби.

Я ж напхавши в волю черево, скинув черевики, поножки, верхні пропалені й зачовгані піском штаниська в одній адамовій сорочці розкидав себе під соняшною зливою, всякаю в шкуру пахучий промінь та прислухаюся до глухого поворкування шлунку, який веде боротьбу з надзвичайною кількістю недовареної фасолі, твердим окрушним „комісом“ та куснем гумояловичини.

Вражіння щасливого хижака, який тількищо вернувся з удачних ловів. На моїх устах ще не витерта засохла кривава піна. Пазурі не розкоцюрились, а в суглобах ще не ущухла біль від напружених стрібків. Під шкурою ще далі судорожно корчаться вальки моїх мускулів, намагаючися

прорватися й виплигнути назовні. Очі поволі холонуть і гаснуть, мов викинуті з вогню кусники олова.

З часу коли перетягнуто мене через огонь боїв під Бережанами, я виразно відчув вплив гартуючої сили, що починаючи від м'язів ніг і рук, просякала до серця й душі, обернувши мене в неоформлений кусень сірого вапняку.

Все, що було колись — гори, люди в кожухах, навіть те, що звалося Кіті Йонашівна, все то було не тут, не на цій землі. То було десь інше в другому світі. Та хустиночка, якою розмахувала випадково присутна Кіті при моєму відїзді на двірці в Рахові, єдиний хвилюючий зв'язок з тим колишнім. Мої грубі в теплих вовняних капчурах ноги, обнесли мене великим колом, перезулися в тверді цвяховані чоботиська й ось носять тут по кручах, скелях, носять прудко, бадьоро без протесту й нарікань.

Часом промигне в очах та усмішка. Двоє, барви калини, усточок, таких привабливих і свіжих, складаються в гострий промінчик і б'ють у мою тямку. Носик її тонкий і чутливий. Виразно бачу його лінії в такому вигляді, як тоді.

Досить. Живіт випарив. Повертаю до сонця правий бік. Під мною трава нагадує розістелену звірячу шкуру. Тонка хвиля запахів розпареної білизни котиться понад землею й торкається кінчиків нервів нюху. Морщуся. Пілікає усна гармонія й грубий, дубовий бас реве ніто пісню, ніто свариться з кимсь. Думка раптом звихаєсь і в очах Параня.

Ця істота вже цьогосвітня. Уста її переборщено рожеві. Личко округле й привабливе, мов південний овоч. Груді завжди задавакувато випинаються й тягнуть до себе такі тверді предмети, як я сильніше магнету. При цій згадці ніби з розжареної начервоно печі, по тілі пробігає сильна хвиля жагучого відчуття. Виразно пружається м'язі й сильно, до болю, потягаюся, ніби бажаю порватися на дві половини.

Доречі, вона зовсім недалеко звідсіль живе. Три чверти години ходу. Наш полк стояв у тому селі перед двома тижнями. В її хаті було нас п'ять і всі ми жили в той час тільки нею. Прощаючися, вона принесла кусень якоїсь стрічки й, розірвавши її на п'ять шматочків, дала кожному по одному. Стрічка була двобарвна — жовта й синя. Значення тих барв було в той час для мене так само байдуже, як і значення барви сірого kota. Одначе уста, щічки, груди й усе таке, примусили мене впізнати в тому велику святість і я ношу той шматочок, дбайливо загорнутий у папір, у кишені, що найближче від серця.

От і тепер вона тут. Так. Це він, той шматочок стрічки. Дала й казала: — носи на кашкеті. Дурна дівчина. Не знає, що ми свої „кашкети“ десять разів за ніч тратимо. Тут вона є! Тут!

Ніздрі мого носа швидко, мов у коня, виграють. Хочу бачити її. Зірватися, бігти безупину поки не знайти її. А після схопити, тиснути, задушити. Не можу лежати. Зриваюся на ноги й натягаю стокільові, ніби вони не з сукна, а бетону, штаниська.

На превеликий мій жаль бігти всетаки не міг. Наді мною панував військовий, з суворо насупленими бровами, режім. Цей бог вояцького буття, своєю непереможною силою, досить легко справляється з дивогідними химерами своїх підлеглих.

Розпроставши свої пазури й лаби, роздерши лютим позіхом засохлі уста, перевалююся з ноги на ногу й зникаю в парку. Переді мною парадують вояцькі штани, сорочки, поперетинані й обчухрані дерева, вивернута й обтрослена віспувата пальма.

Гурток вояків зняли кам'яного стола, що стояв під мармуровою статуєю нагої жінки, кладуть на ньому багаття та варять їжу з недоспілих яблук. Мармурову жінку убрали в вояцький одяг, припили шаблю й перев'язали скорострільною стрічкою. Їм весело. Один високий і стрункий, обперся статую, заложив ногу на ногу й тринькає на гітарі. У кого з них на шапках стрічки тих самих барв, які подаризла мені Параня. Чи не були й вони в неї? Але ні. Я знаю їх. Це ж той „Ферретеррегімент“. Якого чорта скиглять вони ті нудні пісні!

Але я всетаки їх розумів. Мене дивувала їх команда. Яюсь дивно — позір! Праворуч! Ліворуч! Ноги йдуть далі. Йдуть без моєї згоди, бо мимоволі мені завжди хотілося тут зупинитись і трохи постояти. Цікаво.

Ноги несуть до палацу. Добре. Несіть до палацу. Ось сходи. Зложені з величезних куснів граніту, мають безліч слідів і кожний з них лишив по собі на спомин досить бруду. Двері скрізь повиривані, як листочки з старих книг. Треба було їх вирвати й вирвали. В кімнатах, ніби необережно потоптані жаби, лежать шкуряні фотелі. Здається це трупи й дивуєшся чому їх не поприбєрали. На долівці багато розсипаних папірців.

Минувши кілька кімнат, зустрічаєш тих паперців усе більше й більше. Вони спокійно валяються на паркеті потоптані, побруджені й шелестять під ногами, ніби осінні листя. Нагинаюся й піднімаю один. На ньому малюнок свині в окулярах і в фраку. Підписано на незрозумілій мові. Скривив усмішку й покинув.

У прорваній дірі дверей звідки пливли оті паперці їх вже ціла купа. Плили видно й скупчилися. Не можуть усі нараз впливсти. Вони мусять бути винесені на простір стонньою силою. Тут їх винесено силою вояцького мокрого, двяхованого-австрійського й нецвяхованого-московського, чобота.

Вступив по тих крижинах до кімнати звідки вони плили. Вступив і зупинився. Кусень оброслого каміню в моїх грудях помітно заворушився. Стояв у величезній заваленій книгами залі. На помості, під стінами, на розтросчених полицях, лежать, стоять, висять книги. Книги, книги, книги. Я ще не бачив тільки книг. Мої думи раптом зворушилися і стрімко хижими птахами виривались із голови. Передомно щось чого я не розумію, одначе дошкульно непокоїть. І я, мов пес, який зустрів щось незнайоме і небезпечне, бігаю навколо й брешу. Гав, гав, гав! — брешу на купи розбитих томів, які валялися тут і нищилися. По них сліди чобіт. Хтось лазив по них, хтось видно навмисне лавив і топтався.

Чому ж і я не виліз і не топтався по них. Можливо тому, що згадав дома кривого батька з його вченою „Неділею“, яка пахла тухлою оливою, яку ми всетаки терпеливо гризли, добиваючися від неї мудрости. Пригадалася також товстюча, у дерев'яних політурках книга, яка лежала в повішеного мадярами вуйка, під сволоком і яку звали Біблія. Вуйко брав її бувало й довго, довго читав. Після й я брав. До цього часу чую в руках її тяжість. Велика вона й ніхто не прочитав її докінця. Навіть сам вуйко не прочитав. Не можна її прочитати усю, бо хто прочитає — збожеволіє. Всі в це вірили. Вірили в це, що хто прочитає, неодмінно від великого розуму збожеволіє.

І от тут переді мною цілі стоси біблій розтросчених війською. Трупи їх лежать і розкладаються. Хто ж, великий мудрець, перечитував їх? Все мовчить. Ніхто не хоче відповісти й я далі, мов пес, що зустрів щось незрозуміле й небезпечне, стрібаю навколо й гавкаю.

Це тривало досить довго. Стояв в товаристві біблій-трупів, і дивувався. Було й приємно й ніяково. Я, мужик, гуцул, з далеких гір, я опинився тут у покоях великих, де стільки книг, стільки мудрих біблій, від перечитання одної з них „можна збожеволіти“. А тут їх тисячі. Боявся до них торкнутися, а як торкався то з острахом. Хотілося заглянути до них, у їх нутро, побачити й пізнати те страшне, від чого божеволіють. Я хотів, хотів неймовірно збожеволіти й я збожеволів.

Почалося з того, що покидаючи палац, усунув у задні кишені своїх штанів дві невеличких, у гарних політурках, книжечки.

14.

Ходили в бої й верталися знов. Залишених товаришів поповняли новими. Переживали божевільні хвилини. Часто зустрічалися з „зрадницьким полком“. Сміявся над ними разом з іншими чужинцями, сміявся чужою мовою, але разом, завжди в вільніший час, шукав можливости бути не далеко від тих людей з гітарами, що сміялися. Я виразно

хотів з ними познайомитися.

І я познайомився. Той січовий стрілець, з яким я перше зійшовся, звався Борис Верхола. Мені полюбилось його ім'я. В нас у горах таких не було. До всього стрілець не такий як я. Я? що я? Гуцул. А він... Він має зовсім делікатний вигляд, ніжні, прозорі, барви неба й волошок, очі. Він був десь недавно зірваний з шкільної лави й одразу пересаджений у вогонь боїв.

Так ми й спізналися. Початок цього ховається в огні бою. Тієї ночі ми дерлись на схилі пригірка в лісі. Робили прикриття технічній частині, яка мала приготувати окопи для нашого наступу. Темнота. Клекоче скоростріл. Небо крають рефлектори та ракети. Над нами квилять тяжечі „14 дюймівки“, буцаються десь поблизу об кам'янистий ґрунт, рвуть скелі й зносять розтрощені на скалки буки.

В такий час і зустрівся з Борисом. Я відбивав неочікуваний наступ. Сік із скоростріла по кущах і каменях. Борис був також тут. Він мало не попав у полон і має дякувати моему скорострілові, що цього не сталося.

І коли над ранок нас виталили з огню, ми зробилися приятелями. Одяги наші, руки й ноги, виглядали однаково. Теліпалися поволі в запілля, тягнули скоростріли, ноги. Нас морив олов'яний сон. Голова ледь трималася на в'язах, очі мало не в живіт запали, навіть кров засипала.

Але від того часу ми з Борисом Верхолюю приятелі. Чини в нас обох рівні. Я приходив до нього, приносив хліб, каву, яку добував у земляка кавовара, яловичину й гостив його цим. Він мене зустрічав піснею й гітарою. Грав і співав гарно. У невдовзі й я почав своїм диковатим голосом виводити: „Іхав стрілець на війноньку“. — Добра думаєш війнонька, чорти б її забрали.

Головне, що Борис, пізнавши мене, намацав у мені той матеріял, з якого можна було щось витесати. І він щиро взявся до праці.

Я піддався. Моя зовнішня заскорузлість не рівнялася заскорузлості голови. З мене перло бажання знати. Багато знати. Знати все. Перечитати всю Біблію й збожеволіти. Пізнати, за що та війна й чому ми воюємо. Мені дуже мало мого фрайтерського рангу.

Раз лежимо за парком з Борисом. З задніх моїх кишень випинаються книги. Докучили й я їх викинув. Той побачив, пішов підняти й, насваривши, одну з них перечитав мені.

„Читай, думаю, а я тимчасом покурю“, але як почав читати, я поволі забув за курево. Виразно відчув, як стороння велика сила втягає мене в той новий книжковий світ. Там життя, люд. Вони страждають, борються, радіють і сумують. Події швидко нарастають, чіпляються одна за одну. Хочеться знати, що буде далі. І яке здивовання, що

коли прийшов час вертатися, я зовсім забув де я, що навколо війна. Мундури, червоні обличчя, це не можливо. Як тяжко вертатися до дійсності.

Я дуже швидко божеволів. Не читав, а жер книги. Всесь вільний час віддавав їм. Борис кермував читанням. Одного разу дав він мені „Кобзаря“. Він сам перечитав мені його. Жахнувся. Камінь у грудях розм'як.

Пригадую той вечір. Борис читав до смерку. Мали вільний час і лишилися, щоб полежати. Зійшли зорі, двигтять земля від кашлю гарматних гирл. Рефлектори крають пільму, сягають зір. Лежу горілиць. „Було колись на Україні, ревіли гармати, було колись запорожці вміли панувати“. Могутні усачі, дике море, гребні розшалілих запінених хвиль. „Де ви забарились? ! Верніться! — „Не вернеться, загумо сказало Сине море. Настане суд!“ І ввижається Біблія. „Се конь блідий, а на нім вершник і ім'я йому смерть“. І з'явиться янгол із трубою і звук труби його почують від заходу на схід. Устануть мертві з гробів, настане суд!

Тієї ночі не спав. Я вже піймав ниточку початку й, як буду жити, не впусчу її. Перед моїми очима ставали могутні лави наших гір. Місяць здобить їх золотом, а наша стара Говерля поволі зрушується з свого місця, струшує шапкою туманів і йде. За нею зрушуються інші й довгий ланцюг велетнів мандрує перед моєю уявою. Вони не мовчать. Вони говорять. Вони йдуть на суд. Зорі затремтіли, слухаючи мову гір. Настане страшний суд.

Через пару днів показав Борисові шматочок стрічки подарованої мені Паранею. Чи не одвідати б її?

Добре. Борис згодився. Пішли перед тим, як мали відійти на позиції. Зустріла нас радісно й по часі розмови показала нам портрет того, хто написав книгу, яка так мене зворушила. На мене дивилося добре обличчя, але без очей. Нащо йому повиколювали очі? — питаю. — То, каже Параня, москалі в нас господарили. То їх робота. Скинули, топтали, а після повиколювали багнетами очі. Навмисне показую вам. Затямте собі це. Колись віддам до музею.

— Що то таке музей?

— То місце де зберігаються важливі пам'ятки. Як довго житимуть на землі люди, так довго будуть бачити перед собою те, що було, що діялося багато сотень і тисяч літ колись.

Вертаючися сам, бо Борис мусів відійти скоріше. Параня просила мене не забувати портрета з виколотими очима. Вона навіть поцілувала мене. О, Параню! Хіба ж я можу його забути?!

15.

Того самого вечора відійшли на лінію. Наша розвідка донесла, що москалі готують генеральний наступ. Фронт стояв на Золотій Липі. Росіяне захотіли конечно перекинути його на наш беріг.

Ми не дрімали також. Прибули свіжі частини. Наші скоростріли вичищені й наолієні. Цілі гори амуніції.

Вже перед парою днів одна дивізія москалів, прорвалася через річку й закопалася вниз на нашому боці. Далі не пустили. Одначе вони завзялися заволодіти нашими позиціями.

Наші й московські окопи були дуже близько. Ми засипали їх згори ручними гранатами. Просунутися вперед не мали змоги, а за ними річка. Порішили зірвати нас. Зробили підкоп. Ми знали їх пляни й тому вчасно звільнили місце зриву.

У пів до десятої вечора розпочали гарматний запоровий огонь. По окопах ні ми, ні вони стріляти не могли. Стріляна рвалася безупинно, але за нашими плечима.

Виставили скоростріли й чекаємо. Слухачі з мікрофоном увесь час доносять про хід підкопної праці. Коло одинадцятої сполох. Росіяне закладають міну. Зрив має бути майже перед нашими окопами. Напружено чекаємо. Велика тиша. Кров б'є чітким тактом. Хтось не видержав такого напруження й заревів диким голосом. На нього кинулися кілька вояків і закрили йому рота. Саме в той час застогнала земля й з демонічним рокотом вилетів під небо величезний вулкан піску, дерев і каменя.

Кілька наших рефлекторів ярко освітили це надзвичайне видовище. Ми бачили, як масою висипали з своїх окопів москалі. Запрацювали сотні скорострілів.

Москалі лавою ллються й спішать до вирваної міною ями. Їх зустрічали градом куль і майже всі падали на місці. Але вони все сиплються, сиплються без кінця. Здавалось їх там мільйони. Здавалось, вони виходять з-під землі в безмежній кількості. І коли купи трупів були так великі, що за ними могли знайти собі прикриття вояки, їм вдалося добратися до ями. Одночасно до ями полетіло тисячі ручних гранат.

Як довго це тривало, ніхто не знав. Наша артилерія розпочала сильний обстріл здовж ріки, бо росіяне почали переправу. Я все строчив. Не встигав міняти стрічки. Передомною наросла гора з трупів. Тримаємося твердо. Набоїв досить. Страти в людях не великі.

Нарешті десь перед світанком, росіяне перестали сипатися. З їх боку слабшає й завмирає стрілянина. Чути команду — Вперед! Висипаємо і йдемо в протинаступ, клякаємо за купами трупів і по короткому часі опановуємо російські окопи. З дивізії, що сиділа тут перед кількома годинами не лишилося ніодної живої людини.

Правда, одну напівживу людину ще тут застали. Був це ранений росіянин, якого добив маляр з нашого полку. Уміраючи, він вказував на свою вояцьку торбу й щось просив. Я його не розібрав, але коли розв'язав торбу, знай-

шов у ній написаний до жінки лист. Знайшов також у нього невеличкий хрестик, який дістав „За храбрость“. Я взяв той лист і хрестик до своєї кешені. Той хрестик маю до цього часу.

Все, що лишилося живе загорнули в полон, а мертве лишилося на місці. Через гори трупів верталися до старих закопів. Верталися зовсім отверто й спокійно. Ніхто нас не переслідував.

Сходило величне сонце. Сходило того ранку особливо. Тихо, боязько. У такі ранки на полях роса, на лугах легкий вовнистий туман, у лісі спокій і хори птахів на полянах зводиться та йде скубати соковиту траву худоба.

Лежиш чомусь зігнутий на землі. Поза не звичайна. Так, як звалився розкидав руки й ноги й гаразд. Дивишся на свої ноги й дивуєшся, що вони в таких дивних чоботах. І видається, що ти дуже довгий, що ноги твої бозна як далеко від тебе. Хочеш поворухнути ними й не маєш змоги. Нерви не передають наказів голови, відмовляються послуху.

Предмети якимись дивними видаються. Кріси, скоростріли змінилися до непізнання. Це ж діточі забавки. Все так кумедно зроблене. Береш у руку малюсіньку шрубку, мацаєш її й дивуєшся. Без цієї шрубки скоростріл не стрілятиме. Без цієї малюсінької шрубки. А чому скоростріл не стрілить? Чому вона кругла й нарізблена?

І зовсім тихо навкруги. Все заніміло, все вимерло. Яка година? Ніхто не знає яка година. Чути по окопі чомусь скрізь питаються, яка година, ніби це так важно. Сонце все вище й вище піднімається. Над лісом (а може то й не ліс) з тамтого боку щось горить. Дим величезними валунами піднімається догори. Кажуть, що то ліс горить. І знов усі ві сні повторюють, що то ліс горить. Дехто навіть спокійно підводиться, байдуже дивиться туди й підтверджує: — так, це ліс горить.

Нарешті, здається заснув. І я заснув, мій скоростріл заснув і кожна його шруба заснула. Мої й сотня інших тупоносих і брудних чобіт, задершись догори, непорушно лежало здовж окопу.

І безперерви щось верзеться. Мертві, янголи з трубами. Перед носом має біла, як сніг, хустиночка й на ній три крижаві знаки. І кожний знак дивиться на мене, ніби живе око. Одвертаюся. В той час обнімають мою голову чийсь ніжні, теплі руки, обнімають і горнуть до чогось м'якого та приємного. І я знаю, що то Параня мене обнімає, знаю хоч і не бачу її. Починаю тягнутися до неї, бо вона якось далеко від мене. Пробую підняти руки, щоб обняти її, але вони так тяжкі, що підняти їх не маю сили. Трачу надію й одускаю руки.

Після бачу якусь дуже велику кімнату. Це власне й не кімната. Це скорше церква. Баня піднята дуже високо й

на ній, ніби на небесному склепінню, сяють зорі. Вони горять, мигають. А навколо попід стінами від долівки до самого склепіння повно книг. Товсті, в'язані в шкуряні політурки, а на них великі чорні написи: „Війна“.

Далі якісь кольони, за ними відкриваються ще інші зали. Обережно йду по них. На стінах бачу великі з повиколованими очима портрети. Ага. Це ж музей. Так, так Он і наплечники наші, кріси, скоростріли, шоломи. Шукаю людей. Скрізь порожньо. Де ж ділися люди? Йду далі й знахожу в кутку тільки одну якусь невиразну людину. Здається, бачив її десь.

— Ви хто? Як ваше ім'я? — питаю. Виймаю записника й не чекаючи відповіді пишу: Бондар Нестор. А як ви пишетеся? Стор — не, чи Нестор? Окремо чи разом? А це, кажу, не ваш часом хрест? — Виймаю з кешені хрест, але зовсім не такий, як бачив у нього, а інший, чорний, залізний і подаю йому. Той мовчки протягає свою руку, а вона чорна в багні. Розчепірів пальці, а з них багно капає. — Ні, кажу. В такім разі лишіть цей хрест краще тут. Він буде нам потрібний. Ви ж знаєте, що скоро почнеться суд? На цього хреста будуть присягати. Ви свідок. — Він киває головою.

— А чи не знаєте хто тут продає оці портрети? Оці, з попробованими очима?

Він оглядається й тикає пальцем у кут. Там бачу знов Параньку. Стоїть, усміхається і манить пальчиком до себе. — Переночуйте тут. Ляжте, засніть. Сюди, сюди!

Сіла сама, підійшов до неї. Горне мене до себе. Волосся її русяве, м'яке. Очі великі й сині. Схиляюсь і кладу голову їй на коліна.

— Але ж ні! Я мушу йти. Так, Параню. Мушу йти. Мене чекає інша.

Почувши це Параня, нахиляється до мене, тісно тримає в руках мою голову, а в очах у неї великі світлі сльози стоять. І от одна сльозина зривається й капає мені на ніс. Я аж здригнувся. Вона була гаряча, мов топлена мідь. У ту саме мить прокидаюся.

Лежу, як і лежав горлиць. Наді мною зовсім пліске небо. Сонце гріє, а хмари рівнобіжно до землі відпливають валками в безвість, не торкаючись обрію. Дехто вже також прокинувся.

— Слухай, каже один. Ти ж ранений.

— Де? — питаю байдуже.

— Та он всю піку розчуквашило. Сиджу отак, дивлюся й бачу в тебе почала кров із носа капати. Збудити, чи ні? Ет, хай, думаю, краще спить. Після збуджу.

Піднімаю руку. Дійсно все обличчя, комір і пазуха облиті кров'ю. Але чому ж не болять? Встав, покинув усе, що мав й пішов. На півдорозі до місця польової лікарні впав. Мене підобрали.

Попавав знов до того самого двора, де ми були раніш на відпочинку. Після останнього бою з палацу зробили ліжарню. Лежу з зав'язаними очима в великій залі, де ще недавно лежали книжки. Нічого не бачу. Ввесь час думаю безконечні думи.

Через пару днів розшукав мене Борис. Я надзвичайно втішився й мало не вискочив з ліжка, щоб обняти його. Дав йому найденого в московського вояка листа. Той прочитав і каже: — То він властиво й не москаль. Він такий саме українець, як і ми з тобою. Ось він пише до жінки листа й просить, щоб не журилася, бо ж усе одно скоро вернеться додому.

Ага, вернеться, кажу. Треба б якось повідомити його жінку.

— От, бач, каже Борис. І скільки там, тієї ночі побили ми своїх людей. Безліч. Шкода, що ми самі себе нищимо.

І він починає говорити зо мною про те все, про що вже нераз говорили. Боже, думаю, як ця молода людина турбується тим усім. Я не бачу його, але чую й уявляю. Добрий, незабутній Борис. Він прочитав мені ще кілька книжок і дав пару на спомин.

На війні розлучитися привикли, але розлучання з Борисом було тяжке. Не бачив його, але довго, довго й міцно тиснув його руку. Обіцяли, як будемо живі, зустрітися. На жаль, цього не сталося.

16.

Марійка видоїла корову й іде з скіпцем до хати. В долині на селі чути крик і гармідер. До двірця від Зіміру підїжджають довжелезні товарові поїзди, деякі зупиняються, деякі їдуть далі. Вулицею Ясіня суне довга валка військових возів.

Марійка дивиться згори й дивується. І що воно там твориться? Снують і кричать люди. Ет... Однесла молоко до хати, процідила й поставила одно гарнятко молока, щоб спарилося для дитини.

Дитина її має вже два місяці. Крихітне, рожевеньке створіннячко борсається в пелюшках і кувкає. Мати бере його, пригортає до лона, гріє й годує грудьми. Дитя ссе, моргає малюсінькими усточками, а Марійка довго, довго дивиться, любить.

Надивившись, відриває погляд від дитини й приковує його до невеличкого дерев'яного хрестика, різбленого невідомо ким і коли. Він висить на цвяшці по середині передньої стіни. — Ох, Боже, Боже! — виривається з її грудей.

Направо й наліво від хрестика навішено багато образів. Між ними також один цисаря Франца Йосипа й архикнязя. На грудях і в цисаря, і в архикнязя понатілювано тістем багато старих, потемнілих світлин. Є між ними також світлина її чоловіка Гриця.

Марійка встає, лівою рукою притримує дитину, спинається до образів і виймає Грицьову світлину. Вернувшись на своє місце, вона довго дивиться то на світлину, то на дитя. Тяжко їй у грудях. Чорні думи тиснуть до голови.

На дворі пізна осінь. Довгою чередою сірих вайлуватих турів, сунуть над горами хмари. Ліси скутані мраками.

Нараз чує Марійка ніби грім. Раз, другий. Стріляють з гармат. Вона вже знає добре ці згуки. Кладє дитину й вибігає надвір. З долини йде захекана приспанка Зуська.

— Агій, Зусько? Що там сталося? Ади стріляють чи що?

— А Господь їх святий знають. Кажуть москалі знов йдуть, — підтираючи запаскою носа, каже Зуська.

— Боже, Боженьку! І знов тоте нищастя сунєся до нас!

Що тут робити? Вона зовсім сама одна з маленьким немовлям. Куди кинутися, що почати? Коли б хоч Павло прибув.

Павло знов служив при штабі полку зв'язковим. Востанє стояв з полком у Ворохті й час-від-часу навідувався до Марійки. Коня мав доброго, махне на сідло й раз-два в Ясіню. Всі знали, що Марійка жиє з ним як з чоловіком. Знав це й Манівчук, але нічого не міг подіяти. Його два брати пішли також на війну, а сам нічого не вдіє проти Павла.

Кватирував Павло в знайомих і жив добре. Війна мало дошкуляла йому. Добре їв, випивав. Коли зненацька на перли на Ворохту москалі, Павло сидів у себе на квартирі і чекав на курча, яке підсмажувала йому господиня. Кінь його стояв осідланий під повіткою й їв сіно. Павло мав їхати до Ясіня. Зо всіх боків чути стрілянину, але це продовжується від самого рання й ніхто не звертав на це уваги. Великий відділ москалів з двох боків натиснув на Ворохту й австрійська артилерія почала крити по них з гармат.

І раптом вбігає сусідчин хлопець і кричить: — Москалі! Павло як сидів, зривається й прожогом з хати. Хата на ґрунику, перед нею повітка, а з обох боків по оборогові. Павло вибіг за оборіг і глянув в долину. Дорогою в сторону Ясіня вростіч, на військових возах, відїжджає якась австрійська частина. З другого боку, в кільометровому відутікаючих віддаленню, коло сенаторійних будівель, де стояв штаб його полку, видно як бігають якісь люди. Павло одразу пізнав москалів.

До ста чортів зо всякими курчатами. Тікати. Дорога до Ясіня майже відтята. Їхати від хати в низ, значить лізти під кулю якому небудь москаликові. Чим скоріше через гору. Миттю гнуздає коня, плигає на сідло, вганяє в боки свого карого остроги й з копита зриває в чвал.

І тільки, що встиг виїхати з подвір'я, як від сусіднього оборогу впало кілька стрілів. Кулі просвистали над його головою. Пригнувся, осторожить коня, той робить кілька сильних стрібків і за пару хвилин, смереки закрили його від зору ворога.

Низом чвалувала московська кіннота. З протилежного боку заратакав скоростріл. Йому відповів другий. З полонини Григорівка й Кукул відкрився сильний скорострільний і гарматний огонь. Над Павлом зо стогоном пролетіло кілька більших гарматних стрілен в напрямку Ворохти.

Кінь рве вперед. Плаї не рівні, покручені, в багатьох місцях позавалювані буреломом. Кінь стрібає через все, що попадеться на дорозі.

Починає темніти. Ще осилити один ґруник і він на Бубньому. А там вже легко й до Ясіня. Кінь увесь у милі. Скоростріли рататакають зо всіх ґрунів. Московські гарматні стрільна пролітають над вершником і тріскають десь на Бубньому. Здовж границі в приготовлених ще від минулого року окопах засіли австрійці. Росіяни атакують їх позиції, але безуспішно.

Павло пересік лінію окопів, в'їхав до Стебницького звору і вже свобідніше почвалав просто до Ясіня.

Тут страшний рух і тіснота. У кілька валок безупинно тягнуть у сторону Кевелева. Навантажені до останньої можливості самоходи, не встані пробити собі дорогу і мусять поволі повзти разом з підводами. На двірцях Зімір, Лазещина, Ясіня, багато паротягів, порожніх і повних вантажних і osobowych вагонів. По ґрунях, лісах і полонинах, серед темноти й холоду, розсипано безліч зворохобленого люду. Мирне населення Стебного, Чорної Тиси й Репеґова під обстрілом.

Павло як найшвидше розпитується де є штаб. Виявляється, що лишається тут і займає будівлі лісової управи. Штаб дивізії відтягнувся до Квасів. Туди відїхало також багато таборів і деякі кінні частини.

Перше, про що турбувався Павло — Марійка. Що вона тепер робить сама з дитиною. Ще чого доброго захоче тікати, а куди піде серед ночі та холоду. Зовсім нікуди тікати. Раз штаб залишається, значить є надія, що далі не відступлять.

І Павло не дрімає. Швидким орлом злітає на коня, вганяє в здухвини остроги й просто в брід через Тису, не тримаючись дороги, мчить на гору до Марійки.

Застав її ще дома. Розіп'ялася над дитиною, зв'язувала в клунко якісь речі та старанно виплакувала. Павло був для неї янголом післаним з неба. Лишила клунки, кинулася до нього й заголосила ще сильніше.

— Не реви. Досить ревні. Розкидай до біса дрантя та вари вечерю. Москаля затримали... Ну, а що робить наш пацюк? Верещить? Ну, гаразд. Вари, що там маєш, бо я голодний, як чорт. Вари, а я ще заїду до своїх. У них там мабуть також непереливки. А після вернуся знов.

Обняв Марійку, вліпив їй твердий вояцький поцілунок, вийшов, махнув на коня і копита карого зачвакали в розквашеній дощами землі.

17.

Частина піхоти, в якій Гриць Янчеюк, як підстаршина, провадив один рій, поквапом відступала з Яблонці в напрямку Ясіня. Люди вже три дні не дістали теплої страви й навіть не бачили своєї кухні. Підкормлювалися хтось міг. Безустанні дощі, холод, драпання з гори на гору. Вояки виснажилися до останнього. Сам ройовий, стративши половину людей, ледве тримається на ногах. Довсього дістав легке ранення в палець.

Досягнувши Григорівки й користаючись панікою та темнотою ночі, порішив махнути додому. Тут же до чорта, всього подати рукою, а дома більше року не був. Мокрий, ранений, вимордований, порішив забігти хоч на годину попоїсти та переодягнутися.

Але чи донесуть ноги? Вони зовсім відмовляються служити, а до Ясіня кільометрів п'ятнадцять ходи. Три добрих години. Одначе було не було. Жінка, тепло, страва. Йде! Він знає добре дорогу. Ніч для нього не страшна.

Відпустку нема в кого брати. Закинув на плечі торбу, кріс і гайда. Ноги гнутьсь від перевтоми. Тіло, ніби поломане. Одначе напружив усі зусилля, розім'яв кости й помчав.

В долину не йшов, а летів. Каміння, повалені стовбури. Прийшлося пару разів заорати носом. Розбитий палець щимить, пов'язка на ньому злетіла й загубилася, він замотав його якоюсь, знайденою в кишені, брудною ганчіркою.

Коли вибіг на шлях, на щастя трапився тягарник. Підчипився ззаду й за двадцять хвилин був ув Ясіню. Ох, село, рідне село. Так вже давно тебе не бачив! Але тепер нічого тут не побачиш. Темнота, повно вояків. На вулиці Содома й Гомора. Пейсаті мешканці неймовірно галасують і, забравши своє майно на підводи, від'їжджають.

Але Гриць не має часу до цього придивлятися. Йому ще дістатися на один ґруник і він дома, коло жінки, в теплі. Переходить міст, перед ним стежка догори. Ох, і крута вона клята сьогодні. Ну витримайте ще ніженьки! Ще хвилинку сили, ще одну! Далі, вперед. Неможна далі. Стає, відсапує. Ще мент, ще хвилинку, ще одно зусилля.

Ось він уже бачить рідну хатину. Бачить у її вікні світло. Марійка не спить. Хіба ж можна такої ночі спати? Десь видно метушиться бідна. Он як світло мигає.

І ось він на рідному подвір'ю. Став, віддихнув, зняв шапку. Ноги тремтять, підгинаються, очі заливає піт. Йде до хати. Але, що то за кінь стоїть коло повітки? Підходить. Величезний, осідланий, військовий конисько. Не добра думка мигнула в нього. Замість до дверей, підійшов до вікна, приложив бідачисько мокре чоло до тахлі й дивиться. Дивиться й чує як починає буритися кров. Обтирає долонею чоло, очі, а долоня в крові й бруді.

Так. Він не помилився. Він виразно бачив його, свого ворога. Це він там дужий, здоровий. Лють страшна прокинулася, так би розбив все навкруги. За плечима в нього кріс, але він не встані зняти його. Нарешті Гриць бачить, як Павло обняв Марійку, поцілував і виходить. А вона нічого. Вона ще видно радіє. Гриць причаївся за рогом хати. Ось Павло вийшов, сів на коня. Кінь видно втомлений, тяжко затупав копитами й зник у темноті.

Марійка весела вернулася до хати й зараз до дитини. Воно спить. Хай спить. Дяка Богові й усім святим, що не треба нікуди тікати. Згадала, що треба варити. Отже ж він скоро вернеться. Обернулася до порога й остовпіла.

На прозорі в орамленню дверей стоїть, обідрана, окри- вавлена постать. Вона пізнала її й різко викрикнула. Обличчя Марійки зблідло, очі сильно побільшилися.

А Гриць як стояв на порозі так і не пішов далі. Поволі сів у відчинених навстежінь дверях, поставив перед собою кріс і дико дивиться на Марійку. Зазираючи в вікно, він не бачив колиски з дитиною. Але тепер зобачив. Спочатку зовсім остовпів і коли б Марійка не так перелякалася, могла б спокійно взяти дитину й вийти з нею геть. Але від переляку в неї не стало духу. В ногах почула сильну слабість, не видержала погляду Гриця й почала кричати.

На полонинах Бубне, Кукул клекоче гарматна стрілянина. Чорну масу ночі безнастанно крають пекельні стрільна, які з сатанською силою рвуть скелі й розсипають навкруги свої демонські співи. Гори горять! Гори стогнуть та палають.

За годину вернувся Павло. Віз з собою харчі й теплий одяг для Марійки та дитини. Під'їжджаючи до хати — дивувався, що невидно світла. Погнав коня, в'їхав на двір, зплигнув і до хати. Сінні і хатні двері навстежінь. Всі вікна вибиті. У хаті гробова тиша.

— Марійко! — гукнув Павло. Ніхто не відповів.

— Марійко! — сильніше гукнув. Тиша. Що є?

— Марійко! — кричав що-сило й швидко засвітив бензинову запальничку. Блиснув огонь. Перед очима руїна. Швидко шукає лямпу, але не знаходить. Під ногами щось плутається. Нагнувся — дитина! Мороз пішов поза шкуру. Схопив дитя, а воно майже голе й ще тепле. Притулив до вуха, слухає. Здається жие. Швидко, похапцем огорнув його чим міг, поклав на лаві. Тут саме й побачив Марійку. Розпатлана, майже гола, лежала між побитим столом, ліжком і посудом. Здавалося, що сюди влетіли гранати і розтрошили кожну річ окремо. Павло підняв Марійку. Була непритомна.

Цілу ніч били гармати й цілу ніч здрігалася й тремтіла земля.

Я знов на фронті. Грудень—січень. Окопи наші на полонині Григорівка. Це півтора тисячі метрів над рівнем моря. Приділили мене до німецької частини, як знавця терену. Боїв нема, але дошкульно допікає природа. Хуртовини й морози лютують без кінця. Рана моя лишилася спомином і ніс заховав свою патріархальність. Глибоко вдячний небу за його велику ласку до мого носа й, якщо він не відмерзне на наших рідних полонинах, то ця чудесна оздоба мого обличчя краситиме мене до смерті. До речі в дужках зауважу, що він прислужився до підвищення мого військового рангу. Я вже „гер корпораль“.

Щоденний порядок такий: рано гірка кава й кілька десятків російських „чамайданів“. Вони кожного ранку видно звикли марнувати ті дорогі стрільна. Все одно більше двох-трьох не заб'ють. Полудень обід: змерзла юшка, змерзлі бараболі, змерзла яловичина, а на десерт знов „чамайдани“. Це, щоб розігрітися. Огню ж на передній лінії невілмно розводити, бо вночі блищить, а вдень димить. Дивується нераз і кленеш, чому той огонь якраз блискучим і димливим створено. До вечора те саме, що й до полудня, цебто — нічого. Якщо дасться попасти в землянку, то знищиш сотню другу вошей, а ні, то й того заняття позбавлений. Сидиш і думаєш.

Сонця, або не видно, або холодне, як душа ката. Заходить криваво й люто заливає жорстокими барвами залединіли шпилі гір. Сам чорт не видумав би кращого видовища, коли над срібною землею жажкотить велетенська кривава пляма, шпурляючи на вас проміні, від котрих замерзає мізок і душа.

Сьогодні ввалює до нас „райхсдойче“ Пацігофер і заявляє: — моя думка це перпетуум мобіле. Ну, хоч би її, нарешті, чорт забрав. Сидиш — думаєш. Ляжеш не спиш, а думаєш. Домерзаєш, а всетаки думаєш. Це перон би його тріснув, (він з Горішнього Шлеска) ніщо як прокляття. Величезну помилку зробив Бог, удмухнувши нам ту душу „безсмертну й розумну“. І на якого біса вона нам здалася? Тиранить тебе й мовчи. А я б до того Божого твору, якого зведемо людиною, додав би поправку. Десь на животі, коло пупа, приробив би непомітний гудзик, щоб регулювати ту прокляту думку. Хочеш думаєш, не хочеш — кліпс-кляпс і сидиш собі спокійно, як фараонська мумія.

— А як би ти тоді додумався, відкрити знов те твоє мобіле? — спокійно питає хтось з кута землянки.

— Дуже просто. Це мусів би бути автомат. Накрутив, скажемо, на пів години й сидиш, лупаєш очима.

— Ну, от ти так сидиш і лупаєш, а тут зненацька на голову „чамайдан“.

— І чорт з ним. Хай гатить. Принаймні знаєш, що без думки був.

— Це так ти гадаєш, а от я й не годжуся з тобою. Без думки й вошу не вб'єш.

— А знаєш, Карл, — перебиває того довгий вояк, що сидить коло „душогрійки“ і латає штани. — Брух піймав у себе п'ятьсот п'ятьдесять дві воші. Думаю, що в цілому Відні не знайдеш більше.

— От диво, мурчить спокійно Карл. Я сам маю їх мільйон. Вони вже мені прожерли матню, а тепер коміра доже-рають.

— Так твої ще сумлінні, докидає Брух. Вони хоч коміра та матню жеруть, а от мої мене самого гризуть, як чорти.

— Кращої матні від тебе не знайдеш й на Марсі. Не дивуйся, що й воші ласують.

Дехто регоче. На цьому розмова вичерпується. У землянці п'їтьма, сморід чугунна „душогрійка“ розчервонілася й пече. По стінах тече земляний піт.

Надворі лютує хуртовина. Різкий же норд-вест стриже від Синяка й Хом'яка. Все під снігом, все мертво. Оббиті сухі ялиця брязкотять і висвистують пруттям. Часами не можна розібрати, чи то вітер гуде, чи летить стрільно.

Двері землянки відчиняються й досередини ввалюється купа снігу. Виявляється вояк. Бідачисько застряг у вузьких дверях, а холод валуном котить.

— Випхніть ту чортову корову! — кричить той, що сидить без сорочки найблизче від дверей.

— Ей, ти, поросний! Зачиняй двері!

Вояк усовується і роздивляється, кому має голоситися. Натрапив на Бруха. — Та-та-та! голошу слухняно, що наша розвідка піймала двох русів. Один з них старшина.

— Що ж ти нам зо всіх Карпат приніс сніг? — каже Брух. — А де ж ті руси?

— Там, — махнув вояк рукою на двері.

— Там... Де там? В...? — сердито додав міцне слівце.

— Коло передньої землянки.

— Ну так і кажи. А то там. Йди тащи їх сюди.

Вояк знову довго виходить. Один з наших зривається, випихає його коліном і зачинає двері.

В той час запілікав телефон. — Гальо! Західний відтинок Григорівки. — Капораль Брух. Так, прошу, гер лойтнант! Найкраще капораль Цокан. Так, гер лойтнант! Ще раз. Дякую! Троє людей? Наказ, гер лойтнант! Явол!

Брух виключає слухавку.

— Що там, Брух, оскверняєш моє ім'я?

— Вчора, сучі коти москалі, обстріляли з далекосяглої Ясіня й зірвали там потяг в набоями. Наша „ковбаса“, яка до цього часу сторчала над Тисою, також зникла. Готують наступ і видно хочуть зірвати позицію — Говерля. Там найслабше місце. Ти береш три лицарі й мчиш на Го-

верлю, бо з там тими немає ніякого зв'язку. Маєш звести їх у низ, інакше, чого доброго, зірвуть.

— В якій годині маю вийти ?

— У шостій.

— А тепер ?

— За десять чотири.

— Дадуть якусь вечерю? Принаймні б щось поряднішого.

— Вечерю принесуть за годину. Гуляш — подвійна порція, сир і кава. Людей можеш собі вибрати.

Всі зацікавилися полоненими. Ті, що сиділи без сорочок, одягнулися й позащіпалися. Старшина ж чужий прийде. Принаймні буде розрада. Всі задоволені.

По, часі приводять. У чоботях, у довгих сірих плащах, у сірих з кляпами вовняних шапках. Один високий, дужий, оброслий досить порядно бородою.

Другий маленький, борідка цалком, рижоватий. У першого видно на нараменнику одну зірку. „Прапорщик“ чи щось таке.

— Гутентар, — вітається „прапорщик“ по-німецьки.

— **Willkommen** — Відповідає йому Брух. Брух сьогодні офіційна особа — дижурний. Ми ж усі мовчимо.

— Их ферштеге етвас дойч. — Одразу заявляє полонений.

— **Nun gut!** — киває головою Брух. — **Bitte nehmen Sie Platz!** — і показав на обрізок колоди коло грубки. Полонений старшина так високий, що йому наша землянка низька й мусить нахилитися. На запрошення Бруха сяде. На ньому багато снігу, який коло печі починає швидко розтавати. Вода стікає по плащі, чоботях. На долівці повстає калюжа. Це видно непокоїть нашого гостя.

— **Woher sind Sie?** — питає Брух.

— Их бін аус Полтава... Абер їх габе гір дізе швайнарай... показує зніяковіло на долівку.

Ми усміхаємося. Це „швайнарай“ він так кумедно вигорив, що ми всі дістали гарний, разом приятельський до нього настрій. Він починає нас цікавити. Другий стоїть коло дверей і розгублено посміхається. Обличчя його добряцьке, наївне. Він видно хотів би також щось сказати, але нічого не розуміє по-німецьки.

— **Das macht nichts. Wo ist diese Poltawa?** — каже знов Брух.

„Прапорщик“ сміліє. — Ін дер Україне, гінтер дем Київ — відповідає він. Сидить зігнутий. Обидві великі з грубими пальцями долоні обпер об мокрі коліна. Поли плаща починають сильно парувати. Розкидає їх і гріє коліна.

— Так ви українець ? — питаю його по-українськи. Він зрадів і одразу по-німецьки відповів : Яволь. Их бін українер.

— Значить земляк ? Дуже приємно ! Вітаю ! — і я назвав своє ім'я.

Москалик, що весь час стояв мовчки й сидівся щось.

проговорити, також прояснів, затулав і схиливши на бік голову, солоденько заспівав :

— А ви хахой губерні, зямлячок, будете ? — питає звертаючися до мене і вимовляючи к майже як х.

— Я не цілком його зрозумів і чомусь по-мадярськи відповідаю : — нем тудум.

— Немтуду ? Не слухівал таковой. Вероятна у австрійца і губернінія.

— Замовчи ти ж... морожена ! — грубо крикнув на москалика „прапорщик“. Той одначе не образився й не змінив свого солодкого виразу. Стоїть, очима кліпає та витерає їх кулаками. Я засміявся.

— Was hat er gesagt ? — допитуються німці. Старшина пояснює й усі щиро регочуть. Москалик тупає.

— Так что, вашь — бродь, разговор слышу хахлацкій. Дай, думаю, спрашу. Вінават.

— Нащо ви на нього кричите ? — питаю старшину. У нього вираз такий приємний.

— Ах, коли б їх чорт забрав з їх виразами. Обридли вже. Осточортіли. Ціла та Расея, провалилась вона мільйон разів, повна отаких ослів і тягають їх по цілому світі та й нас з ними чіпають.

— Чому ж у вас така ненависть до Росії ?

— То, брат, не ненависть. Це просто правда. Вас спокупає його вираз, але коли б пожили в тій Расеї, то скоро пізнали б, що за тим виразом криється. От стоїть тобі така ослятина й усміхається, душа „на распашку“, а дай ножа так усадить у твої ребра й далі усміхатиметься.

Я пригадав виколоті очі на портреті Шевченка. Москалик дивиться на мене й усміхається. Чи зрозумів він, що з тієї розмови.

Старшина оказується був свідомим українцем і не бажав воювати за Росію. Він ще досить довго говорив про російські відносини й порядки, пророкував поразку Росії й революцію. Росіяни, казав, не видержать. Вони не здібні видержати довготривалого напруження. Вони схильні до сліпого послуху й до такого ж сліпого бунту.

Обсяг його знань був, по моему, величезний. Він легко називав безліч відомих імен, цитував їх. Говорив то по-українськи то по-німецьки. Це нас усіх здивувало, а старшина пояснив, що у них інтелігенція багато читає, бо неначитаний уважається за неосвіченого.

— Ну, каже Пацігофер. І в нас до біса читається. У нас, наприклад, одного віршопльотства рік-річно цілі вагони друкуються. По-моему все то найзвичайніша нісенітниця. Я ще розумію, який небудь Гете, Шілер... Але решта сміття й тільки дурно ним у школі голови забивають. Думаю, що росіяни нічого більше й не мають у голові, як ту поетичну полову. Тому й дурні. От австрійці молодці. Ці за життя

прочитав дві-три дозволених Францом Йосифом брошурці й має досить. Це по-моєму.

— Я б з вами дещо не погодився, — делікатно зауважив старшина.

— Це як вам хочеться. Я кажу правду. Людина не потрібує всього того, що понадумувано. Це її тільки обтяжує. Мізок мусить бути легкий і рухливий. Не мусить лише думати, а й чинити.

— Тут маєте рацію, — каже полонений.

— Як і скрізь, — підхоплює Пацігофер, підбадьорений своїм красномовством. — **Росіянин розмазня, от що.**

Вичекавши мент, старшина почав відповідати. Він тієї думки, що людина, яка читає дві-три дозволених кайзером брошурі, може бути чинною, носити модерну краватку та навіть випасти собі череву. Але щоб вона була поступово творчою, у цьому дозволяє собі сумніватися.

Є чин і чин. На його думку. Для одного голова мусить бути порожня й тверда, для другого напхання отією, як той каже, половиною. Кажуть, що й Наполеон, при всій своїй чинності, багато читав і то якраз отієї полови.

— Наполеони хай читають. Коли б він замість бити людей відкрив ковбасню і різав свині, не мав би на те часу.

Старшина розвів руками й замовк. Видно не мав більше наміру сперечатися. Слухачі поділилися на дві половини. Більшість погоджувалася з полоненим. Я з приємністю слухав обох. Розпочалися дебати, які припинилися аж коли принесли вечерю. Моя подвійна порція дуже придалася. Вгостив свого першого, якого зустрів на фронті свідомого земляка з тамтого боку. На москалика решта скинулася. Їх обох мали скоро відвести взад. Чекали лише на зміну.

На дворі швидко темніє й реве хуртовина. З жахом думаю на свою майбутню подорож. Це не близько й дороги жорстоко кепські. В шостій, попрощався з полоненими, взяв трьох людей і пішов.

19.

Темно. Повітря рідке й дихається тяжко. Мете снігом, хоча мороз не особливо дощкульний. Всі плаї, війні й старі заметені. Сходимо стежечкою до теплої кринички, в якій вода не замерзає при найбільшому морозі, повертаємо направо та йдемо в низ. Це є довга дорога. Можна було б вибратись через Кукул, але там горою шаліє хуртовина й час від часу тріскають московські „гостинці“.

Йдемо мовчки гусаком. Навколо ні душі. Вітер не дме, а ріже. Он просікає темну безодню горюча іскра, чути квоктання, а за хвилину глухий тріск. Раз, другий, третій. Після знов тихо.

(Далі буде).

С. Черкасенко.

Северин Наливайко.

Дія четверта.

У замку в Білій Церкві.

Просто — вхідні двері; праворуч — до інших покоев; ліворуч — два вікна. Посередині — великий довгий стіл. В простінку, між вікнами, — налой з Розп'яттям.

Касильда

(що клячила перед Розп'яттям у молитві, підводиться):

Немов тягар з натружених рамен,

Печаль тяжку зняла Святая Діва

З душі знебулої... А чи надовго ж?

Ігнотус

(стоїть збоку; весь час, поки вона молилася, дивиться він на неї жадібними очима; коли ж вона підвелась і звернулася до нього, зір його потух і обличчя закам'яніло):

Із всіх дівчат, що земський рай скрашають,

Господь обрав тебе, прекрасна доню,

Щоб гидрі навісній нести загибель...

Касильда

(ламане руки):

Ах, падоньку!... і знову ти про це,

Пречесний отче...

Ігнотус

(твердо):

Так, і паки й паки!

Касильда:

Не можу ж я, — ти зрозумій мене! —

Не можу я віддати на поталу

Себе якійсь потворі дикій, п'яній...

Ігнотус:

Офіри цеї в тебе вимагають

Святая церква і Річпосполита.

Касильда:

А серце!... Ах, я не люблю його...

Огидний він мені... Це ж мука, мука...

Ігнотус:

Щоб визволити рід людський, Христос

Приняв страшні терпіння на хресті...

(Показує рукою на Розп'яття).

Чи хто із нас достойніший за нього?...

Касильда

(в розпучі падає перед ним навколішки):

О, змилосердся!... Я ж люблю другого...

І ніч, і день — чи сплю я, чи не сплю —

Той образ лицаря перед очима...

Йому лиш одному себе віддам

Навіки я...

Ігнотус

(гірко):
Жолкевському?... Марнота!...

Касильда:

Нема ж його?...

Ігнотус:

Кому ж, як не йому?!...

Касильда:

Тобі признаюсь я, о чесний отче...

Тобі спокутую свій гріх тяжкий...

Ігнотус:

(впивається в неї палаючими очима):

Кажі ж, кажі хутчій...

Касильда:

Єдиний раз

З'явився він тоді... із цим... в Шершнях,

Як Божий грім... Мов тая блискавиця,

Красою очі засліпив мої

І нею серце підкорив дівоче,

Що ще кохання грішного не знало...

Ах, гріх який!... Даруй мені, даруй

Цей гріх, пречесний отче...

Ігнотус

(ледве втримуючи радість):

Наливайко?!...

Касильда

(спустивши голову й закривши обличчя руками, тихо):

Так, він... Краси такої ще не бачив

Ніколи світ, — чи ж дивно, що слабе

Дівоче серце вразила вона

Й його і думи всі гріхом повила?...

Ігнотус

(підводить її):

Устань!... Воістину це Божий перст.

Там, де краса любов собою творить,

Гріха нема, моя прекрасна доню.

Мені оцим признанням ти своїм

Надіями новими окрилила

Зневірену уже тобою душу...

Касильда

(радісна):

То це не гріх?...

Ігнотус:

Кажу ж: там, де любов,

Нема гріха... Про щастя я про твоє

Із тим, кого ти любиш, я подбаю.

Касильда:

Невже його побачу знову я?

Ігнотус:

Не тільки це... Він буде твій.

Касильда :

О, щастя !

(Припадає устами до його руки. Він цілує її в голову).

Пазина

(входить і з підозрінням дивиться на них):

Прибув там той, що до Шершнів колись

З вістями од коронного гетьмана

Вночі приїхав був. Пустить, чи ні ?

В передпокої жде він...

Ігнотус :

Постривай !...

Ти панну до покою одведи,

А я з ним сам...

(Пазина й Касильда виходять дверима праворуч. Ігнотус бистро йде до входних дверей і відчиняє їх, пропускаючи до покою Дригу).

Це ти ? !... Звідкіль узявсь

І де так довго пробував, ледащо ?...

Ти був в Шершнях ?

Дрига :

Так, чесний отче, був.

Ігнотус

Кажі, що сталося там по нас.

Дрига :

Стара,

Як тільки вирушили ви, померла,

А слуги всі розбіглися, хто куди...

Ігнотус

(молитовно складає руки й зводить очі горі) :

Най в царство прийме Бог її своє !...

Тепера менше перешкод... А ти

Про це нікому ані-же !... Коли

Тебе питає ненароком панна,

Кажі, що все гаразд... стара здорова...

Дрига :

Гаразд, скажу...

Ігнотус :

А Наливайко де ?

Дрига :

Дізнавшись, що зрадив Лобода,

Він вельми лютував і наздогін

За ним з усім пустився військом,

З кварцяниками бою не принявши.

Пожакувавши Брацлав по дорозі,

Сюди, у Білу Церкву справив він

Свою потугу. Мусить бути близько.

Ігнотус

(потираючи руки) :

Так, так... Усе гаразд іде... Нехай

Вовків цих двоє степових один

Одному поперегризають горла,

А тічки їх розпудить по степах

Гетьман коронний... хе-хе-хе!... Про це
 Подбаю я... О, так, — я вже подбаю,
 Й побачимо, зухвалий Наливаю,
 Хто скорше з нас повисне на гиляці,
 Котру ти мені призначав в Шершнях!...
 В коронного ти був?

Дрига:

А якже, — був...

Про все йому докладно розповів...

Розгнівавсь вельми він...

Ігнотус

(сміється):

Розгнівавсь?... Ще б пак!

Такая пташка пурхнула з-під носа

В Жолкевського самого, ха-ха-ха!...

Дрига:

Не гаючися, він з кварцяним військом

Пустивсь за Наливайком наздогін,

Але... гетьман козацький, мов той вітер,

І не важким кварцяникам догнати

Його у чистім полі, і коли б

Йому не трапивсь по дорозі Брацлав,

То й я сюди не встиг би із звістками.

Ось від Жолкевського листа привіз

Тобі, пречесний отче.

(Виймає з-за пааухи листа).

Ігнотус

(дослухаючись до гомону в передпокої, бере листа):

Йдуть сюди...

Ходімо звідцїля: в своїм покої

Я дам доручення нові...

(Зникають дверима праворуч. З передпокою по хвилі входять Лобода й
 Гуменицький. Лобода напідпитку).

Лобода

(зупинившись біля порога, важко зідхає й озиряється по покою: не помі-
 тивши нікого, скаженіє):

Нема

Нікого знов!...

(Підходить до столу й важко сідає. Раптом — б'є кулаком по столі й гукає):

А-гей!... чи є хто там?...

Як тільки я сюди в покій — всі врозтіч...

(Зриває з голови шлика й кидає ним об підлогу).

А сто дияволів!... Та хто я їм?

Чума? Червивий пес?!... Охрime! чуєш? —

Чи вже не запорозький я гетьман?...

Гуменицький

(поштиво стоїть біля порога, тримаючи в руках шлика):

Хто сміє навіть думати таке?!

Лобода:

Хто сміє?... Та вони ж... Той ксьондз дурний

І тая панна...

(Входить Пазина).

Де вона? Ти чуєш?!...

Пазина

(похмуро):

Про неї ти, гетьмане?... Спочиває
Вона. Ввесь час молилася й стомила.
Розгнівалася, твій крик почувши...

Лобода

(тихше):

Справді?...

Ну, от... Вони цураються мене,
А я ще й винен...

(Схиляє голову).

Спочиває, кажеш?...

Ну, що ж чинити?... Най... Сідай, Охрime.
А ти чогось нам випити принеси...

(Пазина виходить вхідними дверима).

Гуменицький

(сідає край столу):

Дивлюсь на тебе я, гетьмане славний,
І жаль гіркий козацьке серце тисне:
Назустріч їм всім серцем линеш ти,
Вони ж тебе у вічі зневажають.

Лобода

(похиливши голову):

Так, так... всім серцем, друже... А вони?

Гуменицький:

Чи варто ж нам було заради цього
З гетьманом Северином розійтись,
Наразивши його на небезпеку?

Лобода:

Ах, не нагадуй!...

Гуменицький:

Між січовиками

Відтоді ремство не вгаває вже:
На тебе, мій гетьмане, нарікають,
Що товариство зрадив ти ганебно,
Не по-лицарському, заради баби
І добрами кварцяників не дав
Козацтву поділитися по бою...

Лобода:

Мовчи, мовчи! Направляю разом все,
Нехай лиш прийде Наливайко... Де він?
Не чув нічого ти?

Гуменицький:

Чому не чув?...

Жолкевський Бар заняв, а Наливайко
З Мазепою і Кремпським порядкують
Уже у Брацлаві: з кварцяним військом
Він бою не прийняв тоді без нас...

(Пазина вносить великий дубан меду й ставить на стіл; із креденця дістає кухлі).

Пазина

(наливаючи):

Не знаєте, де Северин?

Лобода:

Тобі

Навіщо знати це?

Пазина:

Навіщо, кажеш?...

На те...

(озирнувшись і знизавши голос):

...що до ксьондза прибув допіру

Його вістовець, шпиг... Іде в Шершнях

Я бачила його. Тоді навмисне

Про смерть Жолкевського в Семигороді

Приніс він вісті, а Жолкевський той

Живісінський... Ніяк я не збагну,

Що витіває з ним наш ксьондз понурий.

На Северина щось, мені здається...

Лобода

(п'є):

А хоч би й так, — тобі до того що?

Пазина

(блиснувши очима):

Мені?... А те, що і тобі, гетьмане!

Лобода

(наливає):

Ти це до чого?

Пазина:

А до того я,

Що як загине Наливайко, й вам

Тоді кінець.

Лобода

(режоче):

Оце дак утяла!...

Чому ж, чому?

Пазина

(піднесено):

Тому, що в Наливайка

На плечах голова, а в голові тій

Велика дума зріє...

Лобода:

Хо-хо-хо!...

А в нас?...

Пазина:

А в вас усяди безголов'я.

На себе глянь, гетьмане: хто еси?

Які посіли голову твою думки?

В той час, як ти лише про дівку дбаєш,

Душа десь Наливайкова горить

В огні розпуки, що не довелось

Через твоє свавільство й наглу зраду
Святого діла доконать...

Лобода :

А ти

Звідкіль це знаєш ?...

Пазина :

У своїх спитай

Січовиків, коли не тямиш сам

За дівкою в зальотах та...

Лобода

(б'є кулаком по столі) :

Мовчи !...

Гетьман твій Наливайко хто ? — Щеня !

Гетьманом хто його зробив ? — Голота —

Обідрана, нікчемна та свавільна !...

Гетьман правдивий — я ! І сам король,

Наш найясніший пан, мое обрання

Рукою власною ствердив в Варшаві,

Тому й з потугою його не буду

Я битися...

Пазина :

Та ж досі бився й ти ?

Лобода :

Бо сам собі я пан : захочу — б'юсь,

А ні — то ні. Чи може Наливайко

Мені розказувати буде ?... Дзуськи !

Не дамсь я верховодити нікому !...

„Велика дума зріє“... Знаю добре,

Яка то дума зріє ! Хоче він,

Побивши Польщу і її панів,

Владарем дужим сісти нам на шию

Аж від Литви і по Дніпро та море...

Нема дурних !...

(Ш.).

Пазина :

Що ваша шия варт,

Коли народ увесь шукає долі

І панські кайдани розриває !

Лобода :

Народ ?... Ця чернь свавільна і дурна ?...

Ніколи ще такого не бувало,

Щоб чернь сама свою творила долю...

Пазина :

Як не було, то буде.

Лобода :

Чи не він,

Твій Наливайко, допоможе їй ?

Пазина :

А певне, що не ти !

Лобода

(б'є кулаком по столі):

Якого ж дідька

Від мене хоче він ?

Пазина :

Якого дідька ? ...

Того, що й від усіх, хто не з панами

Гнобить народ, а чесно б'ється з ними

За щасну долю черні тої...

Лобода

(саркастично сміється):

Знаю,

Голубко, добре я, за що він б'ється,

Твій Северин ! За владу б'ється він,

За кралю ту, що видер я у нього

З-під носа ... щоб, побравшиися із нею,

Зробитися гетьманом на всю губу ! ...

Але не буде так ! — Ти чуєш, бабо ?

З твоєю панною візьму шлюб я ...

В цю ж мить, хоча для цього довелось би

Її зв'язати ! ... Де той піп ! ... Давай

Його сюди ! ...

Козак-вістовець

(входить):

Добри вечір ! ...

Гуменицький :

Чого

Тобі ? ... Чи сталося що ?

Козак-вістовець :

Під Білу Церкву

З потугою своєю Наливайко

Прибув допіру ...

Гуменицький

(схопившись):

Що ? ! ... Ти бачив сам ?

Козак-вістовець :

Так, сам я бачив. Там йому назустріч

Сливе уся залога наша вийшла :

Братаються, цілуються, вітають ...

Гуменицький

(до Лободи):

Казав же я ...

Лобода

(похмуро):

Куди ж вони простують —

У Білу Церкву ? в місто ? ...

Козак-вістовець :

Ні, вони

Великим табором розташувалися

В урочищі, що зветься Гострий Камень.

Лобода :

Скачи туди, Охрime, і дізнайся
Про все, що треба, — розумієш ?... Миттю !
(Гуменецький і козак вийшли).

Пазина

(радісно):

Із степу вітер знов, і не тобі
Змагатись з ним, гетьмане запорозький !

Лобода

(прибитий несподіванкою):

Мовчи, стара !... Поклич попа сюди,
А панну приготуй до шлюбу...

Пазина :

Що ? !...

Чи часу іншого тобі на це
Не буде вже ?...

Лобода

(оскаженіло стукає кулаком об стіл):

Роби, що я сказав !...

Патякаєш...

(Пазина виходить).

Ігнотус

(входить по хвилі):

До послуг я, гетьмане.

Лобода :

Це ти ?... Гаразд... Звінчаєш зараз нас
Із панною Касильдою

Ігнотус

(здивований):

Вона

Вже згоду подала,

Лобода

(схопившись):

Начхать хотів

На вашу згоду я ! І ти й вона —
Мої ви бранці : схочу — шлюб візьму
Із нею ; схочу — вас обох повісять !...
Чи ти гадав, лукавий єзуїто,
Що для Жолкевського її плекаю ?...

Ігнотус :

Оскільки знаю я і чув од неї —
Вона Жолкевського не любить...

Лобода :

Так ?...

Тим ліпше... Що ж тоді на перешкоді ?

Ігнотус

(ледве втримуючи ненависть і злобу):

Боюсь, гетьмане, я, що Наливайко
Красою серце відкорив її...

Лобода

(хитнувшись):

Що ? ... що ? ! ...

Ігнотус :

А втім — спитай її саму.

Касильда :

(входить ; за нею Пазина) :

Прийшла тобі сказати я, гетьмане,

Що марні заходи твої про шлюб :

Його не буде ...

Лобода

(тупнувши ногою) :

Буде !! ...

Касильда :

Ні, не буде !

Ще не родивсь на світ той піп дурний,

Що нас вінчати мав би із тобою ...

Лобода :

А з ким же ? з ким ? ... З гетьманом Наливайком ?

Касильда :

Отак ! Коли б він тільки захотів,

За ним піду хоч в пекло я.

Пазина

(вражена, набік) :

Що чую ? ! ...

О, дякую тобі, Всесильний ...

Лобода

(ледве втримуючи себе) :

Так ? ...

Це новина ! ... Не так давно щось інше

Із уст твоїх я чув, коли в Шершнях

Обом ти гарбуза нам піднесла.

Касильда :

Дурна була ... не знала ще його,

Лиш бачила його блискучу вроду.

Лобода :

Коли ж це розуму набралась ти

Й від кого ? Ти не бачила ж його

Відтоді ? ...

Касильда :

О, красу такую досить

Єдиний раз узріти, щоб навіки

Дівочим серцем їй запрягти.

Лобода

(до Ігнотуса) :

Ти чуєш, попе ?

Ігнотус :

Чую.

Лобода

(злюбно-іронічно) :

І що ж на це ?

Ігнотус :

(складає руки, як до молитви, й здіймає очі горі) :

Його свята на тее воля ...

Лобода

(оскаженіло):

Що?!...

Моя тут воля — чуєш? — не його!...
Тому негайно приготуйсь до шлюбу, —
А теревені правити мені
Уже насточортіло з вами!... Чув?

Касильда

(погірдливо):

Ще не родився той, хто силоміць
Мене до шлюбу...

Лобода

(хапається за шаблю, несамовито):

Що?!... То краще вмири!

(Кидається до Касильди. Пазина з криком стає йому на дорозі).

Пазина:

Сказився ти?!... Очуняйся, навіжений!
Пропися перше...

Лобода

(грізно):

Бабо, одійди!!...

(Вхідними дверима входять Наливайко, Мамай і Орішевський).

Мамай

(угледівши сцену, регоче):

Ось гляньте: він з бабами тут воює!
А ми гадали — без роботи десь
Марнує час гетьман наш запорозький...

Касильда

(горнеться злякано до Пазини):

Це він... це Наливайко!...

Лобода

(відразу остовпів од несподіванки; отямившись, кидається на Мамай з шаблею):

Смієш ти,

Козацький ледарю!

Мамай

(регочучи, обороняється бандурою):

Тю-тю на тебе!

Ти не сказився часом, Грицьку?...

Наливайко

(стає між ними):

Стій!

Не битися з тобою ми прийшли,
Мій брате...

Лобода

(отямившись, ховає шаблю в піхви й відходить до столу):

Дідько брат тобі, не я!...

Наливайко:

Пройшла на тебе злість у наших душах,
І ми, як і колись, до тебе, Грицьку,
Приходимо з любов'ю, як до брата
Й товариша в боях...

(Лобода понуро мовчить, одвернувшись).

Забули ми

Про те, що ти вчинив тоді, коли
На терезах із панською була
Козацька наша доля, наша правда.
Але... вона і досі там, мій брате,
І ти лише, з'єднавшись із нами,
В козацький бік нагнеш ті терези.
Тому й прийшли тебе прохати ми,
Щоб разом з нами став до бою ти
З кварцяним військом: не сьогодні — завтра
Жолкевський з ним прибуде...

Касильда

(до ксьондза):

Що?!... Жолкевський?...

(Ігнотус робить їй знак мовчати).

Лобода

(раптом повертається):

Лукавий лисе!... й хочеш ти, щоб я
Поняв тобі у тому віри легко,
Що ти прийшов сюди заради правди
Козацької?

(Показує на Касильду):

А чи не це вона,

Принадна „правда“ та, що привела
Тебе сюди з потугою твоєю?...

(Регоче. Між наливайківцями рух обурення).

Мамай:

Голодній курці хліб на думці!

Орішевський:

Ну-у!...

Наливайко:

Не розумію я, мій друже любий...
Невже гадаєш ти, що на якусь
Панянку красну проміняю я
Своїх нетяг щасливу долю?

Лобода

(злорадо до Касильди):

Чула?

Касильда

(до Пазни):

Мій Боженьку! для него я — „якась“...

Наливайко:

(ввесь захоплений своєю думкою):

Не нині — завтра буде тут Жолкевський
З кварцяним і магнатським військом.
Всі ми палаємо одним бажанням бою
Останнього із ним. Його побивши,
Обернемо внівець Річпосполиту,
Йї магнатство та ксьондзів, і станем
Навіки вольними у себе всі,

Щоб долі власної панамі бути
 Її свою козацьку правду утвердити
 Аж до Дніпра й до моря од Литви...
 Але... без тебе й війська низового
 Програєм справу ми, тому й прийшли
 Ми знов чолом тобі, гетьмане, бити,
 Щоб разом нам на ворога ударить,
 Його побити й тим козацьку правду
 В степах безкраїх наших утвердить...

Лобода :

А Наливайка одного над всіми
 Обрати за державця... Чи брешу,
 Ти скажеш? ... Знаю я твої думки...

Наливайко :

Ах... це тебе лякає, брате мій?...
 Візьми ж, візьми її, ту владу, ти
 Хоробрий, славний, мудрий лицар ти :
 Під проводом твоїм я буду битись
 Звичайним козаком. Гетьманські я
 Свої клейноди без жалю до' ніг
 Тобі складаю, й сам тебе благаю
 Уклінно я : не кидай нас, гетьмане...
 (Припадає на одно коліно й простягає до нього руки).

Касильда

(зневажливо) :

О!... Фе, яка ганьба...

Мамай :

Оце дак так!

Оце вже дожилися!... Пропадай
 Усе!... Кому я складатиму тепер
 Свої пісні?... І кобзу геть до дідька!...
 (Зриває з плеча кобзу й хоче вдарити нею об поміст).

Орішевський

(хапає його за руку) :

Спокою, брате мій, спокою!... Тихо!...

Лобода

(повертається до них) :

Стривай, старий, — твоя ще кобза здасться.

(Підходить до Наливайки й підводить його)

Даруй мені, мій брате, що вчинив

З тобою я не по-лицарськи в Барі :

Цей чорт ув образі ксьондза святого

Лукавими речами звів мене

На манівці...

(Показує на Ігнотуса)

Тепер я бачу інше :

Лицарській щирості твоєї, мій брате,

Поняв я віри й разом із тобою

З потугою своєю усією

До бою стану, хоч і зараз...

Мамай :

(знову перекидає кобзу через плече) :

Так !

Спасибі, Грицю !

Лобода

(до Наливайка) :

Ось рука і слово

Лицарське !

(Обнімаються й цілуються).

Наливайко :

Дякую тобі, мій брате !

Нової віри влив в мою ти душу :

В єднанні силу ми знайдем велику

І діла славного тепер напевне

Вже доконаємо... Попа ж цього

Іще тоді хотів я на гиляку...

Лобода :

О, це від нього не втіче ! І я,

Як ти колись скажу :

(до Ігнотуса) :

як тільки бій

Скінчиться — з панною звінчаеш нас,

А потім — я тебе звелю повісити !...

(До гостей) :

А вас, панове, прошу я ласкаво

Одвідати весілля...

(Вклоняється).

Мамай :

Знов весілля ? !...

Тобі десь дуже, Грицьку, засвербіло :

Гляди, щоб не пошивсь у дурні ! Глянь —

Якою дихає бідою он

Та молода твоя...

Лобода

(сміється) :

О, це байдуже !

Мисливець у куниці не питає,

Чи з лука дасть вона себе застрелить.

(Касильда стоїть, уся схвильована, поблідла ; хоче щось сказати, але Ігнотус робить їй знак мовчати. Увагу присутніх звернено на Гуменицького).

Гуменицький

(входить і, помітивши, що нічого страшного не сталося між гетьманами, задоволено вітається до гостей) :

До згоди, бачу, ви прийшли, брати,

І серцем радуюсь своїм, тим паче,

Що буря насуває... Час не жде...

Лобода :

А що хіба ? Дістав якісь ти вісті ?

Гуменицький :

Вернулися допіру наші чати :

Із табору Жолкевського ляшків
П'ятьох з собою привезли, піймавши
Іх кінних миль за кілька десь од міста.
За звичаєм, язик їм розв'язали:
Над вечір завтра сам гетьман коронний
Прибуде в гості.

Лобода :

Ов ? ! Чого так борзо ?

Гуменицький :

Велика сила, кажуть, в нього.

Наливайко :

Так,

Це правда.

Лобода :

Що ж, нехай ! На те і сила,
Щоб з нею битися. Як так, то й так !
А покищо гостей я дорогих
До столу прошу випити на згоду
Та покріпитися з дороги...

Мамай :

Добре !

Розумне слово...

Лобода

(сміється) :

Вина тут, меди

Такі, яких не має і коронний...

Мамай :

Та не дражни хоч, а звели подати !...

(Сідає за стіл).

Лобода :

Пазино ! панно ! це вже ваша справа...

(П а з и н а виходить. К а с п л ь д а кидає на всіх погірдливи погляд і виходить дверима до інших покоїв).

Мамай

(услід їй) :

Ого !... А не казав тобі я, Грицьку,

Що молода твоя бідою диха !

Орішевський

(сідає) :

Нічого, не привчилася іще

Гетьманшою в господі врядувати.

Лобода

(до Наливайка, що стоїть осторонь, тихо розмовляючи з Гуменицьким) :

А ти ?...

(Н а л и в а й к о сідає).

Сідай, Охрime !

(Гуменицький сідає).

А з тобою,

Пречесний отче, я й не знаю вже,

Чинити що. На людях, кажуть, ви

Ніколи не п'єте, а тільки нишком,
 Що навіть дух святий того не бачив,
 Тому й не кличу я тебе до гурту :
 Іди до келії своєї, там
 Замкнись і пий собі аж досхочу,
 Та тільки... утікти, гляди, не пробуй,
 Бо я знайду тебе і під землею !...

«Гігнотус гасить блиски зненависті в очах; смиренно здійсмає погляд горі
 відхає й виходить дверима праворуч».

Гриць Rogozний, сотн. артилерії.

БАЗАР . . .

VII. ДАЛЬШІ БОЄВІ ОПЕРАЦІЇ.

Ранком, поснідавши, кольона зачала готуватися до дальшого маршу. Місцеві селяне нас попередили, що в сусідньому лісі — як виявила їх розвідка — нас чекає засідка червоних. Отже треба бути обережними. Після бою під ст. Чоповичами створилося таке положення, що армія робила наступ і відступ одночасово. На зади кольони насадили червоні кінні відділи, а з-переду треба було в кожному селі пробивати собі шлях із боєм. Отже умовини диктували стан кожної поготівлі.

Ввечорі селяне обіцяли приєднатися до частин, але на ранок ми зразу заобсервували, що в їх настроях зайшли якісь зміни. Над причинами цього не довелося довго ламати голову. Вночі, коли частини спали, а селяне несли охорону, начальник постачання армії полк. Хоха спільно з своїми людьми зробив „наступ“ на селянські хати й доразна ґрунтовно їх „почистив“. Забрано було кури, гуси, свині, корови й коні. Багато селян лишилося без святочних чобіт і кожухів.

Ранком рев худоби, крик птиці з підвод нагадував не боеву частину, а якийсь ярмарок. На вигляд цього селяне сумно хитали головами й казали : „свої гірше за ворогів!... Найбіднішого не пошкодували“. Серед старшин і козаків склався крик, галас і протести. Всі обурювалися зо вчинку „постачателів“ (так називалися старшини й козаки, що обслуговували господарські частини. Їх боевоецтво дуже не любило й не без підстави. Реквізиція, учинена полк. Хохою, була просто незрозуміла. Річ у тому, що частини не харчувалися з військових кухонь, бо таких не було, та як би й були, то в повстанчих операціях, які провадила армія, немислимо було організувати правильного постачання. Звичайно частини харчувалися в селян, у тих хатах, де спиналися на відпочинок, платячи за це карбованцями, які мав з собою штаб армії. Але частіше селяне загалом не брали ніякої плати за харчування

вояків. Отже реквізиція худоби та птиці могла лише переважити боеві частини, що й так були невдоволені з обозу, який розростався з кожним днем і лише поменшував здібність армії до швидких маневрів. Крім цих міркувань, загальне обурення викликало нелюдяне відношення до селян, які проявили себе активними прихильниками армії. На мій наказ козаки кинулися до возів відв'язувати худобу, повертаючи її селянам. До обозу на коні підїхав полк Хоха.

— „Хто тут сміє давати розпорядження? Хто кермує обозом — я Вас питаю?“ — накинувся він на мене. В мент я відчув, що мене просто пориває хвиля скаженої злости.

— Ідь звідця, грабіжнику! Бо на місці впадеш трупом! — заскреготав я зубами. Полк Хоха мовчки повернув коня й зник. Незабаром почулося по кольоні: „Сот. Рогозного наперед до генерала!“ Явився я. Ген. Тютюнник стрінув мене дуже суворо.

— „Як Ви смієте вмішуватися не в свої справи?“

— „Пане Генерале! Але ж це є грабунок мирного населення!“

— „Пильнуйте краще своїх обов'язків“ — відповів генерал і відвернувся.

Полк Хоха одержав перемогу. Селяне з злістю дивилися на його метушню, з якою він давав наказ забирати худобу.

„Ех, козаки!... Як так далі будете робити, то шкода лише Вашої крові. Нічого не вдіяти Вам“, — казали селяне.

Частини виступали з села з тяжким настроєм. Хочу тут сказати кілька слів у справі внутрішнього стану армії. Комплектувалася вона з таборів не суцільними спаяними частинами, але відділами з різних дивізій. Люди попередньо не знали один одного й важко було запровадити за так короткий час між ними тісну духову поєднаність. З того виникали різні непорозуміння. Коли однак спільна неволя й тягарі доволі швидко поєднали козацтво, то не так представлялася справа у старшин. Між ними також були тертя й навіть ворожнеча. Особливе невдоволення викликали деякі старшини, що прийшли з дивізії ген. Тютюнника. Вони, використовуючи свою близькість до командарма, допускали таких виявів, які викликали невдоволення інших, особливо боєвих, старшин. Лише між старшинами й козаками 6 дивізії, що перебували під командою полк. Сушка, панували дружні й братерські відносини. Спеціально добірним був старшинський кадр 6 дивізії, який переходив через фільтрацію різних контрольних комісій і в якому не було „отаманів“. Цих останніх, на біду, якраз не бракувало в київській дивізії, що перебувала під командою ген. Тютюнника, в 1920 році. Клясичним зразком цього отаманського типу й з'являвся згаданий полк Хоха. Про цього пана ще буде далі мова...

Найголовніше те, що й між ген. Тютюнником та начальником його штабу полк. Отмарштайнм теж не було згоди. Як уже згадувалося, полк. Отмарштайн боровся, як міг, за запровадження порядку в штабі й частинах, та досягати відповідних наслідків йому не все вдавалося. Поволі в штабі витворювалося адміністративне безголов'я.

Вже напочатку було допущено помилку, що повстанчий відділ у 1000 людей був переіменований в „армію“... Ну, а коли вже „армія“, то біля неї як гриби по дощі зачали з легкої руки фаворитів ген. Тютюнника рости різні „штаби“, „інспектури“ та „референтури“. Призначення всіх цих установ було таємницею для самих їх „начальників“, але мимо того вони все побільшувалися й побільшувалися. В „армії“ не було ніодної гармати, але був „інспектор артилерії“ сот. Чижевський. Цей останній швидко найшов посаду для свого брата хор. Чижевського, який дістав призначення командира „кінної охорони штабу армії“, хоч при ньому вже була кінна сотня сот. Хмари. Коли б хотіти наводити інші подібні приклади, то вони забрали б дуже багато місця...

Не важко відгадати ті стимули, які спричинювали розбухання армії цим непотрібним штабовим і немуштровим апаратом. Серед наближених до штабу старшин було чимало таких, яким не дуже то всміхалася перспектива шляпати по снігу й болоті з рушницею в руках і в боях. Усі вони ще з Польщі повироблювали собі теплі „посади“ й вешталися при обозі, як недоторкані особи. Нікому вони не підлягали і ніяких наказів не слухали, а коли хтось приступав до них, то в відповідь чув такий гучний штабовий „титул“ дотичної особи, що годі було тут щось вдіяти! Кожний з тієї тилової братії уважав умовою своєї гідности мати власного козака-джуру й підводу. Від того неймовірно розростався обоз, який у час бою під Коростенем уже начисляв понад 90 повозок. Майже на кожній сидів вкийсь „штабовий феодал“ із джурую й „співробітниками“... Всі ці паразитарні установи являлися для боєвих частин більшим ворогом, як самі червоні! Бо щодня частини діставали наказ відкомандировувати муштрових козаків для обслуговування цих „референтур“ і „штабів“. Витворювалося таке положення, що боєві частини все маліли, а штабові — все побільшувалися. Дішло до того, що в боєвих частинах було по 100 багнетів! Решта їздила на возах штабів „армії“, „дивізії“, „бригад“ і інших таємничих „установ“.

Це явище викликало великі протести, але ген. Тютюнник не звертав на це поважнішої уваги. Хоч з другого боку у самий бував свідком, коли в час боїв, він переїздив понад величезною валковою обозу й зганяв різних „референтів“ до лави. Та не так легко було це зробити! Штабовці виправдувалися, що не мають рушниць, які були тут же...

заховані в соломі. Доречі, в час роздачі зброї на кордоні Польщі — штабовці перші порозбирали найкращі рушниці. Боеві частини перейшли кордон маючи всього 150 рушниць. Решта була озброєна списками й шаблями. Згадані дефекти організації армії нерозважно гальмували боеві операції.

Наближалися ми до ст. Чоповичі. По дорозі до Чопович стрінули перший більший відділ червоної кінноти, яка по короткому бою хутко зникла в лісі, що тягнувся густою стіною в напрямку Овруча. Наздігнати ту кінноту, що мала добрі коні, було неможливо.

У трьох верствах від села ст. Чоповичі, підчас великої війни були тут побудовані довгі будівлі для різних військових складів. На стації був розташований червоний залізничний курінь. Майже перед самим двірцем здибали новий відділ ворожої кінноти, яка після стрілянини втікла.

Але цим був попереджений залізничний курінь, що заняв одразу боеве поготівля. Червоні засіли на двірці й у будівлях, густо поливаючи нашу лаву кулями з рушниць і кулеметів. Зачався наступ, але вибити ворога, що засів у гарних прикриттях, було неможливо. Лаві прийшлося йти по голому полю, критому снігом.

Під самим уже двірцем впали полк. Мінаківський, хорунжий Буряків і 6 козаків. Ранених було багато більше, серед них командир куріня полк. Лисогор. Залягли ми під двірцем, поволі посуваючися наперед. Червоні зачали обкидувати нас ручними гранатами, яких ми не мали. Несподівано з боку Овруча на наших очах надійшов панцирний потяг. У всіх збудилася надія: Овруч, після відомостей, наш! Ось уже можна легко перелічити білі літери на грізній потворі: „Комуніст“... Що це?! А може це захоплений повстанцями потяг? Лава чекала, по кому панцирник відкриє вогонь. Довго чекати не довелося. За хвилину нас заляв залізний „дощ“ з панцирника. Стало ясно, що то ворог! Підсилена підтримкою, червона піхота з свого боку зачала страшний вогонь.

Прийшлося відступати, по дорозі підбираючи ранених та забитих. Увійшли ми до містечка Чоповичі. Місцева червона залага втікла, лишивши 27 коней, що були реквізовані в селян за незаплатення продподатку. Козаки забрали коней, але відразу й віддали їх хазяям-селянам, які з плачем прохали повернути їм пограбоване червоними майно.

Під прикриттям боевої лави, що відходила з двірця, кольона вирушила з м. Чоповичі в дальшу дорогу.

Скоро після виходу з села зав'язався бій з більшовицькою засідкою в лісі, про яку попередили нас селяне. Ворог нам не перешкодив, бо небезпечні місця обійшли ми боком, і змусили його кинути заняті позиції. Просунулися ми до с. Заньки, де кольона мала відпочивати добу. Але

видко було, що відпочинку не може бути ніякого. Ворожа кіннота не відставала від кольони й увесь час ми терпіли на флянковий кулеметний вогонь, який завдавав нам великі страти. Частини рідшали...

Надвечір увійшли ми в Чайківку, не підозріваючи, що з другого боку одночасово до села втягаються червоні: Червона Школа кінних курсантів з Житомира, спільно з різними „заградительними отрядами“.

Стрінулися посеред села... Зав'язався гарячий бій. Одразу далось відчуття переваги ворожого вогню. Червоні, як видно були добре забезпечені вогнеприпасом, у той же час як у нас було його обмаль. На наше лихо ми опинилися в тій частині села, де не було надійних укрить.

Я одержав наказ за всяку ціну стримати з своїми гарматчиками ворога й змусити його відійти від головного шляху, по якому рухався наш обоз, силкуючися вийти з сфери вогню. Ситуація ставала надзвичайно важкою. Марш обозу був дуже повільний, бо змучені селянські коні ніяк не могли тягнути возів, а червоні тимчасом наседали вже з трьох боків. Гостро відчувався брак набоїв.

Був мент, коли бажалося лиш одного: смерті! Та ця розпука додала нових сил. Без стрілу, сціпивши зуби, козаки самі кинулися на багнети. Червоні курсанти дофнулися назад, та недалеко. Двір за двором беремо з боєм. Будучі червоні старшини билися дуже завзято. Закликів здаватися не приймали. Міжтим наспіла їм допомога й прийшлося відходити. Прохаю піддержки, але вона не приходить... Висилаю за набоями, але вислані козаки не вертаються. Нас оточили з усіх чотирьох боків. Пробиваємося через якусь болотяну річечку й виходимо на шлях. З десятків возів нашого обозу загрузло в болоті й перегородили дорогою іншим. Селяне, візники з страху перед кулями, які густо шльопали по болоті, повлізали по груди до зимної води і кричать.

На возах наші ранені плачуть від болю й жаху, що їх кинуто червоним. Виносимо пару ранених із возів на беріг. Ззаду зривається „ура“ і червона лава суне за нами. Останні стріли приневолюють її спинитися й так відходимо, несучи декого з ранених на руках.

Далеко від переправи надибали ми підводу з набоями для скорострілів. Негайно розібрали їх і вертаємо назад, за рештою ранених. Ворог відступає від переправи. Надходимо й бачимо на березі кучу кривавого шмаття-м'яса. Наші ранені... Селяне візники оповідали: „прийшли сюди, змусили нас постягати ранених із возів і тут же рубали“...

Страшенне вражіння на всіх зробило видовище порубаних ранених старшин і козаків. Якось само собою з грудей вирвалося — „смерть катам“ і козаки без ніякої команди кинулися на курсантів. Знову завзятий бій у хатах і

манди кинулися на курсантів. Знову завзятий бій у хатах і дворах, але на цей раз, без огляду на чисельну перевагу, червоні не витримали. Лють козаків робила чудо. Червона школа відступила й опустила село.

Вишикувалися ми й пішли наздогін головної кольони. Та курсанти після короткого спочинку знов зачали наступ. Відходимо, несучи на руках решту ранених, що лишилися живими: хор. Гладченка і 4 козаків. Кольону дігнали через три години. Розміщена була вже в селі. Хати переповнені. Люди сидять у сінях, у повітках — скрізь, де не так діймає скажений вітер і сніг. Обоз далеко висунувся з села, а хвіст десь загубився між хатами.

Я пішов зголоситися до штабу. Дізнавшись, що ми билися з Житомирською Школою червоних командирів, ген. Тютюнник, дивлячись на полк. Отмарштайна, тихо промовив: „чи не змінити маршу?“... Раптом дзенькнуло вікно в хаті й куля вдарила у стінку. Одночасово пролунала сальва на заставі в віддалі 50 кроків від хати штабу. Загнорохкотіли скоростріли. Знов червоні...

Обоз панічно зачав тікати в невідомому напрямі. Частина возів була без запряжених коней і зробила затор. Зачалася паніка. Скрізь лишалися на возах ранені. Але наступ червоних був так сильний, що рятувати ранених не було змоги. Наші лави відходили в темноті, ледве рухаючися. Дуже вони рідкі: стрілець від стрільця на далекій віддалі... Прийшов час і на „легіон“ наших штабовців!

Полк. Сушко їздив конем повздовж обозу, кричав, лаяв і зганяв обозну шатю до лав. Зрештою й ті зрозуміли, що треба допомогти частинам, бо інакше усі пропадуть. Лави підсилюлися й після кількогадинного бою знов відкинули більшовиків. Лишатися на місці було неможливо. Північ. Станули до нового маршу.

VIII. ЕПІЗОДИ...

По двохгодинному відпочинку, армія рушила на Ігнатпіль. Майже всі підводи в селі забрав штаб. Ген. Тютюнник дав суворий наказ обозові йти в порядку приналежності до частин. Обоз вже зріс до 100 підвод. На шляху маршу армії, в різних селах, ми надibuвали збіжіві пункти, куди звозили селяне хліб, для плачення більшовикам податку. Логіка наказувала ці хлібні запаси просто роздавати селянам, бо по-перше — вони армії не були потрібні, а по-друге — цим здобувалося б у місцевого населення прихильність.

Але начальник постачання армії, згадуваний полк. Хоха розсудив інакше. Все збіжжя наказував він забирати до обозу, який чим далі, тим усе більше ставав для армії малорухомою обузою.

Залізницю ми перейшли тихо. Ворога ніде не було. Мокрий одяг на вояках зачав мерзнути, обертався в якусь кору й перешкоджав вільно рухатися. Дорога увійшла до

лсу. Проти передньої сторожі їхали два червоні кіннотчики...

— Здорова-а-а, таваріщі! Коростень далеко? — запитали вони. Одразу далось запримітити: були п'яні.

— „Ні, близько“ — відповіли козаки.

— „А где там бандіти? Не зустрічали їх?“...

— „Злазьте, годі Вам базікати!“...

Зсажені з коней червоноармійці одразу протверезилися... З донесення, яке вони везли, виявилось, що курінь, від котрого вони їхали, знав про наше наближення. Командир куріня писав, що частина його ненадійна, багато в ній мобілізованих і просив підмоги та політруків.

Майже о півночі наші стежі дійшли до села, де був розміщений непевний для більшовиків курінь. Тихо крадучися в тінях, наблизилися до двох вартових, що між собою балакали.

— „Хто йде?“ — запитав українською мовою один.

— „Віддавай зброю!“...

— „Нате, але хто ж Ви такі?“... Довідавшись, що ми українці, вартові дуже зраділи. Оказалися семинаристами з Полтавщини. Більшовики мобілізували їх понад 150 учнів і порозсилали по різних частинах.

Тихо ходили ми по хатах, будили червоних і групами відсилали до штабу. Так плянувалося розброїти увесь курінь. Але перешкодила цьому головна кольона. З гуком і галасом, як звичайно, втягнувся обоз до села, а обслуга його кинулася по хатах шукати їсти. Збудити можна було і мертвого! Червоні прокинулися й, вибігаючи на вулицю, стріляли вверх — на сполох. Зав'язалася безладна стрілянина. Курінь утік за греблю, врешті зорієнтувався в ситуації і зачав обстріл. Коштувало це нам чимало забитих і раних людей і коней.

Сотня 6 дивізії під командою сот. Дарагана зайшла куріневі з тилу і після бою — ворог змушений був відступити. Переслідувати його ми не могли; не мали сил. Люди на ходу засипали, галуціювали, приймали дерева за червоних і т. д. Необхідний був ґрунтовний спочинок, хоч би на один день.

Вже пізно вночі розмістилися в хатах. Командарм наказав нарано вимарш, але командири частин про це й чути не хотіли! Вимагали дневки.

Забрані до полону українці-семинаристи, під охороною штабової сотні, плакали з розпуки. Безвідповідальні людиці з „штабових інституцій“ обідрали їх до гола. Мало того — просто ось так — для потіхи, цих голих людей двічі перегнали по груди в воді через якусь річку біля села. Як це не дивно, але така „лицарська“ операція подобалася навіть самому ген. Тютюнникові.

— „Будучих попів хрестять“ — сміявся він... — „Щоб вийшов з них нечистий комуністичний дух“. — У щирість,

цих хлопців штабовці не вірили й замість за'рати цих здорових людей до боєвих частин, чинили їм оце „хрещення“. Неважко догадатися, що переживали в своїх думках семинаристи, які так радо віддалися нам до полону!..

Міжтим інформативні агенти штабу бігали по хатах з вістками, що Житомир та Київ вже захоплені повстанцями. У відповідь від козаків чули вони сміх і ядерну лайку. В штабові брехні ніхто вже не вірив.

Після бою під Коростенем; ворожнеча між боєвими частинами та різними штабовими і обозними „установами“ зросла й загострилася неймовірно. Кожний муштровий козак і старшина однаково ненавиділи цих „внутрішніх ворогів“. Ставало ясно, що вони не приносять жадної користі, лише шкоду. Від них із одного боку терпіло населення, змушене давати підводи, а з другого — боєві частини, яким нерозривно доводилося грудьми боронити цих панків на возах, поки ті не встигали вийти з поля бою. А найголовніше невдоволення командирів муштрових частин викликав згадуваний факт, що ті установи щоденно забирали для своїх обслуг козаків. Ну, а козаки в більшості радо йшли туди, бо це означало звільнення від участі в боях і зобов'язувало їх лише ходити за своїм „паном“, старатися йому про харч, вигідну хату й т. д.

Особливо ворожий настрій був у козаків київської дивізії, навіть до свого муштрового начальства. Командир дивізії ген. Янченко не сходив з коня й ні до чого не мішався. Заступав його полк. Шраменко, дуже пересічний старшина, який поза постійною лайкою й „матюками“ — не знав своїх козаків і дуже мало ними піклувався. Самий він увесь час також лежав на возі з ад'ютантом, маючи при собі готового доброго коня.

Прийшов наказ: „Командирові гарматної бригади негайно з'явитися до генерала“.

Я злогосився й між нами відбулася така розмова:

— „Ваша варта по залозі?“

— „Так, пане генерале“.

— „Над ранок відправтесь до Ігнатпілья й зруйнують залізничний міст через р. Уж. Підривна команда вже готова“.

— „Слухаю, пане генерале“.

— „Так, щоб не забути... Розстріляйте всіх полонених“.

— „Слухаю! Але дозвольте докласти, що серед них є мобілізовані українці, семинаристи з Полтавщини. Гадаю, що їх не розстрілювати“.

— „Всіх! Це все сволоч!“...

Під проводом селянина тихо пішли селом. Підривна команда вже чекала. Полонених семинаристів я відправив у Маріянівку, а 19 комуністів з ударного четвертого куреня за селом пустили в „розход“. Не стріляли, а перекололи багнетами.

Доходимо до мосту. Шумить р. Уж. Короткі маніпуляції підривної команди, голосний вибух і мосту як не було. Розломлені його частини зловіще висовувалися з чорної води. Вертаємо до села.

* * *

Опівночі кольона пішла далі. Мороз добре скріпив дорогу. Колеса далеко давали знати про рух обозу. Біля двох годин йшли без жадних сутичок. Але при виході з лісу в чисте поле знов здибалися з ворогом. Нас раптом зачали оточувати значні кінні відділи. Під прикриттям мраки, вони підскакували до самої кольони, відбиваючи навіть частину обозу. Зачалася паніка. Бій тривав майже до ранку, поки ми спромоглися таки відкинути від себе червоних.

Швидко просувалися попри містечко Родомишль. Переправа через р. Тетерів була дуже небезпечна, бо кінні відділи слідували за нами з усіх боків. Пришлось перевести загальну „мобілізацію“. Ген. Тютюнник, полк. Отмарштайн і полк. Сушко самі пропускали підводи з раненими, а всіх інших гнали до лави. Ситуація стала дуже важкою.

З великими труднощами форсували переправу. Ночівля наша мала бути в с. Кочерова й, щоб збити червоних з правдивого шляху, ген. Тютюнник вислав групу з 65 людей до м. Радомишля. Група після 5 годинних блукань вернула назад, бо містечка не знайшли. Гнів командарма був дуже великий і в цей час ніхто не важився попадати йому на очі.

Поки збиралися ми до виступу з Кочерова, на нас знов насіла кіннота. Нашим завданням було хутко проскочити на Солов'єво й Раївку через киево-житомирську шосе й заховатися від ворога в тетерівських лісах.

стежі вийшли на шосе. Далеко почули скрип коліс й пісні...

— „Ой яблучко, да куда котішся...“ — Проти нас йшов якийсь обоз. Передня фіра порівнялася з нами. Вмить червоноармійці і валка опинилися в наших руках. То везли реквірований хліб, під охороною 16 червоноармійців. Завдяки мряці вони не знали, що робиться в них напереді. Червоних ліквідували, а обоз приєднався до армії.

На пів дня більшовики дали нам спокій. Була надія, що може вони згубили наш слід. Але над вечір знову з декількох місць пролунали стріли. Зав'язалася жвава перестрілка. Обоз хутко проходив на с. Раївку. Наніч опинилися в густому лісі.

Моя бригада прикривала марш, а в цей час зліва ввесь час чути було стрілянину й вибухи ручних гранат. Це біла-ся 16 бригада.

— „Здавайтеся, гади! Здавайтесь бандіти“ — кричали червоні. Нарешті контакт з ворогом перервався. Але не встигли вийти на леваду перед лісом, як знову були заата-

ковані червоними частинами, що немов божевільні кинулися на нас з криком „ура“ й „смерть бандітам“. Ручні гранати охолодили їх, але лише на хвилю.

Хуткий відворот був для нас неможливий, бо стомлені люди ледве пересувалися в глибокому снігу. Вліво зовсім близько від нас творилося чисте пекло. Та сама 16 бригада задля браку набоїв не всилі була стримати наступу. Шлях до головних сил поволі відрізувався. Дійшло до багнетів...

З великим трудом командир 16 куреня полк. Григоряк виказував своїй частині підтримку й так спільно дійшли ми до переправи. Моста не було й люди жбурнулися просто в ледяну воду. Доволі глибоко! Малі ростом люди захлистувались у воді. До того ж 16 бригада ще встряла в топке болото. Ця переправа коштувала нам величезних зусиль.

Опинившись на тому березі — дістали ми наказ від штабу за всяку ціну задержати ворога на переправі, поки не перейде обоз. Цей наказ роздратував людей до нестями. Було майже немисливо втримати мокрих, замерзаючих козаків біля річки. Близько було кілька хат, куди висилалися по черзі козаки грітися. **А старшини, для прикладу іншим, увесь час стояли на позиції.** Хвилини здавалися вічністю. Раптом подув різкий вітер з снігом і одежа в усіх, вимочена дощенту в річці в час переправи, буквально задубіла. Червоні підїжджали до самої річки, щоб виявити нашу присутність, але ми не стріляли, поки не зібралася їх більша кількість. Гримнула сальва й кіннотчики ускакали, лишаючи на тому березі кілька забитих і ранених.

Минула вже північ, а наказу з штабу все не було. Терпіння перевищили вже всі можливості й ми відійшли до села. Ніодної хати не було вільної! Скрізь штаби, референтури, інституції!... В кожній хаті по два-три „функціонара“, з джурами. Нерви не витримали й ми зачали викидати з помешкань силою. Різні панки з інформативних відділів і комендатур уперто не хотіли пускати до себе замерзаючих людей.

Невдоволені пішли скаржитися до ген. Тютюнника. Звітам прийшов наказ повернути хати попереднім мешканцям. Та вже годі було його виконати. Козаки, яких збиралося в хаті до 30 людей — заявляли: „вмремо, а не вийдемо на мороз!“ Чути крик: „виходь на заставу“. Раптом стріл. Це козак Сичук, 16 бригади, відобрав собі життя (був майже цілком босий) не всилі витримувати дальшої фізичної муки.

Мене закликали до генерала.

— „Як смієте викидати людей без наказу?“

— „Пане генерале! Прошу подивитися на мене й мою одежу. Козаки в такому стані. Службовці різних інституцій заняли помешкання, по два-три чоловіка в хаті. Це неможливо!“

— „Годі, йдіть і якомсь всі потісніться“ — сказав полк. Отмарштайн, що був тут же.

— „Яка кількість багнетів у Вас в бригаді?“ — знову спитав ген. Тютюнник.

— „73 з старшинами“.

— „А було?...“

— „197 козаків і 9 старшин при вимарщу з Польщі“.

— „Де ж решта?“

— „Решта пішла в різні штабові інституції, а крім того багато вбитих, ранених і з відмороженими ногами“ — відповів я.

— „Не знаю, як це все діється“ — знову відгукнувся з кута полк. Отмарштайн. — „Кожен бере собі людей, як і кілько знайде потрібним, руйнуючи боеві частини! З тим треба кінчити, бо зрештою лишиться сама міністерія й жадного вояка...“

— „Ну я думав, що без наказу люди не йдуть з частини“ — промовив генерал.

— „Йдуть, пане генерале, бо там їм краще й безпечніше, як у боевій лаві. Ось учора полк. Равич-Каменський забрав у мене хор. Чорниша, а той свого приятеля хор. Капустинського. Ну й звичайно оба захватили своїх джур“ — рапортував я.

— „Свинство! Більше цього не буде. Скоро всіх людей я Вам поверну назад“ — закінчив ген. Тютюнник розмову.

В цей час козаки, прогрівшись біля печей, міцно спали по хатах. За селом стояли наші скоростріли, очікуючи воєра.

ІХ. МАРШ НА КИЇВ.

Після ранішнього сніданку, військо вирушило в дальшу дорогу. Напрямок був обраний на Київ. До нього лишалося вже недалеко. По колоні шнирала знов штабові інформатори й голосили, що в Києві вже отаман Орлик і полк. Палій.

Страшенно хотілося вірити в ці вістки, мимо всієї їх сумнівності. А що, як там дійсно наші й ми прорвемося, після важкого походу з боями — до цілі! Може аж тоді спалахне загальне повстання? Такі думки нуртували в людей. Спеціально всі цікавилися отаманом Орликом, який дійсно в київському районі вів дуже активні операції проти совітської влади та користувався піддержкою й довірям населення.

Ворог дополудня не нападав, лише зрідка появлялися кіннотчики та здалека нас обстрілювали з кулеметів. Густі тетерівські ліси перешкоджали його маневруванню. В одному селі наші стежі стрінули кіннотчиків, які зачали кричати й пропонувати „не ляти братської крови“. Там же вони й лишилися...

Кольона йшла на ст. Тетерев. Залізничний двірець заняли ми без стрілу. Недалеко від двірця починалося село, ото-

чене лісом. Хтось пустив по обозу чутку, ніби з Києва йде більшевицький панцирник. Немов божевільні, селяне-візники вдарили по конях і пішли з возами в розтіч. Крик, лайка, задні навалилися на передніх! Всі гнали до села...

На двірці дійсно чекали потягу, але не панцирника, лише особового, що вийшов з м. Житомиру. Ми обсадили телеграф. Начальник двірця оповідав, що недалеко стоять червоні частини з артилерією, бо район цей дуже неспокійний. Тут оперував отаман Орлик з своїми загонами. Про наш марш тут уже знали й навіть оповіщено Київ.

Довелося знов переконатися в брехні наших „інформативних відділів“, які казали, ніби Київ наш. Та думати не було часу.

Десь гримнула гармата, за нею друга, третя. Ворожа батарея відкрила вогонь по селу. Обоз, що якраз у селі шукав рятунку, тепер з усієї сили зачав гнати від села — десь в неозначений напрям... А в той час тихо підходив з Житомиру потяг, на який ми чекали. Було кілька особових вагонів. Станув перед двірцем.

Козаки негайно обсадили паротяг і вагони, нікого не пропускаючи на перон. — „Прошу приготувати документи“ — почувся голос нашого старшини. Зачалася перевірка.

Ніхто в потязі не догадувався — в чім справа. Всі думали, що це більшовицька залізнична охорона перевіряє пасажирів. Якийсь гарно в військовому одягнений чоловік кричав на нас, що його стримують — тоді як він їде до Києва з важними урядовими справами. Щось загрожував, згадавши навіть Леніна. Був це очевидно якийсь комісар, більшої ранги.

— „А может Вам і не прийдеться відеть Леніна?“ сміючись, по-московськи сказав наш старшина. Той видивився на нього...

— „Та подивися на п'латформу та й подумай, де твоя дурна кацапська голова знаходиться!“ — не витримав якийсь козак. Комісар глипнув у вікно...

На п'латформі розвіявся синьо-жовтий прапор... Враження було знамените!... Зачав щось белькотіти, та не дали й повели за стацію...

Тут з другого вагону підійшла до старшини якась молода жінка...

— „Я сотрудница житомирского особаго отдела. Могу узнать, что это за стрельба поблизости!“...

— О, конечно“, — відповів старшина. — „А с Вами еще есть ответственные работники?“

— „Да, нас тут четверо“...

Разом зняли ми з потягу 23 комісарів, політруків і чекістів, що працювали в Житомирі, Коростені й Заслав'ю. Решту пасажирів пустили далі. Сумно дивилися арештовані на потяг, що пішов до Києва. Всі вони були знищені.

Благання й плач жінок (їх також було кілька) нікого не зрушували. Слід зазначити, що видовище тих знущань, які більшовики робили над селянами й нашими полоненими й раненими, витворювало серед старшин і козаків страшну ненависть до червоних. Останні нас не милували, але й ми їм нічого не дарували! Нищився всякий, хто попадав до наших рук. Увесь шлях армії був устелений трупами червоних вояків і комісарів.

Стацію ми опустили й пішли під гарматним обстрілом далі. Дігнали обоз. У час дальшого руху нас постійно переслідують. Щоб якимось відбитися, робили ми засідки в лісах, чекаючи аж червоні підійдуть зовсім близько.

Захоплені полонені давали все різні назви частин, до яких вони належали, а це вказувало, що в районі сконцентровані дуже значні ворожі сили, особливо кіннота.

Майже від самих Дідькович армія робила переходи, відпочиваючи не більше трьох годин денно. Але в останній час утомата не так уже відчувалася... Всіх манив до себе Золотоверхий Київ. Хоч для більшості було ясно, що Києва нам уже не опанувати, та все ж кожний хотів побачити його хоч би здалека. А може раптом станеться якимсь чудом столиця опиниться в наших руках! — гадали люди.

Та наскоки противника робилися просто нестерпимими. Використовуючи свою чисельність і можливість міняти свіжі частини — червоні хотіли нас до решти виснажити ще перед рішачим боєм.

Зробили ми знов засідку, щоб їх провчити. Вибрали для цього гарне місце. Дорога йшла над глибоким яром. У горі ліс і чагарник, де й заняла моя частина позицію. Лежали ми в глибокому снігу, чекаємо. Зачала наближуватися кіннота. Передня сторожа минула козаків і по ній не стріляла. А за нею показалися кулемети та значний піший відділ. Ми почали вогонь, обкидаючи більшовиків ще ручними гранатами. Зчинився серед них переполох. Кінні й піші збилися на купи, представляючи для нас добру ціль. Їх скоростріли били по своїх же. Нарешті частини зорієнтувалися в ситуації і зачали нас обходити, лізучи на гору, на якій ми закріпилися. Наше положення погіршало, бо чисельна перевага противника була надто очевидна. Головна наша кольона пішла десь в невідомому напрямі, а тут ще виявився брак набоїв. Зачали ми відворот, у час якого — коли частина вийшла на леваду, прийшлося відбити й кінну атаку.

З поважними втратами відірвалися ми від більшовиків (був це „особий отряд Ворошилова“) і знову пірнули в ліс. По дорозі надібали на хутір, де розпитали дорогу. Вийшов до нас мущина літ 35 з рушницею й запропонував довести нас до кольони. Був це повстанець отамана Орлика, що ховався від більшовиків на місцевих хуторах. З його оповідань виявилось, що Орлик десь недалеко. Мо-

жливо в ближчих селах з'єднаємося з його відділом. Ліс кінчився і на чистому полі побачили ми свої головні сили. Спереду було с. Леонівка.

Ген. Тютюнник їхав повздовж обозу й зганяв здорових людей, щоб йшли наперед. Побачив я полк. Отмарштайна. Він стояв біля своєї напівживої кобили й пильно роздивляв мапу.

— „Ну, швидко останній і рішучий бій...“ — сказав він.
— „Або Київ наш, або...“

— „Або що?... Доскажуйте, пане полковнику“ — промовив я.

— „Або поворот назад до Польщі — почув я в відповідь.

— „Але про це ніхто не повинен зараз знати“ — додав він, цокуючи зубами від морозу.

Серце здусили якісь грізні передчуття. Пішов я до своїх людей...

Боеві частини, підсилені обозними й штабовими „мешканцями“, рушили на село. За день маршу був Київ!... Господи, як би то пробитися!...

Наказано було всі скоростріли, що мали набої, підтягнути до частин. Завдання полягало в тому, щоб заволодіти с. Леонівка. І то за всяку ціну.

4 година ранку. Холод неймовірний. Ніби і природа озброїлася проти нас. До села переходили через невеличкий міст. Підійшли. Застави не зустрінули. Побудили селян у хатах і розпитали про ситуацію.

Селяне розказували, що в район прийшли великі більшовицькі сили ще два дні тому. Біля церкви розташовані курені.

Вузькою вуличкою, попід тинами, тихо посунулися ми в напрямі церкви. Серед майдану горіла ватра, а біля неї грілися червоні дозорці. Козаки заховалися за хати й підкрадалися ближче. Але проклятий сніг гучно хрустів під ногами. ...

— „Стої! Кто йдѣот?“ — почулося.

— „Свої!“ ...

— „Кто свої? Пропуск“.

Відповіддю — був скок козаків на вартових. Раптом ревнув вибух важкої ручної гранати. Вона перелетіла над головою козаків і влучила в якусь селянську хату, де зразу зчинився діточий крик. Червоні тікали.

Чекати не було часу. З криком „слава“ козаки кинулися за ними. А вправо від церкви вже енергійно затарахкотів кулемет. Густі вибухи ручних гранат стрясає морозне повітря. Там сотня охорони штабу армії, оточена червоноармійцями, завзято пробивалися наперед. Сотнею тією керував надзвичайно хоробрий старшина, поручник, родом німець. У найтяжчі менти він завжди, ніби якась мара, з'являвся з своїми кулеметами на допомогу. Неволодіючи до-

бре українською мовою, він одначе дуже не любив, коли хтось говорив з старшин по-московськи... Казав тоді — „касапи похані (кацапи погані).

— „Форверц!... Наперед!...“ — чувся й зараз його голос з провулка. „Слява! Наперет касакі!...“ А за селом червоні готувалися вже до протинаступу, — збираючись у сотні.

Хто, де й кого бив — годі було зорієнтуватися. В тому пеклі можна було пізнати своїх лише по крикам — „слава“. Зв'язок між нашими частнами вже напочатку урвався. Так і важко було його додержати, бо бій йшов у темряві, на городах і по хатах. Зібрані за селом ворожі сили повели наступ, але були відбиті влучним вогнем. Розсвіло.

Командири ворожих частин дарма закликали до нової атаки. На козацькі кулі багато охочих не було. Раптом перед нашою лавою показалося кілька кіннотчиків. хтось з них закричав густим голосом:

— „Батальон вправа-а-а в цепь!...“

— „А кілька в тебе людей у тих батальонах“ — кричали наші козаки.

— „А вот сейчас увидишь, бандитская рожа!... Твою в Христа, Бога!...“

Підготувалися до нової атаки. Чути голос пор. Майдачевського:

— „Хлопці — дарма не стріляй! Підпускай близько“. Я дав наказ зосередитися біля кулеметів.

Зачалася атака... Слід визнати, що червоний командир, що обіцяв нам „показати“ свої батальони, не збрехав. Усіх частин, що перебували ззаду в процесі боевого розгортання, ми не могли нарахувати, але вистачило й того, що пішло проти нас у перших лавах!...

З сотень наступаючих червоних лялася пісня: — „Вперьодь, сини народа“. Видовище цих лав, що стіною насувалися вперед без стрілу, неймовірно натягало нерви. Загриміла з нашого боку пекельна стрілянина, але стримати переважуючі сили ворога було неможливо. Крок за кроком зачали ми відступати. Біля церкви дійшло до рукопашного бою. Ворог роздушував нас своєю масою! Під кінець довелося вже минати греблю й усі вулиці та спішно відходити стернею й городами. Всіх забитих і ранених лишили ми на полі бою, бо винести їх було немислимо. Там з моєї частини впали: пор. Майдачевський, пор. Капустинський і хор. Медведів.

Уже коли кольона стала під лісом, з села ще продовжували відходити наші розрізнені частини. Пляновий наступ був зломаний... На мент усе стихло...

Нагло в прозорому морозному ранішньому повітрі почувися в запілля червоних військ стріли! Всі, немов зачаровані прислухалися до цих звуків! Що це?! Хто?!

Як виявилось пізніше, це провадила бій друга наша група, що вийшла з Польщі іншим напрямом під командою полк. Палія. Ранений Палій вернув до Польщі, а команду групи прийняв енергійний підполк. Чорний. Цій групі також пощастило дійти до самого Києва й тут з'єднатися з от. Орликом. Під с. Леонівкою вона майже одночасно зачала бій, йдучи на з'єднання з ген. Тютюнником.

Та було вже запізно! Вичерпані безнастанними боями і маршами сили повстанчої армії в цім бою остаточно надломалися. Марево Києва, що ось так близько стояло перед нами, розвіяв ворог... Треба було думати тепер про рятунок частин від остаточної загибелі. Не було вже навіть змоги вислати зв'язок до підполк. Чорного і от. Орлика та чекати з'єднання з ним.

Зачався відворот армії з під Столиці Української Землі...
(Докінчення буде.)

Леонід Білецький.

Тарас Шевченко і його історіософія.

Історіософія Т. Шевченка то є його світогляд, через який глибоко прорізується сама **істотність** українського історичного процесу, такий динамічно-поступовий розвиток народів слов'янських, в якому найголовнішу роль відіграє Україна, як найактивніша творча сила, що стремить до нового життя, до нового суспільно-державного устрою, до нових форм культури. В цій концепції ідей і чину поета високо підноситься мета, до якої простує Україна, ті засоби, за допомогою яких мета досягається і здійснюється, та **абсолютна ідея**, що стоїть в чолі всього українського руху і яка здійснює те, що Вічним Духом світової волі призначено здійснитися в історичнім процесі української визвольної боротьби...

I.

В ту добу, коли Т. Шевченко виступив на поле боротьби за українську справу, на західньо-європейським політичнім і культурнім форумі панувало три основних концепції, три ідеології: 1) філософічно-політичний раціоналізм французьких політиків із часів великої французької революції; 2) філософічно-теософічний провіденціалізм німецької ідеалістичної філософії; 3) утопічний соціалізм Сен-Сімона, Фур'є і Прудона. Цих три сили керували тоді всім ідейним, політичним і революційним життям Західньої Європи.

Ідеї французької революції, що вилились у повстанні декабристів у Петербурзі і на Україні р. 1825, Шевченкові були добре відомі; поет перед цими предтечами і царями волі, як Рилеєв, Пестель, кн. Сергій Волконський (брат князя М. Рєпніна з Яготина і рід. дядько Варвари Рєпніної) і ін. по-

божно схилив свою голову, учився в них шукати і свою правду), але через їх раціоналізм та московський централізм стояв від них далеко, бо не переживав їх істотно, не відчував своїм серцем.

Відома була Шевченкові й концепція утопійного соціалізму. Даремно М. Драгоманів²⁾ докоряв поетові, що він цієї ідеології не знав; коли б він, на думку вченого, був познайомився з соціалістичною і поступовою програмою утопістів, його б твори були надихані далеко іншим змістом. Сучасні дослідиз³⁾ показали, що Т. Шевченко не лише знав думки тодішніх соціалістів, але й використовував їх у своїх творах, змальовуючи щасливу Україну „без хлопа і без пана“, — а фуреристи і прудоністи — петрашевці, як Спешнев, Бомбеллі, Штральман, особисті приятелі нашого поета, були переконані в тім, що, коли на Україні виникне повстання, то лише під проводом Тараса Шевченка; останній знав і думки Герцена, Огарьова, Белінського й інш. російських утопістів, але... і ця концепція не виповнювала революційної і глибшої душі Тараса, не викликала в ній ентузіазму, захоплення, бо не вичерпувала вона поетової визвольної програми, бо на її прапорі були відсутні кардинальні питання цілого життя Шевченкового: українська нація й українська держава у великій сем'ї вільних народів...

І поет цілою своєю істотою потягнувся до привабливої концепції Гердера, Фіхте, Шелінга, Гегеля, Лямене... до цих так популярних тоді геніїв і державних мужів німецького і французького народів, бо їх ідеї по береги повинювали його душу: їх філософія нації (Гердер, Фіхте — старший), їх філософія держави (Гегеля), філософія федеративного союзу народів (Шелінг), філософія релігії (Шелінг, Шляйермахер) та, нарешті, філософія історичного процесу — поклали глибокі підвалини до його історіософічного світогляду у проблемі України в її минувшині, сучасності і майбутнім...

Так, минуле, сучасне і майбутнє українського визволення... змальовання істотної трагедії в минулім і розуміння її причин; діагноз властивої трагедії в сучаснім; передбачення наслідків, пророцтво і заклик до визвольної боротьби в майбутнім, — ось такі три підвалини визвольної програми Т. Шевченка.

¹⁾ Див про це: П. Филипович „Шевченко і Декабристи“, Київ 1926 р. (частина цієї праці друкувалася в збірничку: „Шевченківський збірник“, т. I, Київ 1924, ст. 25—41).

²⁾ „Шевченко, українофіли і соціалізм“ — „Громада“ 1879 р. т. 4.

³⁾ О. Дорошкевич: а) „Шевченко в соціалістичному оточенні“ (Шевченківськ. збірн., т. I, Київ 1924, ст. 42—57; б) „До питання про вплив Герцена на Шевченка“ (збірн. „Шевченко“, I, Харків 1928, ст. 113—136; в) „Шевченко і Петрашевці в 40-х рр.“ (Шевченко та його доба, зб. II, Київ 1926, ст. 23—43).

II.

Але повстає питання, чи міг Т. Шевченко знати основи німецької ідеалістичної філософії? Так, відповідаю, міг знати і найліпше знав основи філософії Шелінга, Гердера і Гегеля. Гердера знав через твори К. Бродзінського, а від Бодянського через твори Ф. Палацького, Шафарика, Коляра, Челяковського, а також через твори Белінського, Герцена, Міцкевича, Лібельта й інш. знав основи філософії Гегеля і Шелінга. Але науку останнього філософа наш поет міг знати ще й іншою дорогою. Філософія Шелінга в Росії була дуже популярна, хоч вона урядом московським переслідувалась. Першим її апологетом був українець Кавунник-Веланський, проф. медико-хірургічн. академії в Петербурзі. Безпосередній учень Шелінга він привіз із заграничних студій р. 1802 його натурфілософію, а з р. 1805 він проводив цю науку у своїх працях; а твір його з р. 1812, що обіймає біля 500 стор.: „Біологическое изслѣдованіе природы в творящем и творимом ея качествахъ, содержащей основныя начертанія всеобщей фізіологіи“ був, на думку Комопанова⁴⁾ і П. Мілюкова⁵⁾ остільки популярним, що можна було його часто бачити в старих поміщицьких садибах провінціального захолустя. Року 1813 із закордону повернувся вже чистий філософ Галич і розпочав свої виклади з філософії в Педагогічній Інституті в Петербурзі, який пізніше був переіменований на Університет; а р. 1819 Галич видав працю: „Исторія философских систем“, в якій на вимогу читачів, як сам заявляє, мусів додати наприкінці докладний виклад системи Шелінга. Із цієї книги в докладній розвиненні сучасники знайомились із викладом системи Шелінга. Московська влада звернула увагу на небезпеку викладів цієї філософії серед молоді і Галич був звільнений, а виклади Кавунника підпали під поліційну цензуру. Але таке переслідування ідей Шелінга ще більше їх спопуляризувало, особливо в московським університеті, де їх ширили професорі: Давидов і Павлов. Під впливом викладів останнього утворюється студентами „Общество любомудрія“, яке проіснувало до 1825 р. і кожної суботи збиралось у кн. Одоевського його члени: Веневітінов, Кошелев, брати Кіреєвські, Соболевський (поет), декабрист Кюхельбекер, Шевирьов і „ревностный ученик Давыдова и Павлова малоросс М. Максимович“, пізніше приятель Т. Шевченка. В цім кружку філософія Шелінга розбіралася як найдокладніше. Під впливом цієї філософії був і М. Погодін, якого популярні тоді „Исторические афоризмы“ були видані аж два рази: 1827 і 1836 р.р.

Що Т. Шевченко знав філософію Шелінга, про це свідчать слова самого поета у його Щоденникові з приводу

⁴⁾ Колюпанов: „Біографія А. Кошелева“, т. I, ст. 445.

⁵⁾ „Главнѣя теченія русской исторической мысли“, т. I, Москва 1898: ст. 311.

естетики Лібелята про те, що знайомство з „філософіями і естетиками“ він обов'язаний Галичу і В. Григоровичу, а естетику останнього він слухав у академії; так само поет там слухав у душі натурфілософії Шелінга зоологію і фізіологію і інш.; а приятелювання з таким послідовним шеленгіянцем як Михайло Максимович остаточно не запевняє, що Шевченко був докладно обзнайомлений із наукою німецького філософа.

Другим таким чинником, що провів глибокий слід у цілім світогляді Т. Шевченка, була біблія, з якою поет не розлучався через ціле своє життя). Біблія та ідеалістична філософія Шелінга, перетворені в душі Шевченковій, злились у його світогляді в одну монолітну концепцію, що лягла в основу цілої його творчости та зродили у нього патос до боротьби за Україну та її визволення.

III.

Що поет співував у минулім України? Шелінг учив, що є три типи відтворення історії народу: а) бездарне описування лише фактів; б) безперспективне прагматичне їх опрацювання і в) артистичне їх відчуття та змалювання як глибокої трагедії народу.

І Т. Шевченко, як і М. Гоголь („Тарас Бульба“), стає на цей останній ґрунт відтворення тієї **внутрішньої** істотності в історії України. Із-під пера нашого творця повстали такі трагічні картини руїни і неволі українського народу, що аж жах сповиває душу. Колись, на думку поета, вільний, щасливий і цвітучий край з вини не лише зовнішніх навал сусідів, але і внутрішньої деградації, перекінчицтва, зрадництва, політиканства українського проводу, перетворився в одну величезну могилу або пустиню сповнену лише кістяків і трупів, перетворився у край рабів і невільників.

Гетьмани, гетьмани! як би ви встали,

Встали, подивились на той Чигирин,

Що ви будували, де ви панували!

Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали

Козацької слави убогих руїн...

І сучасна Шевченкові Україна така ж прекрасна, така ж назверх „повита красою“, так само як і в давнину цвітуча

Зеленіє, вмивається

Дрібною росою,

Споконвіку вмивається

Сонце зустрічає...

Рай — та й годі!

— — — — —
Нема на світі України,

⁶⁾ Див. про це працю Д-ра В. Щурата: „Святе писмо в Шевченковій поезії“. Львів 1904 р. Багато цінного читач знайде у працях В. Щурата: „Шевченко і Польки“ (Зал. Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка, т. 119—120), „Літературні Начерки“ і інш.; О. Колеси „Шевченко і Міцкевич“ (Зал. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. III).

Немає другого Дніпра!...

А вдивіться у ту красу внутрішнім оком, „душею“ і що ж побачите? —

Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкірою знімають, — бо нічим обуть
Княжат недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне; а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину, —
Єдину надію! — в військо оддають,
Бо його бач трохи! — А онде під тином
Опухла дитина голоднее мре,

А мати пшеницю на панщині жне...

В сутінках назверхньої краси прищулились як гідкі твори: неволя і сваволя, кайдани, наруга і плач... безпросвітний лямент... і смерть...

IV.

Об'єктивний історичний процес розвитку і боротьби українського народу в історіософічному світогляді Шевченка ввижається як свободне виявлення волі народу, стремління до народоправства; нарід український протягом своєї історії виявляє в боротьбі мужність, відвагу й хотіння у своїй хаті творити свою правду і свою волю. Ціла низка Шевченкових творів яскраво демонструє цей процес, починаючи від „Тарасової ночі“ і кінчаючи останніми його творами. І коли цей свободний розвиток виявляється, Україна формується в державну цілість як найвищу форму суспільної організації, громадянського устрою, вищої ідеї, духового розвитку народнього буття, вищої правди абсолютного духа; цей процес характеризує поступ по шляху духового розвитку України, як і цілого світу.. І в такому розкритті всесвітньої закономірності і свободи і на Україні в українських безпосередніх народніх рухах за визволення спочиває ініціатива вищої сили, сили Бога...

Запорізький козак, гайдамака і навіть назверх розбишака, що йде на боротьбу за народню справу в поезії Шевченка стає: местником за кривди народні і борцем за волю і правду. Чому це так? а тому, після ідеалістичної філософії, що ніхто не відчує так глибоко істотність правди, як первісно, безпосереднє думача людина; через те поет намагається і висловлювати найглибші почування так, як би це висловлював сам безпосередній репрезентант народу; через те думки героїв Шевченка так тісно переплітаються із народньою піснею, псальмою, думкою, народніми переказами, заснованими на народніх віруваннях, мітах, легендах та балядах. Далі, поет протиставляє чисту і непопсовану первісну душу, яка ділає або під впливом великої любови до ближнього, до брата, глибокого кохання, або під впливом великої помсти до свого ворога-гнобителя. Через це саме й таке протиставлення чистої, безпосе-

редньої і непопсованої протестуючої правдивості супроти морально зруйнованого пансько-шляхетського лицемірства, та духового занепаду, що ділає лише во ім'я своїх найбрутальніших інтересів визиску й насильства а не інтересів правди і справедливості — цього найвищого етичного принципу...

Патос Шевченкової творчості є той, що повстанчими рухами українського народу керує вища сила, абсолютна правда, що сповнює найвищим змістом провідну ідею української історії, боротьбу українського козацтва; через це — козак український є виконавець вищого веління, **носій найглибшої народньої правди**; в цій проблемі Шевченка, коли б вона не була так глибоко теософічна, єсть багато тих історіософічних ідей, які далеко пізніше означив Л. Толстой у своїм романі „Війна і мир“. І для мене цілком зрозуміло, чому поет головним героєм у „Гайдамаках“ робить не Залізняка і не Гонту, а невідомого наймита, сироту і безбатченка Ярему; і зрозуміло, чому у цілій своїй концепції творчій не висуває на перше місце ні Хмельницького, ні Мазепу, ні когось іншого з гетьманів а тих, що вийшли із народніх мас, що були у безпосереднім зв'язку з народом, що жили його життям, його інтересами і були близькими до його світогляду (Наливайко, Богун, Залізняк, Тарас Трясило, Гонта і інш.). В цім ховається проблема означення героїчної душі народу, проблема поетичних героїв.

Але в цей історичний процес розкриття вищої правди Бога, що конкретно виявляється в боротьбі українського народу за волю вривається непередбачений випадок індивідуальна антиволя чи **сваволя** (після означення Шелінга), яка розриває цілий хід історичного процесу і тимчасово нищить його здобутки; в українській історії такою сваволею були різні кочевники з татарами, турки, поляки, москалі, що хвилюю спиняли той вищий хід утілення Божої правди в природній боротьбі України за свою свободу і на місце свободного народоправства, як найглибшого вияву народнього духа, в якому спочиває дух Божий, повстала **деспотія**, як утілення протилежного вияву — повного безправства, абсолютної сваволі, що несла з собою для народу рабство і неволю. Єдиний засіб боротьби з таким народнім нещастям є боротьба за усамостійнення української влади і відділення її від підлеглости державі польській чи московській. Цю ідею Шевченко проводить у поемі „Гайдамаки“:

Ой Дніпре мій, Дніпре широкий та дужий!

Багато ти, батьку, у море носив

Козацької крови! Ще понесеш, друже!...

— — — — —

. . . . . Козак оживе!

Оживуть гетьмани в золотім жупані,

Прокинеться доля; козак заспіва:
 „Ні жида, ні ляха“. **А в степах України,**
 Дай то, Боже милий, — **блисне булава!...**
 Так думав, ідучи в латаній свитині,
 Сердега Ярема...

Наймит, жидівський попихач в концепції Шевченка стає речником вільної і самостійної України!... Але така самостійність держави після думок Шелінга поруч сусідів вороже успісблених була б великою небезпекою для неї та її свободного розвитку; над такою державою висіла б вічна загроза війни, свавільства і деспотії. Щоб забезпечити таке правове існування держави, необхідний і правовий порядок, що виходить за межі окремої держави і творить організацію держав, — це „федерація всіх держав“ під управою „всезагального народного аеропагу“, що розрішує суперечки окремих народів між собою і користується проти кожної свавільної держави, владою всіх останніх держав. В таких державно-громадянським устрою і взаємочинності свободи і необхідности розкривається абсолютна воля чи Бог і звільнюється від часового й матеріального в природі та в людській свідомості до повного самовідкровення. Отже історія людства є саморозкриття Бога в природі і в людській свідомості. А історія розвитку Бога в людській свідомості, переживання Бога людиною є релігія: як природний процес Бог переживається в мітології, а як дійсно виявлений Бог, він переживається у відкровенні.

Т. Шевченко і в „Гайдамаках“, і в поемі „Іван Гус“ підносить ідею всеслов'янського братерства чи федерації, яка під впливом цих ідей своє остаточне завершення знаходить у „Книгах битія Українського Народу“ Кирило-Методієвського брацтва. Така ідея державного устрою, правового порядку та правдивого співжиття націй, по думці Т. Шевченка і Кирило-Методієвських братчиків можлива лише тоді, коли в проводі такого федеративного співжиття буде стояти Україна, яка історично доказала своє прагнення до свободи а не до свавільства, до торжества правди, справедливості і Божого Провидіння а не руїни, деспотії і насильства... У творах Шевченка і в „Книгах битія Укр. Народу“ є так яскрава ідея релігійного переживання і віри, що Бог своє найглибше саморозкриття і в природі і в народній свідомості здійснює лише на Україні в процесі її історичного виявлення, у справжнім народоправстві. І не даремне поет так любив вислів із 117-ої псалми Давида у приложенні до України: „Камень, егоже небрегоша зіждущій, сей бысть во главу угла: от Господа бысть сей и есть дивен во очесѣх наших“, і використовував його, як епіграф до творів. Цим самим висловом закінчується і „Книги битія Укр. Народу“.

V.

Як людина, так і цілий нарід, на думку Шелінга, що мають свободну волю у своїм поступованні, можуть відпасти від того історичного процесу, що йде до розкриття абсолютної ідеї, вищої правди, Бога; тоді через сваволю свобода людини, народу впадає у **зло**. Дух зла в людині приводить до втрати свободи, до себелюбства, егоїзму й ненависти. Бути злим значить бути підлеглим цим пристрастям; бути добрим значить підлягати універсальній волі — абсолютному духові і лише в нім здобувати всі сили для своєї волі. Цей зв'язок із універсальною волею є релігійність. Коли людина чи нарід упали у зло, дух зла в ній роздвоює світ на світло і темряву і протиставляє в боротьбі одне одному; в таких процесі розпочинається індивідуальна історія народу, мета якої полягає через любов перетворити зло на добро і повернути до правди. Ось у цім ховається **вина** індивідуальної волі людини чи народу. Добровільно направити вину можна лише шляхом **покути**; стан покути складає мету релігії, а процес покути — зміст релігійного переживання.

Ці думки філософа лягли в основу глибокої проблеми у Т. Шевченка про злочин особи чи колективу супроти українського народу, українського краю... Поет бачив, як окремі особи, сини України протягом історії впадали часто у зло, відходили від України, зраджували її. Вже в „Катерині“ читаємо заповіт матері (Катерини) перед смертю синові **спокутувати** її великий гріх (полюбила москаля, зрадила родинні традиції і стала покриткою) **безбатченком**. Коли переглядаю збірку поезій Шевченка „Три літа“, там занепаду у зло супроти українського народу подибуємо майже у кожному творі; не лиш там, але й на протязі всієї творчості Тараса знахожу ту саму ідею відступництва від добра у зло. Але наймаркантишій приклад такого відступництва я бачу в „Посланії...“ Шевченка, у „Великому Льохові“, у „Варнакові“, „Москалевій Криниці“ і інш. Там же читаю і заклик поета спокутувати своє відступництво і навести злу волю до добра і правди.

Найбільший злочин у концепції поета є злочин особи чи колективу супроти України. Чому Україна занепадала? Чому обідраною сиротою понад Дніпром плаче? І звичай берегла народніх і дітей своїх навчала берегти народню віру, святощі... а все ж безодня зла, занепаду, поневір'яння перед нею розгортається все глибше і глибше... Чому? І поет безнастанно шукає тієї причини, тієї свободної волі, що переступила закон необхідности, відпала від абсолютного історичного ходу подій на Україні, відпала від Бога і повернула Україну у зло і неволю. І його проникливе око, його глибокий унутрішній зір звертається до свого народу, до своєї інтелігенції, до свого національного і державного проводу... І що ж? Т. Шевченко одверто і сміливо

констатує вину супроти свого краю в самім народі; правда ця вина є несвідома, але й вона веде до відступлення від вищої правди, веде до неволі й руїни. Несвідомо з повними відрами Україна перейшла дорогу Хмельницькому, коли він їхав присягати московському цареві у Переяслав; несвідомо вона напоїла коня цареві Петрові І. в Батурині, коли він цей останній зруйнував і край поневолив; несвідомо немовлям навіть прихильно подивитися на ворога. Катерину II, — за ці несвідомі вчинки — провини — кара і покута :

Бо так сказав Петрові Бог :

Тоді їх в рай ми повпускаєм,

Як усе москаль позабірає,

Як розкопа великий льох...

Тоді спокутують гріх, коли настане відродження... Ця покута так згідна і з українським народнім світоглядом, що яскраво відбився в українських колядках, апокріфах, легендах і мітах... В народнім віруванні покута навіть і за те, що лише подумала.

Шевченко вже не говорить про перевертнів, що допомагають ворогові господарювати

Та з матері полатану

Сорочку знімати !

Про цих „недолюдків“ поет інакше не висловлюється, як із призириством і зневагою і втілив їх у класичну постать української ворони в містерії „Великий льох“. Поет звертає свої очі до свідомих учинків ніби українських патріотів, борців, — тих будівничих, що потім свою будівлю руйнували. Ось в у цих моментах Шевченко вперто намагається віднайти глибшого сенсу їх подій :

За що боролись ми з ляхами ?

За що ми різались з ордами ?

За що скородили списками

Тарські ребра ? Засівали

І рудою поливали,

І шаблями скородили...

Що ж на ниві уродило ?...

Ось „прокляті“ питання Шевченкові, що пригноблюють його душу, не дають йому жити !

За думою дума роєм вилітає :

Одна давить серце, друга — роздирає,

А третя тихо-тихесенько плаче

У самому серці...

І найбільша розпука, найбільший плач проймає серце поета з приводу останнього чину Богдана Хмельницького в Переяславі р. 1654.

Ні до кого з гетьманів України не віднісся Шевченко з таким жалем, з такою ворожістю, як до Богдана Хмельницького :

Отак то, Богдане !

Занапастив еси вбогу

Сироту Україну!
За те ж тобі така дяка...

— — — — —
— — — — —

. . . . . О Богдане,
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Україну,
Що колишучи співала
Про свою долю,
Що співаючи, ридала,
Виглядала волю!...
Ой Богдане, Богданочку!
Як би була знала —
У колысці придушила
Під серцем приспала!

А р. 1859, коли Шевченко був у Переяславі, там, де 200 років тому назад відбувся величезної і страшної ваги акт: „волимо під царя московського!“, поет на пам'ятку про цю подію спромігся лише на такі зневажливі слова про Богдана Хмельницького:

Як би ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув,
Та на замчище подививсь, —
Упився б, здорово упився!
І... препрославлений, козачий
Розумний батьку!... І в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь,
Або в калюжі утопивсь,
В багні свинячій...
Аміль тобі, великий муже,
Великий, славний, та не дуже!...
Як би ти на світ народивсь,
Або в колысці ще упивсь,
То не купав би я в калюжі
Тебе преславного... Аміль!

За що Шевченко так негативно поставився до одної з найвидатніших постатей української історії? — а за те, що добровільно пішов під московського царя, що добровільно спринчався до поневолення і визиску українського народу, що свідомо порушив той хід української історії, свідомо відпав від здійснення вищої правди, добровільно привів Україну до зла, до втрати свободи, свідомо роздвоїв український світ на світло і темряву і кинув їх у боротьбу між собою і до занепаду України, що була так близька до здійснення універсальної волі, абсолютного духа. Ось у цім ховається **вина** Богдана Хмельницького.. Свідомі і несвідомі кроки до поневолення навіть частини української землі трактуються поетом, як найбільша провина супроти цілого краю й народу, найбільший гріх супроти вищої аб-

солютної ідеї, супроти Правди і Справедливості. Так трактує Шевченко політичну прблему українського „désintéressement“ і проблему політичної орієнтації на кого б то не було! Кожна, яка б то не була орієнтація, тягне за собою неволю й поруху того історичного процесу, по якому Україна розвивалась, по якому повинна розвиватись далі і вічно...

VI.

Але поруха сталася... Україна впала в неволю й волочить по рідній не своїй землі кайдани; запанувало на ній зло, темрява і сваволя:

Степи мої запродані
Жидові, німоті;
Сини мої на чужині,
На чужій роботі;
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває...

— — — — —

Бенкетують вражі ляхи...

Трагічне положення, безвихідний стан... але треба шукати якогось виходу; і поет шукає, з близькими радиться про те, як бути, що робити?

Заворожи мені, волхве,
Друже сивоусий!

— — — — —

Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити?

В цій третій частині своєї концепції Шевченко пробує дати відповідь, ставить глибокий прогноз на майбутнє, як звільнитися від зла і які симптоми в сучаснім такого виходу.

Зло в світі, на думку Шелінга, є могутнє явище, як діяльна протилежність добра, і боротьба з добром не є війна а бунт. І ця боротьба закінчується знищенням зла.

Звільнення від зла добровільно можливе лиш шляхом **покути**. Стан покути складає мету релігії і є змістом релігії майбутнього, як невідоме і заховане від нашого зовнішнього споглядання, але відкрите для внутрішнього зору, і цей **унутрішній зір**, скерований у майбутнє, є найбільша містерія. Релігійне стремління до звільнення гнилючої сили, що душить і поступова перемога цієї сили та одухотворення переможця складає основну тему всього мітологічного процесу. Ця перемога у релігійній свідомості повстає в образі **жіночого** матернього божества, що проходить аж через три стадії розвитку: можливість **перемогти**, здійснення можливості і сама перемога. За жіночим

божеством слідує новий бог-переможець, син богині-матері. Богиня-мати і бог-син носять містичний характер і найкраще виявлений у грецьких елевзинських містеріях про Деметру, Діоніса і Персефону. Ці елевзинські містерії родили надії на новий щасливий остаточний золотий вік, що має наступити. Ця релігія майбутнього в містеріях об'єднувалась із народними віруваннями. Основний зміст образу Персефони визначається в спокусі її Зевсом, її надінні і гріховному народженні грубого, дикого і жорстокого бога Діоніса-Загрея (перша стадія); цього бога Діоніса розривають противники Титяни, і він повертається в підземне царство, де під іменем Гадеса управляє царством мертвих. Гадес викрадає Персефону. Деметра тужить за донькою і шукає її, але заспокоюється після народження бога Діоніса-Якха (друга стадія); це образ бога, що звільняє світ від тиранії Хроноса. В Діонісі-Якхові бачимо праобраз месії, що в християнстві втілюється в постать Христа (третя стадія).

Містерія на думку Шелінга, змальовує народження і страдання Бога, що проходить через сліпе буття. Це є головний зміст містерії. Містеріяльна дія то є очищення і звільнення душі від кандалів матерії, від бажань і пристрастей, що прив'язують душу до тілесного існування. В цім і зміст християнської містерії про Христа.

Але царству Христа протистоїть ворожа сила в образі Сатани; це є принцип небуття, брехні і *principium movens* усієї історії. Сатана — постійний побудник і двигун людського життя; це принцип, без якого світ заснув би, хід історії припинився б; такий сенс вкладає Шелінг в образ Сатани. Для цієї своєї концепції Шелінг використав свого часу дуже популярну працю Фрідріха Кройцера, в третьому томі якої, розділі 4 і 5, докладно викладаються містерії про Діоніса-Загрея і Діоніса-Якха⁷⁾. Ця сама праця була відома і на Україні. Її дуже докладно знав М. Костомарів, коли ще писав свою магістерську дисертацію „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“ (Харків 1843 р.) а також працю „Славянская мифологія“ (1847 р.). Отже від М. Костомарова про мітологію після Кройцера міг докладно знати і Т. Шевченко. Але Т. Шевченко мітологію античних народів студіював і передше. В Академії мистецтва К. Брюлов дозволяв своєму ученикові брати сюжети лише з біблії та з античної історії; коли ж читаю Шевченкові повісті, листи, щоденник, то ще більше переконуюсь у тім, як докладно поет був обзнайомлений із грецькою і римською мітологією. Докладно знав поет і міт

⁷⁾ „Symbolik und Mythologie der alten Völker besonders der Griechen von Dr. Friedrich Creuzer Professor der alten Literatur zu Heidelberg“. Друге перероблене видання 1819—1821 pp. ст. 319—505 тому 3-го і ст. 3—330, та 4-го (про Цереру і Прозерпіну).

про Деметру і Персефону. Так у повісті „Прогулка с удовольствием и не без морали“ читаю: „В Сан-Франциско, наприклад, властитель картярського вертепу наймає жінку, щобто подобиє жінки, щоб вона, **мов та пекельна цариця Прозерпіна**, на троні сиділа біля картярів-шахраїв“ (Твори Т. Шевченка, вид. Оренштайна, т. V, ст. 358). Також читаю у повісті „Наймичка“: В руках у „цариці“ був серп і невеличкий сніпок жита, перев'язаний зеленою берізкою. **„Суша Церера!“** (Там же, ст. 425). Далі, коли згадаю образ Лукії в поемі „Осика“, що навчилася травами лікувати і „по болящих день і ніч ходила і всякому помагала, і плати не брала“..., то образ Деметри у Шевченка цілком відповідав тому античному образowi, що символізував жіночий первісток загальної плідності, вегетаційного розпливу життя на поверхні землі й обіймає в собі всі чинники життєвої творчості; зв'язується з хліборобством у найширшій розумінні; зв'язується з вельготністю взагалі як чинником, що жене зріст рослин; зв'язується з джерелами й водами, з німфами криничними; зв'язується з ховом худоби, варивом, печивом і т. ін., з родинним огнищем узагалі, з опікою над дітьми. Деметра це є всенародня матір-живителька, символ материнства, добродійка родин, їх лікарка, що рятує від хороб і смерті, достарчаючи лічничі трави і т. д.

І цю концепцію міту про Деметру (Цереру) і Персефону (Прозерпіну) у найтіснішому сполученні з українською обрядовістю, релігією і мітологією, зв'язаного із **шлюбним ритуалом**, Шевченко втілює у свої твори, як основу для змалювання постаті матері, родинного огнища, а також для змалювання і своєї визвольної концепції.

VII.

М. Погодін в „Исторических афоризмах“ р. 1827 писав, що народи „вступают в брак между собою, как лица“, і свою аналогію довершує навіть тим, що шукає „народов вдових, безбрачных, народов мужеского й женского рода“. За авторитетом Погодіна поплелись харківські українофіли, особливо О. Корсун у „Снопи“ 1841 р., де він писав, що Україна, як безпомічна жінка не може існувати самотійно; для неї треба сильного мужа, який би нею заопікувався. І таким мужем може бути лише царь-батюшка московський! Ось цю парадоксальну філософію історії Погодіна-Корсуна про родинне співжиття України з Московською чи з Польщею Т. Шевченко і виводить як найбільшу трагедію української історії в „Катерині“, „Наймицці“, „Відьмі“ (Осиці), „Сліпій“ і інш., як найбільше зло, внаслідок якого українська інтелігенція добровільно і повсякчасно зраджує Україні, поглиблюючи зло до повного занепаду української визвольної ідеї. Єдиний вихід — покута гріха супроти краю й повернення до праці для рідного краю і лише для нього. На таке переродження продажних

душ і навернення до своєї мудрости, до своєї батьківщини, до свого народу і закликає Шевченка у своїм „Посланні...“ Щоб схаменулись не орієнтувались на чужинців а щирим серцем полюбили свою Україну — велику руїну, щоб розкувались і браталися, а не шукали в чужім краї того, що там не має, бо своя правда лише у своїй хаті, лише серед свого народу.

Але зло на Україні панує й далі:

Гірше ляха свої діти

її розпинають...

Коли українська інтелігенція так зрадлива (а Шевченко її знав дуже добре), то нарід, позбавлений проводу, мусів сам виконувати свою історичну місію і стати на боротьбу за здійснення своїх високих ідеалів та за своє визволення: боротьба українського козацтва, Січі Запорізької, та Гайдамачини — то є етапи боротьби народньої за свої права і вольности, за своє відродження.

Коли ж цих борців за українську справу вороги вважали бунтом розбійників, а після концепції Шевченка („На вічну пам'ять Котляревському“, „Холодний Яр“ і інш.) розбійник — носій зла і свавільства, — таке обвинувачення найглибше обурювало поета, і він їм кидав у лице:

Брешеш людоморе!

За святую правду, волю

Розбійник не встане,

Не розкує закований

І ваші кайдани

Народ темний; не заріже

Лукавого сина;

Не розіб'є живе серце

За свою Вкраїну!

Ви — розбійники неситі,

Голодні ворони!

По якому правдивому

Святому закону

І землею всім даною

І сердешним людом

Торгуете?

Стережіться ж,

Бо лихо вам буде...

І ось цю неволю на Україні, це царство сатани може зруйнувати лише великий местник за народне право, великий визволитель, новий месія... І цю проблему Месії, що звільнив би Україну від Тиранів, царства зла, сваволі, цю проблему Великого Проводиря — Страдника, що очистив би край від того зла, мук і насильства та деспотії, поет робляє в цілому ряді творів аж до кінця свого життя „Гайдамаки“, „Іван Гус“, „Варнак“ — поема і повість, „Неофіти“, „Марія“ і інш.); але найглибше цю проблему поет ставить у своїй містерії „Великий Лях“.

VIII.

Про льохи козацькі і гайдамацькі на Україні Шевченко не один раз згадує у своїх творах; в основі цих згадок лежать народні легенди про підземні ходи, на яких стоять села (Орадівка, Росішки на Уманщині та цілий ряд інш. сіл, як Суботів і взагалі вся Чигиринщина, Уманьщина, Черкащина, Звенигородщина, Лубеньщина і т. д.), міста, як Київ, Канів, Лубни і інш.; в цих льохах переховується зброя, величезне майно (гроші) і козацтво українське. Крім великого і малого льоху з містерії Т. Шевченка в повісті „Варнак“ згадує й про інші льохи; там герой оповідає: „Часом я скупляв свою армію на одно місце, не на те, щоб зробити напад на неприятеля, ні, а на те, щоб у купі побенкетувати тиждень, а то і другий. Про це у мене були по гаях льохи або давні печери. Про їх знали тільки осаули мої та дехто з певних моїх товаришів. В льохах ми ховали вино, харчі, зброю, оливу, порох і гроші. Такий льох був у мене один біля Звенигородки у братерському лісі. Люди переказують, що того льоха викопали гайдамаки р. 1768. Другий такий льох був між Заславом та Острогом; здається і він гайдамацької роботи. Третій, **найбільший**, під Києвом за мурами Китаївського монастиря, теж у лісі. Це були величезні печери, викопані, здається, ще за Андрія Боголюбського. На горі, де викопано ті печери, знати й досі сліди земляних валів: може це була огорожа його замиського терену. От по тих печерах бенкетував я з товариством по кілька день на очах Китаївського монастиря, а святим ченцям і думка про те не приходила. Світив я в печерах білими восковими свічками, що виливають у тому ж монастирі для київської Лаври. Застіяв я ті суворі печери коштовними килимами, шалями та оксамитами. Гучно було й весело. Я іноді й тепер перелечу думкою до того краю, згадаю колишнє й помолодію... Побенкетуємо, було, кілька день та тоді й розпущу свою ватагу на всі вітри!“ (Твори Т. Шевченка, т. V, ст. 104—105). В цім уступі з повісті Шевченка можна ясно собі уявити, що розумів поет під льохом узагалі й під **великим** („найбільшим“) льохом зокрема. Але таке розуміння було б неповне, бо крім зверхнього вигляду льоху поет укладав ще й глибокий внутрішній сенс його; розкопується московською владою Богданів льох у Суботові; з приводу цієї події перша ворона (злий дух України) й каже:

Тепер уже заходились

„Древности“ шукати

У могилах... бо нічого

Уже в хаті взяти, —

Все забрали любісінько!

Та лихий їх знає,

Чого вони з тим **поганим** (підкр. моє)

Льохом поспішають?

Трошки, трошки б подождали,
І церква б упала... (підкр. моє)
 Тоді б разом дві руїни
 В „Пчеле“ описали...

З цього уривка видно, що вероні не подобається, що розкопується льох, так само, як не подобається народження того Гонти, що буде „катів катувати“, вона хотіла б подождати до того часу, коли б упала й Богданова церква в Суботові⁸⁾. А відомо із поеми „Суботів“, що

Церква — домовина
 Розвалиться... і з-під неї
 Встане Україна
 І розвіє тьму неволі,
 Світ правди засвітить,
 І помоляться на волі
 Невольничі діти!

Таке саме відновлення України треба сподіватись і тоді, коли б розкопали **великий** льох...

Чому і яке відродження сподівався Т. Шевченко із цих двох руїн Богданових? А ці руїни глибоко сиділи в оці поета, бо він змалював навіть і образ на цю саму тему: „Богданові руїни“⁹⁾. Але тема ця тісно в'яжеться з другою темою — **про могили...** В одній повісті своїй¹⁰⁾ поет, констатує від берегів Дону аж до Дністра один ґрунт землі, одну мову, побут, фізіономію народню, пісню, — „мов однієї матери діти“; але історія неоднакова. На Волині й Поділліє великі панські замки — похмурі свідки минулого рабства й деспотизму, минулого магнатства й холопства а могили ані одної; не то спостерігає Шевченко на Київщині й Полтавщині: майже кожне поле оздоблене могилою а то й десятками могил; могили свідчать про волю... „Моя прекрасна, могутня, вільнолюбива Україна туго начиняла своїм вільним та ворожим трупом нечислимі величезні могили. Вона своєї слави на поталу не давала, ворога — гнобителя під ноги топтала й вільна, неростлінна вмірала“.

А ось поема Шевченкова: „Буває, в неволі іноді згадаю...“ Поетові-дитині сниться сон:

... ніби край могили
Пасу я ягнята, а я ще малий.
 Дивлюся: могила ніби розвернулась,
 А з неї виходить неначе козак,
 Уже й сивоусий собі неборак,
 Та й іде до мене... Я собі звернулось,

⁸⁾ Тому я цілком погоджуюся в думкою проф. О. Колесси: „Шевченко і Міцкевіч“ (Зап. Наук Т-ва ім. Шевченка, т. III, ст. 135) що, коли церква розвалиться, то настане воля, а не неволя.

⁹⁾ О. Новицький „Шевченко як маляр“, Альбом. Львів—Москва, р. 1914, ст. 32.

¹⁰⁾ „Прогулка с удовольствием, но не без морали“, Твори, т. V, стор. 338—339.

Щеня мов під тином, — звичайне, мале,
 То й перелякалось. От мене бере
 Неначе на руки, та несе в могилу;
 А чорна могила ще гірше розкрилась.
 Дивлюся — в могилі усе козаки :

— — — — —
 Лежать собі хлопці, мов у теплій хаті.
 — „Дивися, дитино, оце козаки!“
 Ніби мені каже : — „На всій Україні
 Високі могили. Дивися, дитино :
 Усі ті могили — усі отакі :

— — — — —
 . . . Оце воля спить.

Лягла вона славно, лягла вона вкупі
 З нами козаками. Бачиш, як лежить !
 Неначе сповита !... Тут пана немає :
 Усі ми однако на волі жили,
 Усі ми однако за волю лягли,
 Усі ми і встанем, — та Бог його знає,
 Коли-то те буде“...

Оці дві темі про льоху і могили, в яких спочиває ідея відродження України, яскраво відбиває в собі мандрівну легенду про Імру з Ірану¹⁾); ця легенда розширилась по Європі і дала початок європейській легенді про завмерлого або замкненого під землею релігійно-національного героя. Так у сербів Марко Королевич в останній своїй битві з турками, побачивши, що його товариші загинули, підняв руки до неба і проголосив : „Боже, що мені тепер діяти?“ і бог його переніс у печеру, де він і **заснув**, коло нього спить кінь. Прийде час, коли Марко знов поверне у світ. Та сама легенда і в болгар. Подібна і в чехів на Мораві про Венцеля, що живе в горі Бляніку; ця легенда дуже поширена і серед українського народу. Так у гуцулів про Довбуша, що не вмер а живе в горі Чорногорі у печері, оточений багатими скарбами; кожного, хто тільки йде у печеру за скарбами Довбуша, останній вже його не випускає і тим збільшує своє військо, з яким, як прийде час, вийде на світ Божий і помститься. Подібна легенда українська про Буняка, царицю Олену і королевича уміщена і в книжці С. Баронча²⁾). В ній оповідається, як цариця Олена, втікаючи від шолудивого Буняка (втілення ворога укр. народу — кочевника, що нападав на Україну³⁾), наказувала сипати позад себе гори і могили, які тягнуться від Львова аж до Києва і нарешті окопалася в Підгірцях коло міста Плесніска. В ту пору із військом ішов королевич і приед-

¹⁾ Spiegel Fr. a) „Die traditionelle Literatur der Persen; b) Avesta übers. v. Spiegel, т. I, ст. 23—36, 70—77.

²⁾ Bajki, fraszki, podania, przysłowia i pieśni na Rusi (2 вид., Львів, 1886, ст. 77—80).

³⁾ Дивись про це працю М. Драгоманова „Шолудивий Буняка“, Розвідки, т. II, ст. 95—172.

нався до цариці Олени проти Буняки; тоді останній їх за-
 кляв, і цар. Олена та королевич із військом та багатствами
 запалися під землю; до тієї печери щороку перед Велико-
 днем відкривається хід, і хто буде такий щасливий, що в ту
 хвилину увійде в печеру і на запит царевича: чи пора вже?
 відповість: Так, уже пора для тебе! Тоді королевич з своїм
 військом вийде з печери і відіб'є від ворогів своє королів-
 ство. І був випадок, як одного разу **пастухи хлопчики** за-
 глянули в отвір печери і побачили багато золота, коло яко-
 го сидів панич (королевич); син багатого кинув туди шапку
 сина бідного; останній став плакати; але вскочив у пече-
 ру і панич подав йому шапку, повну золота; покутується
 там же і цариця Олена; і невідомо як довго будуть вони
 сидіти там. Ця легенда відбиває стародавні месіянстичні
 представлення і міти земдські, жидівські і інш. У христі-
 янський світ вони перейшли у двох ремінісценціях: 1) з
 ідеєю про Месію ворожого, антихриста, що раз був поя-
 вився і сховався на певний час, щоби потім знов з'явити-
 ся і виконати своє призначення (легенда про Гога і Маго-
 га, легенда про Нерона-антихриста); 2) з ідеєю про націо-
 нального героя, Месію, що теж завмирає, або ховається
 від світу, як Енох, або Ілля у жидів; але потім знов про-
 кинеться або повернеться, побідить ворогів — невірних пе-
 ред останнім приходом божественного Месії, Христа. Ці
 легенди вплелися до легенди про Олекс. Македонського,
 якого теж було наділено месіянстичною тенденцією, до за-
 печатаних ним в горах нечистих народів **Gora i Marora**,
 до візантійських „Об'яв Методія Патарського“; а від них
 підчас завойовання Риму варварами, підчас завойовання
 Візантії турками поширились у західній Європі і серед
 слов'ян. З цього боку цікавий варіант німецький про імпе-
 ратора Фрідріха Барбаросу, що перебуває у Каффгайзер-
 ській горі з своїм військом у глибокому сні, сидючи на ла-
 ві. Знайшов його і побачив **пастух**, котрого привів до
 сплячого імператора карлик. Імператор устав і запитався:
 „Чи літають іще ворони коло гори?“ Коли пастух сказав, що
 літають, імператор відповів, що він мусить спати ще сто
 років, — і пустив пастуха з великими дарами¹⁴).

Ось ця легенда про замкненого героя з військом і ве-
 личезними багатствами в гірській печері чи у високій мо-
 гилі, що як обранець (Месія) перебуває в сні до певного
 часу, щоб потім вийти з печери і спасти свій край, нарід

¹⁴) Про це докладніше: А. Веселовський „Опыты по исторіи раз-
 витія христіанской легенды“: а) Откровение Методія и византійско-герман-
 ская императорская сага; б) Легенда о возвращающемся императорѣ; в) Ле-
 генда о скрывающемся императорѣ (Журнал Миниет. Народн. Просвѣд.
 1875, кн. IV і далі). — Georg Foigt „Die deutsche Kaisersage (Histori-
 sche Zeitschrift 1871, XXVI, ст. 131—187). — Sigm. Riezler „Zur Deut-
 schen Kaisersage (ibid., XXXII). — Br. Grimm „Deutsche Sagen“ 2-ге вид.,
 т. I, No. 26—28; II, 237, 296. — М. Драгоманів, та сама праця, стор.
 109—128.

— з одного боку, з другого боку легенда про антихриста (чи то Нерона — ката, чи Фрідріха II Гогенштауфена — ворога папи), про противника Месії — того, що катам буде помагати, — ці дві легенди злилися у творчій фантазії Шевченка в одну цілість, що лягла в основу його містерії „Великий Лях“. Вона цілковито розяснює сенс Великого Ляху, чому від нього піде воскресіння України, чому від одної матері народжуються близнята два Івани: один, що буде катів катувати, а другий — катам помагати; **Іван і АнтиІван**, як **Христос і Антихрист**, як **Месія і Антимесія**; те, що до цього часу тяжко було розгадати після порівняння з цими легендами — загадковість Великого Ляху Шевченка для мене цілковито падає. А легенду про Антихриста Нерона, видно, Шевченко знав; та хто не знає то Нерона, що поборював Христа; досить перечитати його Неофітів, і інш. творів, щоб переконатися, як ця маркантова постать історії боротьби з Христом змальована яскраво. Але ці легенди набрали сенсу і глибокого історіософічного змісту в містерії Шевченка тоді, коли він об'єднав їх із культом Деметри і Персефони (Церери і Прозерпіни).

IX.

Я вже згадував думку Шелінґа, що містерія змальовує народження і страждання Бога, що проходить через темне, сліпе буття. В цім головний зміст містерії. Містеріяльна дія, то є очищення і звільнення душі від оков матерії, від бажань і пристрастей, від зла і падіння... І Т. Шевченко у своїй великій містерії, збудованій на основі народніх містеріяльних дій, вірувань, шлюбних обрядів; на козацьких та гайдамацьких переказах про ляхи Богданові, козацькі і гайдамацькі, де захищені найцінніші скарби українського відродження: козацька сила, зброя, гроші, дух землі української, дух козацтва, що тимчасово переселився до підземного перебування, до підземного царства, бо на землі українській, рідній для цієї шляхетної і мужньої сили немає місця, і там же аж до того часу, коли новий Гонта покличе цю нову Січ до виконання свого останнього обов'язку перед Україною, до здобуття для України волі, до піднесення її в чоло історичного руху, як носія вищої абсолютної волі, — Т. Шевченко на вищенаведених перехресних легендах снує містичні постаті матери Деметри, яка так гармонує з хліборобсько-селянським духом землі української в її трьох етапах історичних: України Богданової, України часів Мазепи й України часів царської Москви; снує містичні постаті Сатани — найпекельнішого злого духа України, Польщі і Москви в постатях ворон, серед яких ворона українська найбільше спричинилася до руїни й занепаду України; снує образ Персефони — укра-

¹⁵⁾ Я не торкаюся зв'язку „Великого Ляху“ із „Поминками“ М. Міцкевича, бо це дуже добре розроблено в О. Колесі: „Шевченко і Міцкевіч“. Зап. Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка, т. III, ст. 136—139.

їнської матери-покритки, що в гріховності родить сина — визволителя, сина Месію, що разом мав би спокутувати і гріх матері (як у „Катерині“) і гріхи народу українського; цей образ поет виношує від перших моментів своєї творчості і до кінця свого життя дає його найрізноманітніші ремінісценції, випробовує на ньому всі прийоми творчості; але найглибше поет ставить проблему, що відродження України відбудеться лише в глибинах українського національного духа, а не де-інде, в містерії „Великий Лях“, в якій поет роздирає завісу темряви нашого майбутнього. І на всіх цих творчих виявах Шевченкових одного історичного та філософічно-мистецького завдання, глибоко спочиває одна історіософічна і мистецька проблема **втїлити трагедію України**, дати їй найяскравіший конкретний вираз. І в поемі „Великий Лях“ цей вираз вийшов найтрагічнішим... Поет ляпідарними фрагментами змальовує нерівну, але вперту боротьбу двох ворожих сил на протязі цілої української історії — **світливих**, національно-патріотичних, але **стихійних, неорганізованих**, хоч і ховаючих у своїй душі найправдивішу ідею Правди, волі, ідею Бога, — і темних руйників душі народньої, **свідомих** ворогів, **організованих**; змальовує боротьбу **ісконного українства** проти **польськості і московства** і підносить її, як унутрішню, відвічну боротьбу страдника — генія України, носія правди та її визволителя проти титанів — темних руйнуючих сил, як „маросійських“, так і сусідніх чужих народів, що зазіхають на все добро України. Лише в цім цілий сенс, **ціла містеріяльна дія** між Україною з одного боку і Московщиною та Польщею — з другого; як для Ф. Палацького і Шафарика — сучасників Шевченка цілий сенс історії чеської спочивав у боротьбі **чеськості** супроти **німецькості** за своє визволення, так і в нашого поета. І підчас цієї дії народжується український Діоніс, другий Іван Гонта, при умовах надприродніх:

. . . . . Над Київом

Мітла простяглася

І над Дніпром і Тясмином

Земля затряслася.

. . . . . Застогнала

Гора над Чигирином...

О!... Сміється і ридає

Уся Україна!

То близнята народились

А навісна мати

Регочеться, що Йванами

Обох буде звати!...

Так передає українська ворона наймістичніший момент містеріяльної дії; не знайшлось у своїй демонічній злобі нічого іншого сказати про українську матір Месію, як „навісна мати регочеться“; не регочеться... а **радіє**, сповнен-

ня великого чину... А перед тим та сама ворона з жахом передавала волю Бога :

... . Та ще буде

Два дива творитися :

Цю ніч будуть в Україні

Родитися близнята.

Один буде, як той Гонта,

Катів катувати !

Другий буде... оце вже наш !...

Катам помагати ; —

Наш вже в череві щіпає...

А я начитала,

Що як виросте той Гонта,

Все наше пропало !

Усе добро поплюндрує,

Й брата не покине !

І розпустить правду й волю

По всій Україні !

Так от бачите, сестриці,

Що тут компонують !

На катів та на все добре

Кайдани готують !

На таку загрозу від местника України Івана Гонти, що й брата свого а разом і свого противника і ката народнього погубить, московська ворона проголошує :

Я золотом растопленным

Залью ему очі !...

На це українська ворона :

А він, клятий недолюдок,

Золота не схоче !

Тоді московська ворона :

Я царевыми чинами

Скручу ему руки !...

А польська ворона додає :

А я зберу з всього світа

Всі зла і всі муки !...

Ось так реагують чужинці на лише можливе відродження України...

А найстрашніше діло радить українська ворона :

Ні, сестриці, не так треба :

Поки сліпі люди,

Треба його **поховати**

А то лихо буде !

І полетіли ці темні сили, оці своєрідні титани, щоб розірвати і знайти нового визволителя України приспівуючи :

Українська ворона :

Попливе наш Іван

По Дніпру у Лиман

З кумою !

Польська ворона :

Побіжить наш ярчук

В ирій їсти гадюк

Зо мною.

Московська ворона :

Как хвачу, да помчу, —

В самий ад полечу

Стрѣлюю !

І знищили майбутнього визволителя України... Як у легенді про Фрідріха Барбаросу, поки будуть літати ворони над „Великим Ъохом“, доти визволитель буде у підземному царстві перебувати в глибокому сні...

Так малий њох в Суботові

Москва розкопала :

Великого ж того њоху

Ще й не дошукалась...

І знов на Україні шаліє Сатана і Кат, що величають свого „свата“ Богдана „мошенником“; — поети-лірники, оті нікчемні жебраки, що співають хоч і українські пісні, але лише ті, які потрібні поработителям і ті, яких ці останні навчили; шаліє поліцій-чекіст, що й Богдана заголив би в москалі, аби не дурив правительство; і б'є й розстрілює цей держиморда та по-московськи лає весь нарід, що й далі перебуває в неволі, гине і десь у глибинах своєї душі снить про местника за свої кривди, про визволителя..., бо сам не всилі й пальцем поворухнути...

Страшно впасти у кайдани,

Умирать в неволі,

І ще гірше спати, спати

І спати на волі,

І заснути на вік-віки

І сліду не кинуть

Ніякого : однаково —

Чи жив, чи загинув!...

А проблема Великого њоху ще не скінчена... вона залишається як великий заповіт Т. Шевченка. Великий њох — уся Україна; безконечні, повні багатств ходи його зо всіх кінців простяглися до Києва. Лише треба вміти віднайти його, виждати момент і ввійти до нього, розбудити ту силу превелику там на Україні... і встане Україна, розбі'є тьму неволі і помоляться на волі невільничі діти... І той, хто першим увійде до Великого Ъоху, той буде й визволитель, Іван Гонта і Месія... Таку створив свою легенду Шевченко і виклав у ній свої найглибші думки, мрії і почування. Ця красна легенда Шевченкова хай живе в душі кожного українця, бо лише тоді Україна буде вільна, соборна і неза-лежна!...

Е. Онацький.

На міжнародні теми.

Минулого року, коли перед Державами Європи та перед Сполученими Державами Північної Америки повстало питання про відношення до нової Манджурської Держави, яка виникла під японським омофором, узяла гору точка погляду американців Гувера та Стимсона про її ігнорування та невизнання.

Занадто вже видно було в цій „самостійній“ манджурській державі японську руку й занадто вже загрозливіми видавалися тоді російсько-японські відносини, щоб — визнанням Манджукуо — можна було передрішати питання, що їх мав вирішити хіба збройний московсько-японський конфлікт.

Але час ішов, совіто-японський конфлікт усе далі перебував у стадії загроз, спростувань, переговорів, а Манджукуо все скріплювалося, та нарешті приняло собі на престіл бувшого китайського імператора Пу-і.

Перед Америкою та Європою повстає знову питання — що робити далі. Продовжувати політику ігнорування, чи наважитися нарешті визнати dokonаний факт, щоб бо-дай щось на тому факті зискати?

Можна думати, що в скорому часі світова дипломатія вирішить визнати dokonаний факт. І дуже можливо, що початок тому буде дано саме з Сполучених Держав Америки, які мають у близькій будуччині розпочати переговори з Японією про низку питань, зв'язаних із загальною проблемою Тихого Океану. А що формула невизнання Манджукуо пішла з Америки, і що саме американці накинули її й Європі, — це не може затримати американську дипломатію. Хіба ідея Ліги Націй не вийшла так само з Америки, і хіба не американці були першими її найпалкішими пропагаторами? Проте, коли Ліга Націй, унаслідок зусиль президента Вілсона, таки сформувалася, американці відмовилися до неї увійти. Так само хіба не Америка, в посланнях президента Гувера, прийняла була на себе ролю спасительки світу та загальної миротворниці, щоб потім замкнутися в політиці економічної ізоляції та еластичного доляра? Американська політика визначалася завжди великим емпіризмом, який не дозволяє їй замикатися в вузьких формулах, що в'язали б її руки, і охоче міняє свої напрямні, якщо це видається їй більше згідним з її інтересами. Під загрозою японського імперіялізму, Сполучені Держави Америки пішли на визнання Сопітів. Тепер Японія, якій це визнання Сопітів Америкою, вельми не сподобалося, починає й собі загравати з Америкою, щоб спаралізувати наслідки американо-сопітського зближення, отже нема сумніву, що, коли Японія зможе дати Америці відповідні гарантії, щодо сво-

єї експансивної політики, Америка погодиться й на визнання нової Манджурської Держави, яка видається їй тепер більше сконсолідованою й життєздатною.

Японці виказали себе свого часу дуже добрими вояками, але вони є без сумніву й дуже добрими дипломатами. Тимчасом, ніколи як тепер не відкривалося для дипломатії, у зв'язку з проблемами Далекого Сходу, такого широкого й сприятливого поля для роботи. Японо-совітський конфлікт видається всім неминучим. Усі уважають його лише питанням часу. А — найголовніше — всі уважають його незвичайно небезпечним і небажаним. Усі, починаючи від найбільше зацікавлених у ньому безпосередньо, і кінчаючи сторонніми глядачами. Для Росії війна з Японією, на території, дуже зле сполученій із далеким запіллям, ніколи не була бажана. А найменше бажана вона тепер, коли всі сили совітського уряду є скеровані на побороення внутрішніх труднощів, і коли в масах населення все скріплюється глуха ненависть до насильників, які не дотримали жадної з своїх обіцянок, але довели країну до крайньої нужди й голоду. Але — хочеш не хочеш, загроза існує, і треба до неї відповідно готуватися. І треба віддати данину справедливості совітському урядові, — він зробив усе можливе, щоб забезпечитися з цього боку. Щоб мати вільні руки на Далекому Сході, совітський уряд нав'язав пакти не-нападу зо всіма своїми сусідами (в початку квітня навіть продовжив ці пакти не-нападу із Фінляндією, Литвою, Латвією та й Естонією до 1945 р.); відмовився бодай тимчасово від формули все-світньої революції, задовольняючися формулою соціалізації самого совітського союзу; увійшов у зв'язку з цим, у дружні зносини з низкою капіталістичних і „фашистських“ держав; заявив про свій замір увійти до Ліги Націй, якщо Совітський союз буде визнано там усіма його членами, та якщо йому буде дано місце в Раді Ліги нарівні з усіма іншими великими державами; а головне, зужив усі зусилля, щоб зміцнити загрожені території через подвоєння торів Сибірської Залізниці (яка досі мала лише одні тори, що не давало можливості підтримувати з Сходом потрібного сполучення), та постійне посилення кількості й якості далеко-східного війська, якого головна база знаходиться, як передають, у Читі, тимчасом як у самому ж Благовіщенську, після інформації французьких часописів, знаходиться 200 аеропланів. Поза тим ціле військо, яке обчислюють уже на 150 тисяч мужа, є незвичайно багато озброєно в гармати, кулемети, панцирники-танки, та в приладдя для газової війни.

Подвоюючи тори Сибірської залізниці, та працюючи вельми інтенсивним темпом над подвоєнням торів Амурської та Усурійської залізниць (яких 1800 миль), більшість вики намагаються наблизити операційну базу до запілля,

щоб уникнути в той спосіб одної з причин, чому в 1904 р. Росія була програла війну з Японією. Але крім того, вони звертають увагу й на місцеві обставини. Досвід війни на Україні, коли в залежності від настроїв українського селянства, вигляди перемоги незвичайно швидко переходили від одного противника на другого, примусив їх звернути велику увагу з одного боку на більш інтенсивну колонізацію краю, щоб — на випадок конфлікту, війсьсько завжди мало можливість поповнювати свій людський й інший припас безпосередньо на місці, а з другого боку — на надання місцевим людям цілої низки полегшів та привилегій, яких цілковито не знає населення всіх інших частин СРСР. Ціла ця робота над скріпленням далеко-східних кордонів з боку більшовиків, не залишається без впливу й на політику Японії, яка не почуває себе ще досить сильною, щоб побороти всі ті труднощі, які приніс би їй збройний конфлікт із СРСР. Японія дуже добре розуміє, що, поки вона не має такої повітряної флотії, яка в кожний момент могла б переможно протиставитися СРСР флотії, всі її життєві центри були б постійно загрожені, — тимчасом, як для Японії є неможливо вдарити по **життєвим** центрам СРСР, — занадто вони від неї віддалені. Крім того, внутрішні труднощі і в Японії є також поважні. Це правда, що японська конкуренція побиває на всіх світових ринках європейську промисловість, — але якою ціною?! Шляхом крайнього обезцінення японського гроша та неможливого зниження заробітної платні, що природно породжує велике незадоволення в робітничих масах та дає пригожий ґрунт для більшовицької пропаганди. Крім того, Японія не певна що до становища, яке б заняли Північні Держави Америки на випадок конфлікту, і ця її непевність після визнання СРСР Америкою ще збільшилася. Тому перше, ніж пускатися в авантюру з СРСР, є необхідним в'яснити взаємовідносини з Америкою.

Як бачимо, ані СРСР, ані Японія не мають жадної охоти прискішувати збройний конфлікт. Коли ж ми приглянемося до сторонніх глядачів, і то в першу чергу до тих, хто підчас бійки мав би ніби то тягати з вогню чужі каштани, цебто до Америки й Англії, найбільш зацікавлених у всіх проблемах, що дотичать Далекого Сходу та Тихого Океану, то побачимо, що і для них японо-СРСРський конфлікт був би в сучасний момент вельми небажаний. Америка має докінчувати Рузвельтовий експеримент з еластичним долларом та державним контролем цілого американського економічного життя, що проходить досить негладко, і виливається іноді навіть у гострі конфлікти. Англія ж, досягнувши за останні сто років та після великої війни максимуму свого імперського розвитку, розуміє дуже добре, що в усякому конфлікті вона може

лише втрачати, але ніяк не здобувати. Зацікавлена в до-
триманні якнайбільшої рівноваги сил у Тихому Океані,
вона ніяк не могла б допустити цілкової поразки Япо-
нії, бо перемога Росії відбилася б катастрофально на її
азійських колоніях. З другого ж боку, вона не хотіла б і
перемоги Японії, бо японський імперіалізм починає не на-
жарту турбувати англійські імперські інтереси.

Англійська промисловість починає зустрічати японську
конкуренцію не лише в Європі, де Японія продає різні
тканини, велосипеди, забавки, гудзики по неймисвірно де-
шевим цінам, супроти котрих навіть митні тарифи є без-
сильні, але і в англійських Домініях та Колоніях, та в
південній Америці, де Англія має теж величезні інтереси.
Японська конкуренція б'є особливо боляче по вовняній та
бавовняній промисловості, зосередкованій у Ландкашай-
ру та Йоркшайру, але дуже боляче відчула її й молода
текстильна промисловість, що щойно почала розвиватися
в Індії. Внаслідок переговорів, які в початку цього року
відбулися в Делі між індуськими та японськими пред-
ставниками, Японія зобов'язалася купувати в Індії певну
кількість сирої бавовни, взамін за що Індія зобов'язалася
купувати в Японії певну кількість бавовняних виробів.
Незабаром після такого вдатного вислідку японо-індуських
переговорів, що відбувалися без жадної участі Лондону,
почалися переговори й між представниками англійських та
японських промисловців. Але ці переговори досі не дали
жадних наслідків, бо тимчасом як англійські промислов-
ці хотіли б увести в рямці японо-англійську конкуренцію
в **цілому світі**, японці відмовляються вести переговори в
такій площині, і згоджуються порозумітися лише щодо
територій, безпосередньо з Англією зв'язаних, цебто щодо
її Доміній і Колоній. Але коли б навіть пощастило обійти
це принципове розходження точок погляду, залишалось
би чимало інших труднощів.

Перш за все, англійські Домінії є в економічних спра-
вах так само й навіть більше незалежні, як Індія. Японія
зуміла вже здобути дуже сильні позиції хоч би в Австра-
лії, де вона купує щороку половину всієї вовни, що про-
дукує цей суходіл. Отже цілком ясно, що Австралія почу-
ває необхідність поводитися обережно з таким клієнтом,
без котрого цей головний місцевий виріб залишився б не-
проданим. З другого боку, як Австралія, так і Нова Зе-
ляндія та Південна Африка ще тільки починають розви-
вати різні галузі своєї промисловости, і тому не можуть
ще самі задовольняти місцевих потреб, і мусять користу-
ватися послугами японської промисловости, що постачає
свої вироби на таких незвичайно вигідних цінах. Зрештою,
нерідко, щоб не порушувати сумління патріотів білої ра-
си, цей японський крам іде під маркою „зроблено в Англії“.
З цього приводу, англійський посол у Токіо був примуше-

ний внести перед японським урядом формальний протест, а різні комерційні англійські установи, як наприклад Торговельна Палата в Лідсі 27 лютого та щорічні збори власників ткацьких підприємств міста Больтона, що відбулися в Манчестері 6 березня, починають усе більше натискати на урядові кола, щоб вони більше „охороняли й підтримували національну промисловість“.

І цей факт є незвичайно симптоматичний у наші часи занепаду ліберальних доктрин та зросту значення відповідальних і свідомих своєї відповідальності урядів.

Приймаючи на увагу саме цей **економічно-комерційний імперіялізм Японії**, совітські часописи твердять тепер про неминучість війни між Японією з одного боку та Англією чи Сполученими Державами. Америки з другого боку, і вказують також на енергійне зміцнення морської бази в Сингапурі, цьому „Гібральтарі Сходу“, якого значення, на випадок конфлікту в Тихому Океані, є просто необчислиме. Вказується також на знайдені у приватних руках у початку квітня в Сингапурі припаси динаміту, яких вистачило б на висаження в повітря цілої фортеці. Здогадуються, що в накопиченню тих припасів динаміту треба вбачати японську руку. В усякому разі, японці твердять, що вибудовування фортифікацій у Сингапурі суперечить Вашингтонській згоді 1922 р. та є порушенням існуючих трактатів.

Таким чином, як бачимо, англо-японські відносини дійсно несуть у собі зерна можливих конфліктів, та проте, безперечним покищо є лиш один факт, що Англія шукає **мирного полагодження** всіх спірних питань із Японією та **мирного** поділу ринків і регулювання конкуренції. Вона почуває себе загроженою далеко менше від Японії, як від Східної Росії, з котрою в неї все більше загострюється суперництво в китайському Туркестані та в Тибеті, де то на шляхах, що могли б привести Росію до теплого південного моря, яке все було цілком імперіялістичною політикою перше царської, а тепер і совітської Москви. Але саме на цих шляхах до теплого моря Росія все зустрічалася й зустрічається в Азії з англійською імперіялістичною політикою.

І тепер в цій боротьбі московського імперіялізму з англійським починає поволі все ясніше зарисовуватися фаза тисячелітнього суперництва між народами Азії й Європи, яке відзначається не лиш боротьбою різних цивілізацій, але й різної **крови, чи раси**. Були часи, коли народи білої раси мусіли боронитися від народів жовтої раси в самій таки Європі, яку заводнювали гуни, татари, монголи. Славна, але ще досі недоцінена роля в цій охороні Європи від Азії випала була тоді не дармо Україні, перше за князівських часів, а потім за часів козацьких. Так само як за новіших часів їй довелося знову врятувати Європу від

навали більшовиків, що намагалися за всяку ціну з'єднатися з уже збільшовиченою Угорщиною, щоб звідти розлитися по всіх околиць, ближчих і дальших країнах. Не помилимося, коли визнаємо й отой наступ московський на Європу, як наступ Азії, представленої зрештою в більшовицьких військах досить виразно різними китайськими полками, та менш виразно самими москалями „з розкосими глазами“, (після виразу Блока).

Кольорові раси почали відступати перед білою європейською расою лише з часів відкриття Америки, а запанувала біла раса над світом хіба в початку XVI ст. Присотворення промисловості до використання натуральних сил природи, різні технічні винаходи, які були виключною заслугою західньо-європейців, дали їм монополію морських комунікацій, масової продукції промислових виробів та все кращого зброєння. Ці засоби європейського імперіялізму були такі непомірно вищі від тих, якими розпоряджалися представники кольорових рас, що перемога білої раси, особливо на протязі XIX віку, — була впрост безперечною. Кольорові раси не могли протиставити поширенню білої раси ніякого поважного спротиву. Але — це пановання білої раси продовжувалося не довго. Вже в кінці XIX в. ситуація починає змінятися. Поразка англійців в Судані в 1885 р., а потім поразка росіян на Далекому Сході в 1904 завдали страшні удари престижові білої раси. Цей престиж було підірвано ще більше за часів великої війни, коли французи вживали кольорові народи своєї величезної колоніальної імперії супроти німецьких військ у самій таки Європі. Після російської революції, маси т. зв. „білих“ недобитків поширилися по цілому Далекому Сході, шукаючи захисту й хліба. Представники непереможної колись білої раси, нараз у формі старшин імператорської армії, жебрали на шматок хліба у входах в китайські театри, та у дверей приватних помешкань. І якщо сам Китай, у хаосі громадянської війни, що не давала можливості перевести потрібну організацію незміг скористати з цього явного занепаду „білого“ престижу“, його використала Японія в своїх плянах поширення на азійському суходолі, здобуваючи Манджурію та пропагуючи ідею пан-азійської ліги, на чолі, розуміється, з самою Японією.

В цьому все наростаючому конфлікті рас, у цьому все наростаючому конфлікті між давньою володаркою Європою та підбитою комерційно, економічно й почасти політично Азією, Московський уряд, належачи психічно й расово до двох світів, вирішив був зайняти неутральну позицію, використовуючи по можливості ситуацію в своїх власних інтересах. У самій Москві, в Самарканді, в Бухарі та в Баку (і можливо ще деінде) відкрилися школи комуністичної пропаганди для народів Азії, і з них цілі

фаланги московських агентів поширилися межі монголами, тибетанцями, бурятами, індусами, китайцями, пропонуючи звільнення пригніченої Азії від європейських визискувачів. Більшовики рахували, що поширення революційних ідей серед народів кольорових рас, ударить так сильно по європейських країнах, що завдання світової революції будуть значно облегшені. Але в цих своїх розрахунках, як і в багатьох інших, більшовики сильно завелися. Націоналістичний рух, який розвивався серед багатьох народів Азії, з їх активною допомогою, що правда, значно погіршив світову кризу, але, як відомо, саме це погіршення світової кризи відбилось фатально перш за все на самому СРСР, який не знаходив більше грошей на фінансування своєї п'ятирічки та мусів продавати свої вироби за безцін. По-друге, зріст націоналізму серед народів Азії, витворивши для народів Європи покищо головним чином **економічну** загрозу, витворює для самого СРСР **поважну мілітарну** загрозу.

Московський уряд уживає всіх засобів, щоб цю мілітарну загрозу, яка може бути для нього фатальною, по можливості, усунути, або бодай віддалити. В який спосіб? Намагаючися виказати Японії, що зрештою московський уряд може погодитися й на окупацію Манджурії, і на опановання японцями східно-китайської залізниці і на багато інших менш важливих річей, якщо тільки Японія скерує свою увагу — замість на дальше поширення на захід, і цебто за кошт совітських володінь, — на південь, та захід, цебто супроти Англії й Америки, які можуть бути для Японії далеко більш небезпечні. Одночасно з тим, Совіти обіцяють Японії свою щирішу допомогу в цій боротьбі проти гегемонії народів білої раси, без повалення якої сама ідея проектованої японцями „Пан-Азії“ є неможлива. Щоби виказати Японії ці свої наміри співробітництва, Совіти поширюють свою діяльність у країнах, де вони безпосередньо стикаються з англійськими впливами, цебто в Тибеті й у Китайському Туркестані. Особливо варто спинитися над ситуацією в цьому останньому. Китайський Туркестан був ще недавно провінцією Китаю, але, не без впливу більшовиків, проголосив себе самостійною республікою, в котрій відбувається тепер завзята боротьба партій за владу. Населення китайського Туркестану, що межує з одного боку з совітським Туркестаном, а з другого з англійською Індією, складається щось з десяти різних народів і різних релігій, з перевагою проте мусульманства, і це дає можливість і більшовикам і англійцям знаходити дуже легко серед них своїх партизанів. Китайський Туркестан уже сам по собі є економічно незвичайно цінний, бо в ньому знаходяться величезні багатства золота, вугля, нафти, соли, срібла, заліза й міді. Вже самі

ці багатства з'ясовують в достатній мірі причини зацікавлення більшовиками цією країною. Але поза тим, саме через цей китайський Туркестан відкривається безпосередня дорога в Індію й до Теплого Океану.

Совітський уряд почав виявляти своє велике зацікавлення Китайським Туркестаном ще в 1925 р., коли він зв'язав низку контрактів, ніби чисто економічного характеру, але які дали йому можливість зв'язатися з найбільш південними прикордонними частинами туркестанської території. Завдяки цим контрактам, совітський уряд зміг також розпочати й перевести цілу низку праць для поліпшення комунікацій у совітському Туркестані. Значна частина побудованих нових шляхів має велике стратегічне значення. З них треба відзначити перш за все т. зв. „Турксіб“ (Туркестан-Сибір). Цебто залізницю, що тягнеться вздовж північної границі китайського Туркестану, і була офіційно відкрита 28 квітня 1930 р. Ця залізниця в 1.442 кілом. завдовжки має обслуговувати та скеровувати на Сибір на виключну користь совітського уряду, цілу бавовняну промисловість Узбекистану, Турксенистану, Таджикистану та Кіргізістану. Але совітський Уряд не задовольнився самим Турксібом, але відкрив у початку лютого цього року великий шлях для автомобільного руху межі Охом, у долині Сир-Дар'ї, та Кала-Баром, у долині ріки Пані, на границях Афганістану. Цей автомобілевий шлях, що тягнеться так само по границях китайського Туркестану й перерізує пустельну область Паміру, приводить таким чином на віддаль лише якої сотки кілометрів від кордонів Індії. Просторонь межі Охом і Кала-Баром може бути тепер покрита в п'ять днів, тимчасом, як раніше валки верблюдів потребували не менше 35 днів. Совітський Уряд оповістив уже про свій намір вибудувати паралельно автомобілевому шляху також і залізницю.

Ця діяльність Совітів на шляхах, що ведуть до Індії, викликає зрозуміле зацікавлення Англії. І не тільки Англії! В французькому „Бюлетені французької Азії“ в числі за лютий місяць 1933 р. з'явилася стаття п. Тайллардата, в котрій автор, відомий своєю компетентністю в азійських справах, писав: — „Совітську дипломатію було свого часу розбито через відречення короля Аманулі, але вона все ж продовжує опрацьовувати Афганістан. У Персії вона знову здобула втрачені позиції. Вона має надії опанувати зчасом цілковито Іранське плоскогір'я й дійти таким чином до спільної границі з Індією від Персидської затоки до Гімалаїв. Підтримка, посередня чи безпосередня, з боку Японії дозволила б Совітам досягнути кордонів Індії також через китайський Туркестан та західний Тибет. Підтримуючи японську експанзію, Совіти надіються мати взамін від Японії підтримку в їхній діяльності проти англійської імперії в Індії...“

Як бачимо, совіто-японські відносини не є такі прості, як здавалося б з першого погляду. В тій складній інтернаціональній грі, яку ведуть Світи, ще не відомо, де саме відбудеться остаточний удар, і хто саме буде ворог, а хто приятель. Констатуємо лише, що дипломатія всіх великих держав розвиває тепер величезну діяльність у напрямку шукання **порозуміння**, бо військовий конфлікт **саме тепер** не є ще нікому бажаний і вигідний. Світи твердять, що їхні відносини з Японією кращають і переговори про відступлення Східно-китайської Залізниці розвиваються з виглядами на успіх. Японці розпочали переговори з Америкою й теж надіються, що матимуть успіх. Французи утворили в Манджурії „Франко-японський Синдикат“ із капіталом у 100 мільйонів ієн, і самий цей факт вказує на визнання становища на Далекому Сході, а бодай в Манджурії, більш задовольняючим. І лише далекозорі англійці виявляють не-абиякі сумніви щодо розвитку дальших подій, особливо у зв'язку з недавнім проголошенням незалежності Філіппінських островів.

Ці острови, внаслідок іспано-американської війни 1898 р., перейшли у власність Сполучених Держав Америки, але 13 січня 1899 р. вони проголосили свою незалежність. Після трьох років завзятої оборони, вони мусили визнати над собою суверенність Америки, яка зрештою обіцяла, що „зчасом“ надасть цим островам повну автономію. Цю обіцянку було підтверджено 29 серпня 1916 р. на конгресі, під головуванням президента Вілсона. 4 квітня 1932 р. Палата депутатів прийняла більш Бутлера Нейра, більшістю 306 голосів проти 47, про надання незалежності Філіппінським островам, але з затриманням деяких гарантій політичного й економічного характеру. Вето президента Гувера не перешкодило Палаті потвердити знову свою постанову. Цікаво відзначити, що причиною такої незвичайної щедрості членів американської Палати Депутатів, були лише меркантильні інтереси, які не підносилися до розуміння ваги політичного значення цілої проблеми. Американські цукрові промисловці, досить потурбовані загальною кризою, бачили себе поважно загроженими цукром із Філіппінських островів, які продукували до мільйона двохсот тонн цукру на рік. Незалежність Філіппінських островів дозволила б Америці забезпечити себе — шляхом митних тарифів — від конкуренції філіппінського цукру.

Але... англійці дивляться поза цукор. — „Події, — пише політичний журнал „Стейтсмен“, що розвиватимуться на цьому архіпелазі, який складається більш, як з семи тисяч, досить великих островів, і формує західне продовження Інсулінду, заслуговуватимуть на нашу поважну увагу. Філіппінські острови з 297 тисячами кв. кілометрів виживляють тепер 12 мільйонів мешканців. Але з своїми багатствами могли б виживляти, більше 50 мільйонів. Біль-

ність мешканців належить до малайської раси, але японське населення там постійно зростає. Японці вже мають там яку сотку плантацій Манильських конопель і є зв'язані з своїми рідними портами через два пароплавні товариства. Вони проникають по всіх усюдах у цій масі островів. Але як тільки американці залишать острови, вони влаштуватимуться тут ще з більшою легкістю. Незалежність Філіппінських островів сприятиме, без сумніву, японському настроюві на Індонезію, на Сингапур...“

Підводячи підсумки, констатуємо, що ситуація на Далекому Сході, є досить заплутана й зовсім не вичерпується самою можливістю японо-совітського конфлікту. Але в усякому разі коли б цей конфлікт виник, — а ми думаємо, що це є лише питання часу, — він викликав би величезну гру інтернаціональних інтриг з осередком у Лондоні й з підвідділом у Вашингтоні. Коли б війна була коротка, вона викликала б інтервенцію Америки й Європи для регулювання умовин миру, що не повинен бути занадто вигідний ані для Японії, ані для Москви. Коли ж би вона була довга й виснажуюча для обох противників, Америка й Європа мали б знову великі можливості для витворення найбільш непередбачених комбінацій, для нового розподілу сфер впливів...

До набуття в адміністрації „С. Д.“:

- М. Чумак:** Шляхи національного визволення, Чернівці 1933, 160 ст. 32. Ціна 5 левів.
- О. Мищук:** „Українські Хлопомани“, Чернівці 1933, 160 ст. 80. Ціна 15 левів.
- Борис Гомзин:** Кров кличе, драма на 5 дій, Чернівці 1933, 160 ст. 48. Ціна 10 левів.
- Осип Дуда:** Слідами часу, Чернівці 1933, 320, ст. 32, Ціна 2 леви.
- Амуд Аз:** Невидима сила, Чернівці 1933, 160 ст. 16 (з обгорткою). Ціна 3 л.
- С. Черкасенко:** Коли народ мовчить... (Гетьман Іван Мазепа), трагедія віршом, Чернівці 1933, 160 ст. 120. Ціна 50 л.

Від Адміністрації:

Хто не повідомить Адміністрації ПИСЕМНО, що не бажає вже передплачувати „С. Д.“ — числиться далі пренумерантом. Зворот книжки поштою ще не є виповідженням пренумерації!

Реклямації треба вносити за посередництва дотичного поштового уряду. Реклямацій, надісланих прямо, або пізніше як один місяць після появи книжки, Адміністрація не бере під розвагу.

Про зміну місця побуту треба завчасу повідомити Адміністрацію, подаючи давню й нову адресу.

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ І СУ-
СПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

САМОСТІЙНА ДУМКА

Зміст:

БОРИС ГОМЗИН: Боева пісня	355
Л. М.: * * *	362
Л. М.: * * *	363
О. ОЛЬЖИЧ: Акваріум	363
П. СТАХ: Із старого альбому	364
ЯРО КОСАРИЧ: Романтичне	366
ЯРО КОСАРИЧ: Кіннота	367
ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ: Повітруля	367
БОЄВІР: На ювілей ужгородської рептилії	369
ТАМАШ ГРАБ: Зустріч	370
К.: Тернича брат	374
Ю. К.: Зайда	376
УЛАС САМЧУК: Гори говорять!	378
ГАСПАРІНІ: Мова століть	401
С. ЧЕРКАСЕНКО: Северин Наливайко	402
М. ЧУМАК: Передумова державности	419
ГРИЦЬ РОГОЗНИЙ: Базар...	422
ЛЕНСЛАТ ЛОТОН: Гиблені українці	449
Східноукраїнська справа	455
Інж. СЦІБОРСЬКИЙ: Чергова спекуляція	467
М. О.: Банкроцтво Уенерівщини	476

До післяплатників „С. Д.“

Щоб дати змогу читати місячник „С. Д.“ ширшим кругам громадянства, не підвищено передплати, хоч побільшено його об'єм. Якщо хочете, щоб він точно виходив і далі побільшував ще свій об'єм при тій самій передплаті, то ставайте самі дійсними передплатниками та присилайте адреси своїх знайомих, що могли б передплачувати „С. Д.“

Дотепер довелося нам зазнавати всяких злигоднів, труднощів і перешкод, та головною з них був і досі є — у великої частини нашого громадянства брак свідомости й почуття обов'язку, що доля корисного для рідної справи місячника залежить у найбільшій мірі від пильного додержування громадянами-передплатниками взятих на себе зобов'язань перед місячником. Віримо, що це негативне явище серед нашої суспільности — річ скороминуша, що той, хто допустився такої помилки, негайно вирівняє її, як сумлінний член нації.

Найбільшим нашим лихом були й є післяплатники, відтепер у нас їх більше не сміє бути! При найліпшій волі не можемо нікому вислати далі „С. Д.“ в борг тому, що самі мусимо платити все готівкою й то ще наперед! Звідки ж брати ту готівку, коли багато передплатників хочуть брати далі „С. Д.“ в борг? Куди зайшли б ми тоді? Ми й так поборгували 6 книжок! „С. Д.“ одержується виключно з передплат!

Якщо знайдуться й такі закамянілі післяплатники, що протягом липня—серпня ц. р. добровільно не заплатять за злеглої післяплати й уперто все збуватимуть мовчанкою, то нажалі ми будемо примушені силою обставин здержати їм „С. Д.“ і нап'ятувати їх поіменно як таких, що свідомо підкопують існування „С. Д.“ тощо.

То ж просимо не чекати ще на якісь окремі упізнання, тільки з власної понуки, почуття обов'язку вислати своєчасно передплату (або хоч звинитися й назначити речинець, коли заплатите передплату) та не наражати „С. Д.“ на втрати, а себе на непотрібні упізнання, оголошення й кошти!

ВАША ЗАЛЕГЛІСТЬ ЗА ПЕРЕДПЛАТУ „С. Д.“

ДО 30. VI. 1934 р. ВІНОСИТЬ ЛЕВІВ . . . .

Видавництво „САМОСТІЙНОЇ ДУМКИ“.

САМОСТІЙНА ДУМКА

літературно-науковий і суспільно-політичний місячник

РІЧНИК IV. ТРАВЕНЬ—ЧЕРВЕНЬ 1934, КНИЖКА 5—6.

Борис Гомзин.

Боева пісня.

Сурма сурмить... Сурма дзвенить —
До бою закликає!

Чудова мить!

Шаленим виром кров бує.

Ідуть незлімні лави... йдуть...

Блискавки перетинають путь.

Бує хвища,

Збиває з ніг.

Але мета все ближча, ближча!...

— — — — —
... Ось ще яруга... ще поріг...

— — — — —
Гей хлопці! Далі!

Чи ж призабули на чужому полію,

Як наші прадіди вмирили

За ясний завтрадень, за світлу волю?!

Хто паном завтра буде?

Хто виведе народ з ганьби

І хто в порожніх грудях

Нещасної юрби,

Яку підступно обікрали,

Вогонь святий розпалить?

Гей, хлопці, далі, далі...

Яка прекрасна далень!

— — — — —
Пружиться мяз...

Клекоче оливо

У панциру зі сталі...

Гей, хлопці, далі, далі!

Майбутнім володітиме

Мязистий дужий лицар

Без ляку і догани.

В майбутньому рішатимуть
 Меткі нагани
 В руках твердих як криця.
 Не стежками вселюдських прощ
 Підемо ми різьбити волю України.
 А в бурю, мряку й дощ
 Підемо ми за волю дозагину.
 Простелемо ми шлях до рідних меж
 Вогнем і клекотом пожеж...

— — — — —
 За честь і славу предки загигали...
 Гей, хлопці, далі, далі... далі!

— — — — —
 Сурма сурмить... сурма дзвенить...
 До бою закликає!
 Яка чудова мить!
 Шаленим виром кров буяє.

В о н а.

(Ще не вмерла...)

Недавно сон привидівся мені...
 Неначе йду на Схід із чужини.
 Іду я шляхом битим...
 А шлях той рясно-рясно кровю змитий,
 Неначе по війні...
 Іду, а серце точить біль зневаги...
 Оглянувся... та це я вже в Галичині...
 Колись... колись отут стрілецькі вигравали стяги
 І бадьорили спокій ранків боеві пісні...
 Тепер... тепер... неначе по війні...
 І враз мені в дорогу молодиця!

(Чи не з жита?)

Розхристана, обдерта,
 Нечесана, невмита...
 Рожами палають лица,
 А сама бліда, мов мертва...
 Хилитається билиною, співає...

(А в мене біль зневаги дужче серце крає).

Ой, краю мій!

Розкраяний,

безкрай

краю...

— — — — —
 „Гей, небого!
 Чом заплакані очиці карі?
 Чому обсмикана, обдерта?

Чи не гуляла часом на базарі,
Хильнувши вогневої браги ?“

— — — — —
„Що ?... Не розберу :
Остання жертва ? !

— — — — —
... — Я невинна — ...
(Чи п'яна, чи причинна ?)

... — Шукаю сина, десь забили...
Скажіть набога, люди милі...

— — — — — Ой, сину, сину !

— — — — — Вмираючи кричав :

„За тебе, мамо, гину !“

А я..., бігме невинна... —

І хилитаючись пішла упрост ланами.

— — — — —
— — — — —

Вона, вона, що я її шукаю довгими роками.

Кинувся за нею... Нема !

Нема... Розтала... зникла...

І враз все загорнула тьма.

Краю мій !

Так-так ! Колишні дні твої з водою попливли.

Поникли горді стяги.

А колись греміла слава

Червоно-руської Землі,

Коли услід варягів

Вела Тебе тверда правиця Ярослава.

Біда і горе !

Плаче небо хмарами сповите ;

Карпатами стікають сльози

І пливуть Дністром

у Чорне море.

А там червоним валом

Дніпро лютує,

Свою загибель чує

І братові печаль розповідає...

Чорне з горя пухне море,

Колись Козацьке море...

Біда повсюду...

Жаль і горе.

А дорогами, ланами

Вільний крутить вітер —

Вітер огнекрил.

Трави никлі чеше,

Іскри креше,

Куряву здіймає...

На всі боки голосно гукає

Зі всіх молодецьких сил :

„Де ти, мамо ?

Може ржа і слід затерла ?“

Тихо колом...

Тільки десь ізпід землі ярами :

Ні ! Живе, не вмерла !

19—20/IX. 1930 р.

Велика мить.

Ген-ген повсюду

Кузні і молодії ковалі.

І в місті й на селі,

І вдень, і уночі

Із плісні, пороху і бруду

Кують гартовані мечі...

І молотом гремить : я буду !

Згорає цвіль століть у горні

І з клекоту вогню

Встають незлімні, непоборні

І йдуть в останню борню...

— — — — —

Здрігнувсь великий льох !

Вже хтось розгойдує зухвало

била дзвонів...

Гей, швидко-швидко на сполох

Ударить дзвін і валом

У шаленому розгоні

бурхливі хвилі ринуть

І опережуть буйним чином

Приспану країну...

Зухвалий тан !

Здрігнувсь уже в сумній труні Богдан !

Гей, не ридай, Тарасе :

Вогнів святих ніхто не згасить...

Не згине мати наша мила !

Нові встають слова

І пропікають душу

Вогняних стріл дощем :

— Спалити поторочу !

Не мушу — хочу !

Не песій обов'язок

Раба, прикутого до воза,

А гордий лет орла !

Вже досить сліз !

Час лити кров...

Вже досить пили оцет —

Хай шумить вино !

— — — — —

— — — — —
 Не мушу — хочу !
 Час слово злютувати з чином !
 І махом дужих крил
 Клітину, створену
 Неробством поколінь,
 В тріски, на порох розсадити !

— — — — —
 Не мушу — хочу !
 На межі світів
 Співаю пісню мсти...
 Хай з приску
 Спалахне вогонь
 І спопелить байдужі душі,
 А встане правда-мста !

— — — — —
 Летить огнисте слово
 Шляхами, байраками...
 Продирається крізь ліс...

Шалений вітру гін !

У вікна стукотить ночами,
 в руці стиснувши кріс,

І обертається у чин.

Тоді містки зриває угодові,
 Рве на шматки дроти.

На засідки сідає в рові.

Навік стуляє зрадницькі роти,
 Знімає голови сволоті

І в жахливім заколоті

Лунами зловісними горить...

Прокинься, мамо !

Надійшла

Велика Мить !

З а к л и к.

Її згвалтовано прилюдно !

І можуть тільки „лицарі без чести“

Юрбі свої облудні

Теревені плести,

Щоб заспокоїти жагу народню.

Все... все котиться в безодню !

Слава, право, честь

Давно вже крамом на базарі ;

Брехня при кермі й лєсть.

А в куряві страшні примари.

Чи чуєте, що ваша Мати гине ?

Блукає по полях,
     Шукаючи свою надію — Сина;
 Никає по хатах,
     Де все добро зарбав огидний л....
 І це її останній шлях!
 Бо як кров її безвпину
     ворог точить,
 Свій хам встромляє ніж у спину,
 Заглядаючи заласно в очі.
 На захист! Всі під прапор!
 Промовить хай до тих рушниця,
 Хто розсівсь нахрапом
 По чужих світлицях.
 Останній бій, бій до загину!
 Чину, хлопці, чину!

Вітер зі Сходу.

I.

Малим дівчаточком —
 Ранений вітер крізь кордони...
 Впав до ніг.
 А слід червоний стрічкою на Схід.
 Упав і до колін моїх голівку кучеряву тулить,
 Рученята склавши,
 Скаржиться з плачем:
 „Чорна хмара ясне сонячко забрала...
 Ой, матусю, матусю,
 Куди ж Ви зайшли?
 Чом домів не вертаєте?
 Темно в хаті
 Й піч згасла...
 Рота роззявляє...
 Хліба ніхто не пече
 І голівоньку сестричкам
 Ніхто не чеше...
 Квіточки в городі привяли.
 Сорочина в мене брудна,
 Ніхто не пере...
 Матусю, матусю,
 Пощо нас сиротин покинули на цьому світі?
 Сусідоньки у двір зазирають
 Матусю, матусю,
 Голубонько біла,
 Посуньтесь трохи,
 Дайте й мені місця
 Поруч із цими на лаві,
 Візьміть і мене з собою в далеку дорогу“.

II.

„Дзига, дзига, пугу-пугу !

Я собі хлопчина з лугу.

Дзига — пу...гу !“

Біжить вітер на цвіту прибитий —
пританцьовує...

Біжить вітер мов несамовитий —
та приспівує :

„У корчмі випилися мати,

Сам господарем я в хаті.

Чи-ки-брики чи-чи-чи —

Приїхали паничі !

Мама п'яні на базарі,

А навколо комунари.

Ось червоні цячечки —

Подавали паничі !“

Раптом встане вітер та заплаче :

„Ой панички, панички,

Понавезли стрічечки ;

Ой чому любі панички

Та червоні річечки ?“

А за хвилю знову вітер скаче :

„Я в червоному жупані,

Хоч подерті штани...

Ой червоні цячечки —

Подавали паничі“...

9/IV 28 р.

Цикль : „Місто“.

День.

Благодаряється на світ !

А ніч така коротка.

В чорну каву скринь камінних

Лле хтось молоко

І вперто стукотить у двері.

Це — день !

Агов ! Це день вернув із мандрів —

Погонич з довгим батоном —

Щоби отару хижаків двоногих

Погнати на роботу анонімним володарям.

І ті невідьники,

Струснувши клоччя сну,

Біжать у кліточки свої хутенько.

Гей, День !

Од початку і до кінця брехливий день !

Ти будиш муравельників

Гіганських суєту,

Де в темпі presto,

Мов на шпильках проколоті жуки,
Безвільні маріонетки
Звиваються на лезах обов'язків
У цинічному чарльстоні
На галасливих мійських
Перехрестях.

II.

Гей, швидче — швидче !
Великі лови !
Хорти, зайці,
Гієни люті й дурні телята...
Замість фанфар і сурм мисливських,
Торох, порох, вереск авт,
Трамвайв скреготіння...
Прокинулись і заревли
Корита камянні —
Павуче павутиння вулиць
То день наказ свій дав жорстокий —
Погонич з довгим бато́гом.
Гей ! Швидче ! Шви-д-че !!
Вбити... вкрасти !
В обіймах згинуті твоїх !!
(А супровід — банкнотів шелестіння —
Ключ до сердець, палаців і... вязниць).
Так день запалює свічки хотіння,
Що в задумі своєму
Відганяють трунним ароматом...
А сповнені
Отруєю сповняють душі.
І дехто з жахом прозріває,
Що бажане
Стає саме для себе
Катом.

Л. М.

* *

*

Ще серед зеленів райського саду
Греміли глаголи останнього гніву,
Як пара їх вже перейшла за ограду...
Спинивсь він оглянути майбутню ніву.
Лице обернув до далекого сходу,
Рука обняла півзомлілу коханку,
І зір його втявся в незнану природу,
А слух — в тишину шафірового ранку.
Навкруг ні билини. Скеляста пустеля.
І ми — владарями в ній мусимо бути ?
Каміння призначено нам на оселю,
Каміння ми мусимо в хліб обернути ?

О ні, не загинемо ! Чуєш, кохана ?
 Поглянь же ! Пустеля ця варта Едема !
 Вона в необмежену владу нам дана,
 На скелях новий ми Едем закладемо !
 Тоді... Обернувся... піднеслась правиця
 До мурів. Та гнівом з Едему не грима.
 І тільки як промінь вогневая криця
 Вперед простяглася в руці херувима.

Л. М.

* *
*

Його почув я голос : „Встань, пророче,
 Скеруй свій шлях на гірську полонину !
 Тобі з'явлюся там“ ! І тої ж ночі
 Моя нога ступила на вершину.

Чекав я. І нараз з глибин провалля
 Вітрів могутніх знялося дихання :
 То подих уст Того, хто близивсь здаля,
 Хитав гори скелясте руштування.

Чекав я слів. І раптом гуркіт грому
 Росторощив склепіння небозводу...
 Як хижий полумень палить солому
 Так страх пожег мою людську природу.

Серед вітрів і громів гуркотіння
 Чекав у жаху з хвили на хвилину...

І нагло тишина оп'яла верховину,
 Гірськее знерухомилось склепіння,

І вмить вітри в провалля відлетіли,
 Замовкли громи. В нерухомій тиші
 Я чув як зорі в просторах мигтіли,
 Я чув як кожная билинка дише.

У тишині, напруженій струною,
 У тиші, благовісністю ласкавій,
 Він говорив про помсту, війни, зброю...
 І знищити присяг мій рід лукавий.

О. Ольжич.

Акваріум.

М. А.

На хмурих сходах зупинись на мить
 Заглянути у казку баговінну.
 Он промінь впав з-посеред верховіть
 І засвітив його шматком бурштину.

На листя ти задивишся бліде,
 На черепашку равлика прозору.
 І в цю хвилину дівчина пройде
 З школярським ранцем сходами нагору.

І ти вже знаєш : проминуть роки,
 А ти ховатимеш, немов коштовність,
 Води бурштин і одягу кратки,
 Однаково прекрасну невимовність.

П. Стах.

Із старого альбому.

П Р И В И Д И.

Так пусто в них, в моїх садах,
 Немов на цвинтарі в негоду :
 По їх засипаних стежках
 Блукає тихо смерти жах —
 Без жалю топче пишну вроду.

То ті пожари золоті,
 Що чарували до нестями :
 Вони погасли у сльоті,
 І дерева в сумнім гурті
 Стоять безрадно кістяками.

Вмірає все... За кілька днів —
 На все, що дихало красою,
 Блідий постелеться покрів,
 І вітер-дяк жалобний спів
 Почне над свіжою труною...

Вмірає все... В душі моїй
 Не гаснуть ще ясні пожари,
 І той жалобний „упокій“
 Неждано будить знов у ній
 Весни минулої, примари.

Так думалось, що в-осени,
 В часи загального вмірання,
 Мене покинуть і вони,
 Животворящі, буйні сни
 Давно забутого кохання...

Та серце рветься знову жить,
 Забувши давні болі й рани :
 Іще, іще одну хоч мить
 Безумство щастя пити й пить
 В чаду солодкої омани!...

Ч О Г О ? ...

Чого мила сьогодні весела, ясна,
 Мов на сході зоря ранкова ? —
 Бо у серце мені зазирнула вона :
 Моя мрія, прихована там, таємна,
 Їй відкрилась, як квітка живая.
 Чого в неї сьогодні на тих устоньках
 Нова пісня весь день не втихає ?

Хочеш знати ?... Прислухайсь : в барвистих словах,

Що сами ринуть з серця, палають в очах,
 Вона щастя неждане вітає.
 То ж мовчи, не злякай : ті щасливі пісні —
 Полохливі і ніжні, як діти,
 Як пташки, що щебечуть назустріч весні,
 Як квітки, що ховались в холодні дні
 І розквітли, щоб жити, радіти...

СПОДІВАННЯ.

Я буду ждати її, весни,
 Я буду ждати його, стрівання,
 І ці солодкі сподівання,
 Весняні квіти в-осени.
 Вони мої... Хто ж сів їх —
 Не зраджу — ні— того нікому :
 Їх пестити — мені самому
 В глибинах серця потайних !...
 Коли ж настане ждана мить —
 Зірву квітки свої весняні,
 Щоб ними ніжно на стріванні
 Слова убогі перевить.

REQUIESCAT IN PACE.

Сьогодні свято в мене... В срібні шати
 В саду моїм убрались дерева, —
 Не руш їх урочистого мовчання :
 Чи може хто словами щось додати,
 Коли й палкі, проречисті слова —
 Лиш тінь бліда живого почування ?...
 Сьогодні свято в мене — вже останнє,
 Акорд останній у піснях землі,
 Остання дань весні на білім гробі :
 Сьогодні хороню своє кохання,
 І тане сум в прозорій срібній млі,
 І все мовчить зо мною у жалобі...

Сьогодні свято в мене : тризну пишну
 Справляю я по ній... Її нема —
 Не треба ж ні зідхань, ні голосіння :
 Мою печаль глибоку, неутішну
 Несе душа, навік тепер німа,
 У царство забуття і безгоміння...

СПАЛЕНІ ЛИСТИ.

Мій любий друже ! ваш наказ
 Виконую я без докору,
 Хоч серце билося не раз
 Жаданням спротиву й опору...
 Який вам демон нашептав
 Поневірати так листами ?
 Огонь їх радо пожирав,
 Та серце... краялось шматками.

Але нехай! Згорить в огні
 Лиш те, на чім ви й чим писали,
 А те, що писано, — о ні! —
 Того ні ви й ніхто не спалить.

І прийде час — не буде вас,
 Душа застогне, мов з недуги,
 І встане писане нараз
 Перед очима в хвилі туги.

І знову любі ті слова —
 Слова несміливі признання,
 І тихий жаль — не раз, не два —
 На ті нездійснені бажання...

ХІБА НЕ ТАК..

Хіба не так, що кожний з нас
 Іде в житті свою дорогу,
 Забувши труд, простори, час,
 І не вважає на знемогу?...
 Десь в'далині зоря одна,
 Що зветься щастям, нам зоріє...
 О ти, омано осяйна!
 О, золота, жадана мріє!...

І я і ти в своїм житті
 Ідем, хоч ниють рани свіжі,
 І от — зустрілися в путі
 І стоїмо на роздоріжжі.
 Що ж далі?... Ринуть дум рої...
 Іти?... Ніхто ж з нас ще не збочив...
 Чи скинуть тут сакви свої —
 Розташуватися на спочив?...

Чи, занедбавши втому й біль,
 Іти вперед у тій надії,
 Що щастя варте всіх зусиль,
 Що не даремні наші мрії?
 Що до щасливої мети
 У всякого шляхи окремі,
 І кожен мусить ними йти,
 Аби спочить в своїм Едемі?...

Нехай і так... Благословлю
 Без злоби наше я прощання
 І далі вже всю путь свою
 Благословлятиму стрівання...

Яро Косарич.

РОМАНТИЧНЕ.

Тільки тринадцять вантажних авт
 і місто наше було б —
 і знов в кармазині прийдешніх слав.
 бур'яне поліття загуло б:

юнаки із оговеними лицьами
 карабіни стиснули б в руці,
 коли б авта з немитими спицьами
 пропороли б брудні вулиці...
 промайнули б заулками тісними,
 нанесли б в сіру даль юну вість,
 а з дахів кулеметами грізними
 обрії накресляла би злість,
     і плякати у квітті кольорів,
 як тоді в буйних днів ураган,
 патрулі з гімназистів бадьорих
 перевіряли б квітки горожан...
 Тільки тринадцять вантажних авт
 і місто було б наше — — —

КІННОТА.

Ассирійських шоломів прилбиці,
 шпаркеє шемріння шабель
 і коні крилаті, ті коні як птиці
 із чорними грудями, кутими з скель.
     Підвелось із логова сонце сердите
     і впало на клуби воронні
     ріллю, що ридає, висушує вітер,
     ріллю, що стоптали комоні.
 Чепрак приченурять і чвалом у далеч,
 летять вершники харалужні;
 їх черлені чілки, розірвані в чвалі,
 їх лица шорсткії та мужні.

Гренджа- Донський.
 (Ужгород).

Повітруля.

I.

Дивлюся на гори — яка то краса;
 Висока Магора, сяга в небеса,
 А низ груня — праліс вінком обплітав,
 Щоби й соловейко туди долітав.
 Отут під горою я став і дививсь
 Де явір широкий в полянці валивсь.
 Мов дід престарезний над гробом стояв,
 Прощався зо світом, конав, доживав.
 І мохом покрився, посох, підігнив,
 Хто йшов туди полем, його обходив.
 А хлопець до мене підбіг і прорік:
 „На йому повісивсь один чоловік...“
 Чудова сопілка заграла і знов,
     Тягла, щибетала

І все розказала
Про тую нещасну вівчарську любов :

Була Повітруля, красуня лісів,
Вівчар закохався, її дожидав,
Любив її вічі, любив її спів
І всюди по скелях її провожав.

Як тільки настане нічна тишина,
То вже на полянці співає вона,

Прийде, приголубить

І каже, що любить,

А справді лиш дурить — не любить вона !

Мій братику-вітре, мовчи, не гуди,
Хай голос сопілки почую сюди,
Що раз : то веселий, а далі : рида ...
„Була Повітруля, була молода ...“

Мовчить уже вітер, не віє ніде,
Мимозо, голубко, сопілка гуде,
Раз ніби весело, а далі рида :
„Була Повітруля, була молода ...“

II.

Три літа вівчарив вівчар молоденький
І стадо пускав він на пашу раненько.

Співав соловейко, кула ще зозуля,
По скалах гуляла лісів Повітруля.

Пок сонце на небі свій ліс не кидала,
Блукала по скелях і пісню співала.

При місячних ночах ввійде на полянку,
Співає, танцює, гуляє до ранку.

Прегарного хлопця з дужими плечима
Вона чарувала своїми очима.

Сама білолиця і чорноволоса,
Ой, що ж то за брови, ой, що ж то за коси !

На ніжній голівці вінок із барвінку,
Заплетений вогник, кадило і дзвінка.

Вівчар пропадає і прагне цілунка
І все обіцяє, що прийде на думку.

„Чого, Повітруле, мій мозок колотиш ?
За тебе віддав би, що тільки запросиш“.

Вона лиш сміється, плечима стискає,
Пригноблює душу і серце вбиває.

А ляже він спати, вона його будить,
На свою забаву і знов його лудить.

Він піде за нею, травою — росою,
Впиватись похміллям, русалки красою.

Почне сопілкувати в чудову пищалку,
 Навколішки просить прегарну русалку.
 „Чудова красуне, я знов тебе прошу,
 За твій поцілунок всі муки я зношу“.
 Вона лиш сміється, плечима стискає,
 Розпалює вогні та не погасає.
 Прекрасні очі, прекрасне тіло,
 Куди вона ступить — піснями гуділо.
 Щоночі приходить, на гру в поготові
 І брешуть і дурять уста малинові...
 Зловив її ціпко — слабі його руки!
 Здавалось, неначе сичали гадюки.
 Вона сміючися полетіла в скали,
 Куди лиш крилаті чорти залітали...
 І ось понад рано вертав він росю,
 На серденьку горе за тою красою.
 „Коли Повітрулю не можна любити,
 Нащо же страдати, нащо ж мені жити?...“

III.

Отак розсудив він, отак же сказав,
 Пішов на полянку, де явір стояв,
 Повис на здоровій гилиці одній
 „Бувай здоров, світку, немилий мені...“

— — — — —
 Мій братику-вітре, мовчи не гуди,
 Най голос сопілки почую сюди,
 Що раз то веселий, а далі рида,
 „Була Повітруля, була молода...“
 Замовкла сопілка, не чути ніде,
 І явір широкий валиться, паде,
 Притисла жалоба, присіла нуда...
 „Була Повітруля, була молода...“

Боевір.

НА ЮВІЛЕЙ УЖГОРОДСЬКОЇ РЕПТИЛІ.

(З нагоди № № 500 „Карп. Голоса“.)

З газет: І ось тайна розкрита: Москво-
 фільський „Карпат. Голос“ видають поляки.

Як осінню дозрілий колос,
 Я сумно голову схилив...
 Почув я хрипло-тихий голос,
 Що таємниче говорив:
 „Крадімось далі! Тьма навколо.
 Багnistий під ногами шлях.
 Ми ним ведемо в смертне коло
 Братів незрячих на ланцях.

Защо ? Чому ? Погляньте : в п'їтьмі
 Дві стиснені руки зрослись,
 І гаманець в них кількалітній
 З блискучим золотом повис...
 Це чий же голос ? Змій Камінських.
 Бо честь і душу цих людей
 Купив відомий пан Сверхбінські,
 Як цей п'ятьсотий ювілей.
 За стук валют, блискуче злото.
 За срібний гріш чужинців, Юд,
 Притопчуть „Вірую“ в болото
 Нарід і Бога продадуть.
 Брати незрячі ? ! Прозрійте !
 Вже б'є дванадцятий удар,
 Вже час настав... Туман розвійте !
 Хай сонце вигляне з-за хмар !
 Мечі любіте, — не лілеї,
 Плекайте в серці люті і гнів !
 А ви... святкуйте ювілеї,
 Торгуйте кровію братів !

Тамаш Гриб.

ЗУСТРІЧ.

(Уривок із роману „Повстанці“).

... Зося раптово повернула до Мирона своє засмучене обличчя, подивилася уважно в його вічі та зтиха запитала :

— Хіба ж щастя в силі ?

Мирон, що до цього часу спокійно сидів, спираючись на похилений пен ь дуба, ніби зрадів і з певністю відповів :

— Відомо, тільки сила дає повноту щастя.

— А я завсіди собі уявляла, що справжнє щастя — коли людина бачить біля себе іншого щасливим.

— Так, певно, інший — близький, а з близьким — мило-сердя, з милосердям — покора, з покорою — пониження, слабість. Ні, моя мила, не в цьому щастя. Справжнє щастя тільки в силі !

— Як ви собі це уявляєте ?

— Дуже просто. Гляньте навколо. Чи ж ви не бачите, що єдина і справжня вартість, яку ми посідаємо, це лише сила, могутня творча сила життя. Вона всім світом рухає і творить усе : право, моральність, самовпевненість, радісну блаженість.

— Але ж сила — насильство... — заперечила Зося.

— Чому насильство ? — здивувався Мирон. — Не кожний птах — яструб ! Не обов'язково сила мусить бути насильством. Тільки подумайте : нехай кожний уважно поди-

вись на себе, нехай перебере всі свої спогади, всі почування радості й смутку, нехай щиро признається, коли справді почував себе щасливим. Коли був міцним — чи може коли був слабим? Напевно — щасливим себе почував не в слабості, але в буйній силі, коли був міцним-міцним **мов той кремінь**. Я кажу про фізичну силу, але це в однаковій мірі відноситься також до психічної сили, до — сили духа. Свідомість власної сили підносить людину до радощів, а радощі — це ж щастя. Кажу це з власного досвіду. В мому житті всіяко бувало. І я досить пережив. Проте найліпші хвилини мого життя, коли я себе почував міцним, коли мені здавалося, що ніщо в світі мене не подужає. Тоді почував я себе щасливим.

— А я ніколи себе так не почувала. Завсіди мала страх. У radoшах чи в смуткові — завсіди мене турбував страх.

— Який може бути страх : чого боятись ?

— Не знаю сама як це з'ясувати... Мене лякає сила...

— Гляньте : ростуть квіти і всі з них радіють. Вони квітуть і не питають у нікого чому пахучі, гарні... Квітуть, бо мають силу. Так само в людському житті : хай кожний розквітає буйною квіткою, хай кожний буде міцним ! Не в слабості, але в силі — краса й досконалість !

— А я завсіди міркувала, що милосердя, співчуття, розуміння пригнічених, співчуття для слабих, — інколи й власний жаль, власні терпіння — вдосконалюють людину. Я завсіди почувала неприємність, коли бачила силу. Завсіди чула в собі ворожнечу до міцних, сильних.

— Бо ж ви за тернами не бачили рожі — усміхнувся Мирон. — Ви завсіди собі уявляли, що насильство — єдина форма виявлення сили. Тому й страх та ворожнеча до сили. Але в житті інакше : насильство є виявом слабости. Міцні речі досконалі, а досконалість не може бути насильством. Досконалість — це воля, правда, справедливість ! Хіба ж вам це неприємне, хіба ви цього боїтеся ?

— Ні, не так хотіла я сказати. Я завсіди відчувала, що маю тільки любити, дарувати мої кривди. Ненавидіти не вмію. Почування ненависти для мене чуже, незрозуміле.

— Шкода !

— Чому шкода ?

— Ось чому : справжньо може любити тільки той, хто в собі має силу ненависти. Любити красу — ненавидіти огиду, любити добро — ненавидіти зло, любити правду — ненавидіти оману, ошуканство, облуду, любити свободу — ненавидіти неволю й насильство !

— Але як можливо ненавидіти людину ?

— Не кажу, щоб ненавидіти людину. Але вважаю, що не кожний гідний любови. Не людину ненавидіти, але те в ній, що з людини робить малпу, звірину, покірного раба. Любити й ненавидіти — це зовсім природно. Я — патріот.

Я люблю рідний край, бо стільки в ньому краси! Люблю свій народ, — бо стільки в ньому життєвої сили! Але ненавиджу в ньому багно!... Ось ви сказали: жаль і терпіння... Хіба можливо любити наші терпіння? Ми, білоруси, багато терпимо. Ми вже так звикли терпіти, що в терпінні бачимо мало що не чесноту, найвище вдосконалення. Терпіння стало нашою вірою. Ми хочемо терпіти, бо ми — невольники, раби! Боїмося власної сили... Боїмося волі... Нам треба страху і терпіння... Чужа воля й сваволя! Даруйте, але щиро вам кажу: я цілою своєю істотою ненавижу в нашому народі ту жахляцьку покору, ту пониженість раба, всі розважання про терпіння, про дарування власної кривди... Не дарувати, але мститись нам треба!... Нехай повстане наш пограбований, пригнічений народ, нехай виявить свою силу, свій стихійний гнів, нехай буде хижим — я це розумію. Але жити в покорі, терпіти погорду, знущання — це ж уже просто не по-людськи!...

— А бути хижим — хіба це по-людськи?

— Так, по-людськи! „По-людськи“ все, що питоме людині. Хижість питома всім живим істотам, коли для них грозить небезпека: обороняються, як тільки можуть. І це природно: живі хочуть жити. Інстинкт життя непіддаєний, не має в собі ні покори, ні милосердя.

— Адже ж у людини розум, воля...

— Тим більше наявно виявляється хижість. Коли повстає питання: бути — або не бути, то в людини пробуджується свідомість чину, навмисне вона й вибірає доцільні способи змагання, що не завсіди згідні з тими, які ми звикли називати любов'ю, милосердям. Головне — не піддатись, перемогти, оборонити своє життя. Коли треба й через трупи — хай через трупи. Все дозволене. Сила вживається супроти сили. Ножа — на ножа. А з янголом чи з чортом — це все одно. Щоб досягнути своєї мети!

Зося мовчки зідхнула. Перелякано подивилася навколо. Її тонкі пальці міцно стискали кінчик хустини, що недбайливо спадала з плечей аж на коліна.

— Це надлюдська мораль... — прошепотіла Зося.

— Ні, це людська мораль. Зовсім по-людськи! Бо що інакше? Що має робити наш пригнічений і поневолений народ, який не має ні своєї шляхти, ні своєї буржуазії, навіть ні духовенства, ні вчителства свого не має, не має своєї національної інтелігенції, — плебейський наш народ, — що він має робити, щоб вийти на широкий простір волі та незалежності? Одне-єдине, що залишається — виплекати в собі силу, найвищий щабель буйної сили. Він повинен із себе створити нову людину — міцну, володарну, що буде відважно торошити спорохнілі звички, забобони, відважно буде розбивати кайдани неволі — щоб іти вперед, щоб піднятися до верхів міці, на верхи радощів і щастя. Цю

велику мету ставимо перед нашим народом — ми, білоруські повстанці. Ми пробуджуємо в ньому силу. На власному прикладові хай навчається, хай набуває досвіду нового життя. Для нас ясно: сонце волі світить лише міцним, а слабкі засуджені гинути в темноті!

— Тепер вас розумію: ви хочете міці, сили, щоб мати владу, щоб панувати!...

— Ні, не панувати, але щоб закони писати для вільної Білоруси!

— А я інакше собі уявляла нашу Білорусь. Гарною квіткою здавалася вона мені. В моїх дівочих снах — мріях здавалася вона мені білою, чистою квіткою. Я уявляла Білорусь в образі квітки лелії. Ви любите квіти, ви зрозумієте мене. Квітка лелія — це символ вільної Білоруси. Вона була колись вільною, чистою, білою. Хочу бачити її вільною, але без гвалту, без насильства. Хочу бачити її чистою, білою, як наречену перед шлюбом. Щиро вам кажу, — коли шлях до верхів веде через силу, через насильство, то я не хочу верхів. Геть від них! Не на верхи, але вниз, де обездолені, де слабкі, де потребують співчуття і братерської допомоги!

— Так, дорогенька, вниз, щоб пробудити там силу, вниз, аж до самих нетрів, щоб піднятися на верхи міці, сили, на верхи всенародньої волі!

Зося вже більше не сперечалася. Мовчала. На її схвилованому обличчі з'явився вираз радості і страху. Погарнішала. Була гарною в тій хвилині. Ось начебто рожа розквітла та почала розглядатися своїми ніжними пелюстками на дивний світ життя.

Мирон обережно простягнув свою руку, обійняв стан Зосі та притулив її поволі до себе.

Мовчали. Вони мовчки вдивлялися в глибину неба, де все нижче схилялося сонце, ховалося десь за хмари. Навколо було тихо. Мовчав над ними старий дубовий ліс. Смеркало. Далеко десь загукала сова.

Зося стурбована подивилася на Мирона й немов у відповідь на свої сумніви сказала:

— Ваші погляди тверді, суворі...

— І тому ви мене боїтеся?...

— Ні, я не боюся вас... Але так якось... Скажіть, а чи в вашому світогляді є місце, хоч одне малесеньке місце для любови без ненависти?

— Чому ні! — радісно всміхнувся Мирон. — Любов без ненависти — найвища досконалість, це вже вершок над верхами. Коли хочете знати — це мій ідеал! Але це любов не з милосердя, не з співчуття...

— А яка ж?

— Велика, відважна, міцна. Ось така, як моя любов до вас!...

Зося давно вже хотіла почути від Мирона, що він її любить, кохає. Чекала цього освідчення. Але заскочена такою раптовістю, не знала, що відповісти. Не встигла й отямитися, як лежала в міцних обіймах Мирона. Почувала розкіш сили, могутньої сили кохання. Її уста, спрагнені палких поцілунків Мирона, шепотіли слова, яких ніколи перед тим не мала відваги висловити :

— Мій любий... милий... коханий...

Сіра темнота ночі стелилася над лісом, коли Мирон, почувши умовлений сигнал вартівника, енергійно вскочив, хутко надягнув свою партизанську чумарку, повісив на пасховані в кущі три бомбі, поклав до кешені гостро набитого револьвера, взявши за руки Зосю, та допомагаючи їй піднятися на ноги, весело сказав :

— Уже час, дорогенька. Ходімо ! Я познайолю тебе з товаришами.

— З тобою скрізь піду, мій любий, хоч на край світу. Жити й померти — тільки з тобою !...

І пішли вони, обнявшись, в глибину ночі — назустріч новим промінням сонця, назустріч новому життю.

(З білоруської мови переклав М. М—ич.)

К.

Тернича брат.

Шпарко входили в морок. Погоня чалапала їм по п'ятах, дихала в плечі заюшена. Навіжений вітер, змовившись із нею, рвав табуни олив'яних хмар. Вовками гляділи пащі хмурих лісів. Сутужно було їм — хотіли втікачам потугу дати, а не могли.

Дорогий вантаж несли втікачі. Перекинути треба було його в морок, щоб спалахнув полум'ям боязкий, щоб розсипав іскрами гасла волі.

А входити тяжко було. Брата Тернича підстрілено в ногу — значив свій слід кривавою, рясною смугою по снігу. Не міг бігти, тому приставали, спочивали. А погоня по сліду нюхала як вовчур, от-от упаде шуляком, настигне проклята.

Всі його звали Тернича братом. Він — брат того Тернича, що його повісили. Двох їх було всього — той, що про нього вже вогненна вість ішла, про його смерть горду й непохитну й цей — білявий, тихий.

Хто знав Тернича, глянув тільки на цього — відразу пізнавав, що брат. Такий самий сумирний і лагідний, а в серці хуртовина. Здається, скажи йому „Тернича брате, йди, вмири“ — він подумає : „а що брат зробив би ?“, пішов би, напевно пішов би. І сам ішов із братовим іменем. Тому то й звали його так.

Шкандибав тепер, затиснув зуби, нога замотана ганчіркою настирливо боліла. Крови не можна було спинити. Знав, що ще трохи й не витримає. Ставало млосно. Неприємним міг упасти на сніг уже давно, але все ж ще йшов.

— Тернич, я візьму тебе на плечі — обернувся Юркевич до нього. — Ти ж нездужаєш.

— Де там, хіба це допоможе? Тільки важче буде — заклопотано сказав Тернич. — Мені не тому сутужно...

— А що ж?

— Вантаж затримую. Як би не я, ви б давно були на стації... А знаєш, Юркевич, я залишусь...

Станув на хвилю. Станули й другі.

— Нема мови — гостро проказав провідник. — Погоня вже ось-ось тут. Попадешся їй — сам знаєш, тут і замучать.

Метнулися знов у темінь. Мовчки міряли простір гострими кроками. Тернич тихо починав стогнати. Кров бігла струмком з ноги — чув, як зіпльювався одяг, як сніг не встигає вбирати її. Гола рівнина, заметена снігом, тільки починалась; ніде не було деревця, ні кущика, щоб сховатися. Знав, що не подолає перейти її. Тупий біль розходився по цілому тілі. Пашіло воно, в скранях били жили, як на сполох. Стугоніло чоло.

— Юркевич, — прошепотів він до товариша — я далі не можу. Я вас затримую. Бери мій вантаж і я залишусь тут.

— Як же ж? — відсахнувся Юркевич — а що ж з тобою?

— Вистріль мені в голову — посміхнувся Тернич — от і все...

Юркевич сердито глянув на нього. Але цей дивився на нього твердо й упевнено. В теміні видно було, як блищать його очі.

— Я не жартую. Вистріль мені в голову!

Спилились. Тернич упав на сніг і сидів, важко дихаючи. Втікачі спинились над ним. Од важких плечанів згорбились. Пристали.

— В чім річ? — гостро спитав провідник.

Юркевич з'ясував. Боевики стихли й ніяково глянули на себе. Хтось подав думку лишатися всім. Тернич посміхнувся блідим своїм обличчям.

— Товариші, ви знали мого брата. Хіба він думав би так? Він сказав би собі: Так треба і зробив би так. Чуєте? Адже я інакше не думаю, як брат.

Провідник зморщив брови. Всі мовчали. Їм здавалося, що серед мороку, серед снігу спалахнула іскра — це Тернича брат.

— Ні — промовив провідник — вистрілити тобі в голову було б неможливо. Я не можу. Думаю, ніхто не потрапить цього. Ми йдемо. Тобі залишиться револьвер з останніми п'ятьма набоями. Знатимеш, що з ними зробити... У нас нема ні одного...

Могли тільки стиснути собі руки. Не було часу на розмови. Чорні тіні махнули руками й зчезли в темноті. Тернич знав, що врятують вантаж. Зістався сам.

П'ять стрілів глухо лунали по сніговій рівнині. Тернич стріляв в сині мундири погоні. П'ята куля прошила його біле чоло.

Сонце, що зрана зійшло, ковзнулось по його усміхненім обличчі, по русявих кучерях, припорошених снігом. Так умер брат Тернича.

Ю. К.

Зайда.

Капраль Рудек із Мазурів перевозив лахи. З Бандкова, з Піотровського, на чубарі віз на Полісся. Сам зайда, а через село павичем їхав, не підходить, мовляв. Рогатівку „на бакир“ насадив з „ожелком“, шкапину підганяв, гукав як на оферм у своїй компанії. Рудекова жінка на скрині сиділа, розпатлана як відьма, а носа дерла як справжня пані. Трьох пацанів на руках, на жердястих колінах тримала, двоє — чималих, ластовничатих, а рудих — геть Рудек викапаний, на драбинах сиділо. Село припишло — з-під сивих брів стріх хати понуро гляділи. З голих осокорів знялася тільки хмара гайвороння, крикала.

Старий Сосим пихкотів люльочкою — зморшка лягла на старе чоло. Сердився. Відняв люльочку — сплюнув.

— Спламени тебе з ляхами! Загидять нам світ людкове!

— А загидять, діду.

— Їхне право вже — зідхнув хтось.

— Їхня сила.

І дивилися мовчазні, хмурі. Вуси наїжилися щітинясті, мозолисті руки непокоїлися. Здавалося, підступає щось до грудей важке, навалюється пудами. Дивилися на все — на шкапу, на орчики, на шлеї, на віялку, що їхала, ви-карячивши бляшане своє пузо, новенька, лискуча. На Рудека дивились як заломив рогатівку, жовті вуси героєм підкрутив, чоботи жовті, скрипучі, на передок поставив, щоб усі бачили.

— Казьонні чоботи — зауважив дядько.

— Казна їх годує. Все їм дає.

Сплювували й ішли геть, бо робота не стояла. Тільки баби топталися біля перелазів, переселенців проводили, аж поки не сховалися за скрутом, повернули на привороття, на Княже Урочище.

А на Княжому земля добряча. Чорнозем аж пашисть — вийдеш з плугом, скиби як шматки сала, як каплуни повертаються глевкі, здається дишуть, самі зерна просять.

Зосимів внук — Тиміш, накинув кожуха, підперезувався.
— То як же буде, хлопці?

Мовчали. Сам знає, а питає. Хіба не кипить у серці са-
мому, гризе нудьга, сором гложе за поневіряння своє, за
ганьбу. А хлопці — золото, мовчать, а все знають. Тиміш
посміхнувся, глянув ще в той бік, де Княже, заткнув соки-
ру за пояс. Полоски йшов рубати в ліс — на вечір устигне.

А дівтора за Рудековим возом здіймала куряву, дра-
жнила собаку, що шарпалася біля возу, верещала:

— Лях їде, легун їде!

Співали якоїсь сороміцької, на борзі складеної пісні.

— Підеш ти, байстрия, чубарча!

Вилаявся Рудек і стьобнув одного-другого пугою. Ді-
твора відстала, але грудки заплигали по возі, по драби-
нах. Одна здоровенна багнюка влучила просто в пику Ру-
декові і розплащилася гидкою, чорною плямою. Рудек
спинив шкапину. Скочив із воза й побіг за дівторою. Але
вона вже як тічка мишенят, шугнула поза тини, попід клу-
ні в садки. Рудек засапавшись, виліз на воза й цмокнув.

— Пся віра, мале, а вже гайдамачить!

— Песій нарід ось-де, Олесю.

— Песій. Чубар чубарем, але буде сидіти тихо — ви-
лаявся Рудек — батога побоїться. Дадуть раз, другий
двадцять і п'ять гарячих, тоді на вколішках повзатиме, своє
„Господи помилуй“ співатиме. Я їх швидко, гадів, навчу
— буде за три верстві шапку скидати. Щоб пам'ятав, Янку
(обернувся Рудек до малого, ластовинчатого): хлоп, гай-
дамака а пес, то — одно. Щоб мені з ними не бавився,
не підходив, чуеш?

— Цую, цую, — озвалось мале — гайдамака, пес...

Рудек засміявся, зареготався та весело смагнув коня-
ку. Підійджали до осади, що виросла ось-де на грудку,
під тополями.

Село зістало позаду, сіре, нашошорене. Вип'яло голі
цурупалки осокорів, придорожні хрести, якби скаржило-
ся хмурому небу, а хати, сірі їх стріхи, насупились, учі-
пилися в землю углами, вгризлились — не дамо... Тихо
синіли ліси довкруги, але в тиші тій жах таборився. Важ-
ко зідхала земля, зайді датись не хотіла.

А тієї ж ночі криваво палали тополі на Княжому. Полу-
м'яні відьми грали чорним обрієм. Палала осада. Мету-
шився Рудек, лаявся й виводив коняку з палахкотіючо-
го хліва.

І земля зідхала щасливо. Знала — на пожарищу буйно
зійде зерно. Прийде господар її великий і жбурне його
пригорщею мозолистої долоні.

Улас Самчук.

Гори говорять !

Під гору борхається з навантаженим гуцульським коником двох людей. Вітаємось і проходимо повз. Входимо у смерековий запуст. Тут затишніше. Молоді ялинки поприсідали вітами аж до м'якої грубої верстви снігу. На вітах також сніг. Торкнеш і сиплеться купами на голову. Знаю цю місцевість, як свою кешеню. Скільки разів побував тут ще дитиною з коровами. Пригадуються деякі подробиці. Пригадалася та спокійна місячна ніч, коли ми з Павлом, Юрою й Тулайданом верталися цією дорогою з Ворохти. Он і скеля та недалеко, де розважав Павло. А Тулайдан давно вже має змогу натішитися війною. Хто б сказав тоді, що вона так скоро прийде. А що то поробляє Розенкранц ? Він, здається, доставляє для фронту провіант.

За пів години були в низу. Йшли, значить, швидко. При виході з лісу налізли на табори й кухні. Там метушня. Поборхалися понад залізницею. Коло залізного мосту зупинилися й я глянув на годинник. Щойно пів восьмої. Тут недалеко вже сестра Василина. Зайти, чи не зайти ? Не знати. Мало часу. Спізнюся, а тих там і викинуть із скелею під небо. Краще вперед. Хуртована окутала нас з ніг до голови снігом, так, що ми подібні на снігові баби, які виліплюють діти. Наткнулися ще на один огник. Я зупинився знов. Зупинились і всі решта. Огник мигнув і зник, ось знов мигнув. У думці так само мигнув і заворушився спомин. Він зв'язаний із соняшним вечором, білою панною й дотиками її пальців. Далі непогожі осінні дні, гончий пес, мох, що пахне фосфором. Ще далі шибиниці, біла хустинка на двірці, війна. Душно стало. По обличчю спливали великі краплі засніженої води. Втягнув у груди по можливості більше повітря, подав команду й пішли.

А світло, що мигнуло перед очима, не зникає. Чим далі рухаємось вперед, тим більш настирливо лізе воно до очей. Ось уже зовсім близько. Наштовхнулися на повалений частокіл. І тут я виразно відчув намір переступити його, коли перешкоджатиме розбити й зайти до хати. Переступив. Сад. Оглодані вітром дерева дико розчепірили свої віти. За мною, хлопці ! Тут затишок. Відпичнемо та й закуримо.

Всунулися під накриття засипаної снігом веранди. До душі зазирає освічене тепле вікно, під ногами пустотливо гоняться рештки гірських вітрів, крутяться, бавляться, ніби маленькі котики.

Зайду. Обтер мокрою рукавицею обличчя, притулився до вікна й хукнув на нього. — Сійте, хлопці тут, а я

зайду до хати. До найстрашнішого наступу не готувався так довго, як тут. Закликав до себе всю хоробрість, яку тільки мав. І так перший раз у житті увірвався в дім заборони.

Цілий океан тепла, запахів гарячої кави та вина линувся на мене, коли переступив поріг. У кімнаті дим цигарок, на стіні старшинські одяги, зброя, на стільці вичищені з високими холявами чоботи й остроги.

Назустріч, широкими певними кроками, ступав високий, стрункий мужчина. Узутий у м'які капці, штани військові, сорочка звичайна без комірця, а на ній підтяжки.

— Ви хто? — запитав різко й певно.

Рапортує. Мужчина підносить руку й, вказуючи гострим пальцем на двері, кричить:

— Гераус! Гальо! Гер Шнайдер! Занотуйте ім'я того капорала.

Ніби з-під землі з'явився гер Шнайдер, у нього великі руді брови і такої ж барви бльок-нот. Мое прізвище загомоніло по хаті.

І тут сталося те особливе чого найменше сподівався. Коло мужчини пліч у пліч, у таких же м'яких капцях, з'явилася Йонашівна. Вона така ж струнка, як і той мужчина, лише дещо нижча. Вона стоїть від мене в профіль. Бачу її, подібний на знак запиту, вираз... Обличчя, особливо носик, нагадали ту мармурову жінку, яку колись бачив у парку в Галичині. Вислухала в чім річ і зовсім щільно підходить до мене. Голос її дзвенить тонко й пахучо.

— Це ви, Цокан?

— Так є! відрубую по-вояцьки.

— Котрий?

— Дмитро, ласкава панночко!

Подумала. Довгий мужчина в капцях мовчки стоїть коло неї.

— Це ваш брат Павло? Так? Цікава його бачити. Здається, що я вас десь зустрічала?

Моя пам'ять блискавично запропонувала їй свої послуги.

— Ааа! — протягнула й засміялася. Ви гарно все пам'ятаєте. Ви тут сам?

Відповів. — Пане Шнайдер, звернулася до того таки з рижим бльок-нотом. Закличте тих людей до хати. Гальо! Ганна! Кава там ще є?

Ніто диня, ніто мідний місяць, висунувся з-за дверей.

— Є, панночко.

— Пане лойтнант, звернулася вона до довгого в капцях. Допоможіть їй, будь ласка.

Я, розуміється встиг збліднути й почервоніти наново. Мимохить тіло мое витягнулося в струну. Назва „лойтнант“ говорить більше, ніж звичайна сорочка. Я швидко затарабанив і старанно визвірів очі.

— Сховайте їх і не бійтесь, — тикнула вона пальчиком у мое перенісся. — Чого ви так визвірилися?

Я знищений. Подібний на велику малпу, стояв розгублено, а з мого одягу й узуття стікали потоки води. При кожному моему русі, сніг куснями обривався й падав на блискучий поміст. Виступила на кін, якась суха, чорна жінка й підозріло дивиться на брудні калюжі під моїми ногами. І саме в той час навстежінь позіхають двері й до середини ввалюються три величезні кусні снігу.

— Це, каже Йонашівна, є Цокан. Знаєш, мамусю, це брат того Павла, який наробив колись стільки гармідеру.

Чорна жінка покивала головою. Прибула кава. Я розтавав разом із снігом і розливався по помості. Кріс, мої речі й мокрізний плащ, сьак-так утримували мою вояцьку подобу. І осоромившись до останньої можливості, покірний кожному темброві шовкового голосу, дозволив собі випити чашку кави, дозволив, щоб „гер лейтнант“, який у цей мент, почував себе не краще від мене, з солодкою усмішкою, турбувався нами, маючи нагоду полюбуватися, як вояки хлещуть каву, проливають її незграбними руками, і орати це все, як невинну химеру розбещеної панночки.

20.

Аж коли опинилися під гострими поривами вітру, який охолодив мою голову, я зрозумів усе те, що сталося. Отже ж там чекають на смерть люди! Скоріше вперед! І ми швидко йшли, борхаючися у глибокому снігу. Я гнав попереду, бо на мені лежала вся відповідальність за цей випадок.

Перед нами ще десять кілометрів тяжкої ходи. Перейшовши потік Сухий, натрапили на втоптану стежку. Зустріла стежа, обмінялися гаслами й посунули далі. Вітер гремить по верхах смерек, скаженіє, а нам гаряче. Піт заливає чоло. Гаряче до болю, але роздягнутися не можна. Тверда просмальцована сорочка, щільно липне до тіла та в'їдається в нього тисячами колючих голок.

У пів четвертої досягаємо полонини Кузнеска. Заходимо до першої землянки й довідуємося, де знаходиться команда відтинку. Виявляється, що аж під горою Козмешик, година ходи звідсіль. Годі довго розважати. Вперед! Копаємося через засипані снігом кущі ялівцю, провалюємося, падаєм. Сніг вище пояса. Місцями грузнемо в ньому по шию. Години біжать, а ми майже на місці.

Дивлюся на годинник — п'ята. До команди не дійдемо. Звертаємо просто на лінію. Крок за кроком, під сильними поривами вітру опановуємо віддаль. А годинник спішить. Тут треба б бігти, кричати. Зрив, як нас повідомлено, має наступити в шостій годині. Коли б вони принаймні догадалися. Залізли під небо й льодиніють. Ми вже,

мабуть, на висоті тисяча вісімсот метрів. Передня лінія на тисячі дев'ятьсот.

Нарешті ми на місці. Вриваюся в землянку й перше обличчя, яке попалося перед мої очі, було Гриця Янчеюка.

Хвилину й я й він уперто дивилися один на одного. Навколо сидять навколішки з десять чорних обгорілих постатей. Під стелею смутний, ніби з проолієного паперу ліхтар, а на долівці купа ручних гранат.

— Товариші! — кричу по-мадярськи. Спасайтесь, бо це місце москалі зараз зірвуть.

Вони не вірять. Вони спокійно сидять, як і сиділи й, мабуть, думають, що я божевільний. Я кричу ще сильніше, але мої зусилля даремні. Один починає згучно лаятися й радить викинути мене надвір.

— Янчеюк! — кричу я по-українськи, зовсім забувши, де я й що таке Янчеюк. Скажи тим дурням, що як вони не вилізуть звідсіль, то за п'ять хвилин їх викине на небо пазом з тельбухами.

І тут Янчеюк зривається. — По-перше я тобі не Янчеюк. Струнко! Я є начальник цього відтинку й ти мусиш мені голосити, як належиться. По-друге, це неможливе, що ти говориш. Ми мусіли б про це вже скоріше довідатися. Чому це сталося аж тепер?

Я визвірився на нього. — Немаю часу на формальності. Ми дістали повідомлення в останній час. Тікайте! Тікайте всі! А де мої товариші?

Хватаю Янчеюка за руку й тягну його з землянки. Він піддався. За ним вийшла й решта. Швидко віддаляємося від землянки. Бігти в долину легше. Місцями сніг вище голови. Боязько, щоб не втопитися. Мої товариші пригоди, десь відстали й хто знає чи живі. Ми швидко котимося в низ, вальцюємо. По дорозі викликаємо людей із інших землянок і всі сунемо в низ.

І от ще один стрібок і ми знов на полонині. Я роблю велике зусилля, бо відчуваю, що м'язи відмовляються служити. Напинаюся, стрібаю в низ і кочуся. В ту саму мить чую, що якийсь тяжкий предмет навалюється на мене, стискає й горло мое відчуло тверді, кістисті потиски. Я харчу, стогну. Руки, замість змагатися, заклаkli й чіпляються за одяг. Очі полізли під чоло, а у скрані сильно б'є кров.

Але враз щось сильно здригнулося. Грунт під нами заворушився й у темноту ночі покотилися демонські громи. Рука, що тиснула мое горло розщипилася й до моєї голови блискавично вернулася свідомість. Зобачив Янчеюка.

— Гриць, — гукаю йому. Зірвало! — Це кричу йому два рази, бо він ніби не чує. Що з ним? За що він мене душив? — Це ти, Гриць? А де товариші?

— Які в чорта товариші?

— А ті всі, що були з нами!

З неба сиплються камені і встрягають коло нас у сніг. Враз Гриць викрикнув. У суглоб його правої руки попав гострий камінь. У чорне небо увірвалася чиясь величезна червона ракета й ярко освітила гору. Все ніби в крові. З російського боку гармати розпочали канонаду. Заратакали скоростріли.

— Ти ранений, Грицю? — питаю Янчеюка.

— Ні! — злюче відповідає він. І якого чорта він лютує? — Мене тільки, — каже він, — мазнуло каменем. А чи вивтікали ті дурні? — лається Янчеюк.

Я пропоную йому свої послуги, розправляю заляклі свої м'язи й поволі пробую рухатися далі. З обох боків виривається безліч ракет, які освічують нам дорогу.

До самого ранку не вмовкала гарматня стрілянина. Поволі спускаємося в низ. Рука Янчеюка сильно опухла й він ціпить зуби, щоб не кричати. Він борхається поволі передо мною, а я за ним. Уже стало зовсім видно. Сонце мабуть також зійшло, але його не бачимо. Ввесь час дивлюся перед собою на чоботи Янчеюка. Він борхається, сховзає й падає. Помагаю звестися.

Туман згущується. Рухаємося поволі далі. Через кілька хвилин. Гриць падає знов. Упав і не зводиться. Дивлюся на нього. Той лежить із відчиненими шклянними очима й не рухається. На його вусах, бороді, бровах цілі замети снігу, який поволі розтає й маленькими крапельками льодової води, стікає по обличчі десь під бороду.

Він уже не піде, думаю собі. Коли б хто нахопився. Крикнув, але голос мій надто слабкий і туман одразу тамує його. Недалеко, кроків двадцять від нас, дві грубі сухі деревини. Думаю, що там краще можна промоститись і знайти якийсь захист від вітру.

А туман усе згущується. Починає сипати сніг. Пробую дотягнутися до тих дерев, маю запальничку й можна буде зробити ватру. Це мені вдається. Настругую багнетом сухої деревини й по деякому часі хамаззя загорілося. Розігрівся й повертаю шукати Гриця. Знайшов на тому ж місці, де покинув з величезним зусиллям притягаю його до вогню. Після розгріваю в казанку сніг і грію воду.

Гриць, коли відчув тепло, дещо ожив. Біжу ще по дрова. Приніс оберемок, наложив. Ватра запалахкотіла. Загрілася вода. Гриць п'є її, а я намагаюся переконати його, що то кава. В мене ще знайшовся кусник хліба й одна консерва. Розгріваємо, ломаємо хліб та й накладаємо на нього по шматку м'яса й смачно закусюємо.

Ім і дивлюся на Гриця. Той жує поволі хліб. Його вилиці біловаті, обмерзлі. На очах великі краплі води, які спадають на щоки й не можна розібрати, чи він плаче, чи це розтає сніг. Хліб тримає лівою рукою, а права кумедно сторчить на бік.

— Грицю, питаю його ! Болить рука ?

Він глипнув на мене й перестав жувати. Подивився, не сказав нічого й почав знов жувати. Я відщипнув свого плаща, випоров багнетом кусень підшивки, вирізав невеличку стрічку.

— Дозволь — кажу — зав'язати ту руку.

Він дозволив і я почав обережно зав'язувати. І коли моя праця була майже готова, і я мав перев'язати руку стряпком, щоб не злетіла шмата, як Гриць гостро викрикує й лівою рукою сильно б'є мене в щоку.

— Ти що ? — не стративши рівноваги, питаю його. — Якого чорта дурієш ? Не можеш витримати ?

Він почав швидко розмотувати руку.

— Лиши. Лиши, дурню !

Але в ту саме мить, він б'є мене ще раз у лице та з неймовірною силою накидається на мене.

— Що ти, збожеволів ? ! — Але він не зупиняється. Починаємо борюкатися. По короткому часі перемагаю його й відкидаю у сніг. Мені не зрозуміло, що з ним сталося. Але по часі він знов зводиться й знов уперто лізе битися. Намагаюся рішуче покінчити з цим. Розганяюся й, з останньої сили, повалюю його та спускаю в яр. Він стрімко, вальцюючи в глибокому сипкому снігу, котиться в низ. Його руки, ноги, поли плаща, ніби якесь отороччя, обвиваються навколо його тіла. За ним лишається неясний сніговий слід, який зараз замітає вітер.

Залишив ватру й по можливості скоро подався навпростець без дороги в туман. Схил стрімко западав у низ. Багато разів падав, котився, знову вставав. І аж по довгому часі такої мандрівки докотився до якогось ліска, де в імлі побачив людей.

Тут під грубим смерековим накриттям знаходиться військова кухня. У примітивно зложеній із каменю печі, палять ватра, а перед нею з пів тузина червонопиких людей у німецьких без дашків шапочках. Дим виходить через бляшану руру наверх, стелиться по накриттю, розтоплює сніг і скрізь капає вода. Поруч на відкритому місці вогнуті ще кількох людей. Усі вони дуже одноманітні. Не помітно ні відзнак, ні облич. Чорні руки, чорні під шапками плями, широкі замурзані носи. Сукно їх плащів тверде, як бляха, вічне мокре й вічне замерзле.

Присунувся до них, мовчки присів до ватри, відсапнув, а після попросив пити. Грубенький, з подвійною потилицею, чоловік встав, взяв казанок, що стояв на камені з якоюсь чорною їжою й подав мені. Почав пити. Була це кава й навіть досить солодка. Випив усе до краплі.

Випивши, заговорив про Янчеюка. — Там, кажу, один наш товариш домерзає. Чи не могли б кого післати за ним ?

Я, прошу, вас, далі не можу йти. Голосить мене вашому начальству й дайте місце схилити голову.

Розпитали, де може знаходитися Янчеюк, і вислали за ним чотирьох людей. Мене відправили до командантської землянки.

Командант по короткому допиті наказав дати мені ліжко, а перед тим накормити. Запитав чи не є Павло Цокан мій брат? Так, кажу. А ви його знаєте?

— Гальо! — загукав командант. Покличте сюди Павла Цокана.

Я надзвичайно зрадів. Це було зовсім несподівано. За хвилину Павло увійшов і ми віталися ніби на тому світі. Я так близько від нього й так довго не бачився з ним. Побачивши в якому я стані, він затурбувався й почав пильно мене обслуговувати. Ввесь мій одяг уявляв найсмутнішу картину. Ноги мокрі, понатирані, померзлі. Права рука подрапана. Це сталося підчас борюкання з Янчеюком.

Присів до мене на ліжку й оповів про все, що сталося за цей час. Розказав також за Марійку. Він був скупий на слова, але все таки я довідався про Марійчине нещастя, що померла її дитина, що мала сильне нервеве потрясіння й хорує до цього часу. І все це наробив Янчеюк. Тепер мені стало ясніше чому він так поведився зо мною. Він хотів мене вбити з помсти за Павла.

Слухав це майже через сон. Після так і заснув, не дослухавши до кінця. Спав, як камінь і прокинувся аж на другий день під ту саму пору.

21.

Після того дістаю нагороду і два тижні відпустки. В той час заговорили, що в Росії вибухла революція. Австрійці готовилися до наступу. Замінили деякі частини. Нас перевели на Італійський фронт. Із усіх подій, які сталися за час мого перебування на російським фронті найзвичайнішою була та, що того самого вечора, коли я відійшов у довгу мандрівку на Говерлю, до нашої землянки попало велике гарматне стрільно й майже всі мої товариші, а з ними також і оба полонені росіяни, загинули. Мабуть росіяни навмисне зірвали частину скелі під Говерлею, щоб цим захопити моє життя.

Перебуваючи на відпустці, зустрівся знов із Йонашівною. Було це в кінці лютого. Гарний погідний день. Зустрів, як йшла з матір'ю, коло лісової управи. Мати, як і завжди, у довгому чорному плащі, у чорному капелюсі з крепом. Невідомо по кому носила жалобу, але тоді майже всі жінки її носили.

Дуже чемно привітав панночку, але вона, вклонившись, тільки глянула на мене й пройшла далі. Пройшовши кілька кроків, видно щось надумалася й загукала на мене. Підійшов.

-- Ви давно з фронту ?

-- Ні, кажу. Щойно півтора тижня.

-- У вас на грудях хрест.

-- Так, кажу.

-- Це нагорода ?

-- Так, це нагорода.

— Мусите оповісти за що її дістали.

Я раптом зніяковів. Це видно їй подобалося. Вона прийняла це за велику скромність. — Ет, кажу, не варто оповідати. Це не було нічого особливого.

— За нецікаві справи хрестів не дають. Мусите мені конечно оповісти. А правда, мамусю, він чудесно говорить по-мадярськи.

Стара, яка терпеливо чекала на дочку, підтвердила, що дійсно добре.

— Бачте, і мама так каже. Ви зайдете до нас... Ну, коли ? Ну, скажемо, сьогодні ввечері... Правда, мамусю ? Хай зайде пан Цокан до нас сьогодні ввечері.

— Прощу, прошу ! — заговорила стара.

— Ну от і мама також це каже. Так ви даєте слово ? Прийдіть у сьомій. Добре, мамусю, у сьомій ?

-- У сьомій, дитино, найліпше.

— І мама, бачте, у сьомій каже. Чуєте ? Точно в сьомій. Дивіться ! — і, погрозивши крихітним пальчиком, відходить.

Того вечора мати, батько й Павло, який нагодою був дома, не могли надивуватися, куди я так „вилізуюся“. Бригтва вигризла на моїх щоках усе до останнього волоска. Волосся на черепі старанно наоліїв і чесав його добрих пів години. За цей час обличчя моє прийняло вигляд, який мені сподобався.

Точно в сьомій годині у Йонашів.

Але панночки немає дома. А де ж панночка ? Знана круглолиця Анна заявила, що панночка пішли й ще не вернулися. А куди вони пішли ? Того Анна не знає. Вони не сказали куди пішли. Але я можу зачекати на кухні.

І от я чекаю. У кімнатах живе тепер не той „лойтнант“, а інший, „гауптман“. На кухні аж два його джури. До цього часу вони мали дуже поважне заняття з Анною, яка ледь устигала попадати з обіймів ув обійми. Моя присутність де-що їм перешкодила.

Минає пів, година, півтора. Панночка не приходять. У дев'ятій терпець мій досягнув кінця. Зриваюся й без слова йду геть.

На дворі темнота. Коли б громи били й горіла під ногами дорога, я швидше не гнався б ніж тоді. Проте не відразу пішов додому. Якимсь чином я опинився під вікнами попа Бабчинського й докладно обзнавлююся з його двором та огорожею. У вікнах горить ясне світло й рипить грамофон. Там проводять запуси. На подвіррю кілька бри-

чок і між ними знана мені бричка Йонашів. Що було б, коли б я тепер зустрів її? Цікаво що було б?

Але я не зустрів її. Обійшов кілька разів подвір'я й вернувся до себе. Пройшов поволі через вузенький місточок на Тисі, а після кілька разів сюди й туди пройшов по лівому березі. Ліворуч від мене центр Ясіня. Це найгустіше заселена частина. Мешканці переважно — ізраель. Багаті, бідніші, купці, крамарі, хабарники та глитаї. Тут і знаний Розенкранц. Ось його охайний одноповерховий будиночок із мезаніном. В'їзд до заднього двору від Тиси. Подвір'я обнесене високим частоколом, а брама вічно на замку. На вулицю виходять лише вікна двох — споживчої та залізної крамниць.

Крім того він має ще корчму, паровий татрак та адвокатську канцелярію. Останніми часами він узявся за постачання армії все, що їй необхідне.

Пригадав Тулайдана. Що то він поробляє. На яких фронтах торзають його? Котру по черзі лікує рану, чи може вже давно вернувся в порох землі, з якої ніколи не вилазив?

На вежі католицького костелу забамкав годинник. Відслухав дванадцять і подався через Буковинку додому.

По полудні другого дня прийшла до мене Анна. Це мене здивувало.

— Ти чого хочеш? — озвався не особливо лагідно. Вона заскреготала, що її післали панночка й що я маю зараз до них прийти. Швидко одягаюся й виходжу. Надворі опам'ятався. Куди? Що ти робиш?

— Скажи, Анно, своїй панночці, що прийду за дві години й чекатиму коло молодого смеречника. Розумієш? Як хоче, хай приїде. Так і скажи їй, як хоче... Второпала?

Анна кивнула носом і пішла. Години ці тягнулися неймовірно довго. Ходив і теранив себе. День, здавалося, святочний. Рожеві вітри летіли прудко на схід. З полонин погавкували гавбиці.

Не голився й не чистився, а пішов так, як був. Думав, прийду, сяду на пеньочку й довго до смерку чекатиму. Але так не було. Коли прийшов, вона вже чекала на мене. Одягнена в пальто, обшите білими кріличими шкірками. Личко рожеве, а очі, як і завжди, чорні вугольно.

Привіталась і подала руку. Як це дурновато перший раз у житті стискати таку руку.

— Ви, пане Цокан, вчора дуже негарно зробили, не чекаючи на мене! — суворо насупивши бровинята, сказала. — Так лицарі не роблять. Це так й знайте.

— Але ж...

— Нічого але ж. Досить. Ви не дивіться на мене... Я сьогодні не гарна й зла. Ух, і сердита я сьогодні. Я взагалі вмію бути сердита. Знаєте, жінки як хочуть, то можуть

страшенно сердитися. Як кітки. От мама моя та ні. Та не вміє сердитися. Я ще ніколи не бачила, щоб вона сердила-ся. Отака собі рівна, без вузликів. Вона така ніжна й така перелякана. Ви думаєте, що? Думаєте чого ми тут цілу зиму під самим фронтом живемо? Ми ж могли б собі жити донебудь інде, де менше небезпеки, але на цьому настояла я. Ну й було сміху. Мама вперлася — ні й ні. Ніколи ще не бачила, щоб мама вміла бути такою впертою. А я кажу: добре! ти залишайся собі тут, а я поїду сама собі туди. А жили ми тоді в Рахові. Знаєте? — глянула на мене. Невже вона тоді вимахувала хустинкою для мене? Цього не запитав.

— Так, я бачив вас у Рахові на двірці. Тоді я відїжджав до війська.

— Ну от. Значить я не брешу. Мама спинялася, не хотіла, але я настояла й ми переїхали сюди. І було тут весело. Кожної ночі спиш і чуєш: бух! бух! Тра-та-та-та! Зігнешся, як можеш, обгорнешся периною. Ух! І так цілу зиму. У нас було людей. Кожний день. Старшини, старшини й старшини! І тоді як прийшли ви... Ну й сміялися ми після. Той лейтнант казав, що я найоригінальніша жінка на світі. Знаєте, що то значить? Найсмійніша. Але я попосміялася з нього. Страшно сміялася. Він ще ніколи не прислуговував воякам. Мама зробила такі великі очі, що аж страшно. І що ти твориш, Кіті? Нічого я, мамочко, не творю. До нас ще ніколи не зайшли вояки. Це перший раз. А я люблю вояків. Старшин ні, так і сказала. При тому був лейтнант і його колега Дураш. Обом так і випалила це в вічі. І нічого. Все змовчали.

А уявіть, яке перелякане обличчя зробила мама, коли одного разу я заявила, що йду на позицію. Одягнула все військове й іду. Йду й кінець. Кіті! Ну не дурій, Кіті. Ти завжди мене сердиш. Ти ж знаєш, що там рвуться стрільна. Ха-ха-ха! — засміялася я. А ти, мамочко, думала що? Думала, що на війні бублики з медом печуть і показують китайські гокус-покус. Смішна мама. Ну і смійна мама!

— І ви пішли на фронт? — питаю обережно. Кіті спала свої слова, як із мішка. Йшли снігом попід смеречняком, дійшли до кінця й вернулися. На моє питання не відповідала.

— Он мама вже засвітила, — показує на свою хату. Засвітила й чекає. Тепер вона, знаєте, сіла на канані, накинула на плечі теплу хустку, здригнулася й каже: — ух, яка холоднеча, а та пішла й десь там ципить від холоду зуби. Вона дуже боїться за мене. Вона сидить тепер тихо, одиноко. Тоненькі свої вуста зложила рівно й тісно. Ах, яка комічна моя мама! Тато зовсім не такий. От це дійсно протилежності. Мою маму треба любити, але батько наш не вміє цього. Не вміє. Ні. Він... Він... Він завжди злий.

і зрештою не злий. Він страшенно крутий, твердий. Що захоче — зробити. У нього воля. Мама, кажуть, сильно його кохала. Вона, кажуть, здібна була цілувати його черевики. От, як можна кохати. А я не знаю, як можна так любити. Мені здається, що я... Ні, може я й любила б. Так, я любила б. Але я ще не любила. Я навіть нераз кажу: — Кіті. Можеш ти когось любити? Знаєш ти, що значить любов? Хм, відповідаю собі. Боже мій! Звідки я можу це знати? Я ж не любила. Маму любила й люблю її. Вона комічна, але її не можна не любити. А чи любили ви кого?

Це питання впало на мене надто несподівано. Я мало не здригнув. Обличчя залилося гарячою кров'ю. На щастя вже темніло й вона не зауважила цього.

— Це мені тяжко сказати. Сам не знаю. Мені хочеться любити те, що дуже мені далеке.

— Йй-богу, це ви вичитали з якоїсь книжки, — сказала вона. Ви ж читаете книжки? Правда? Такі комічні люди, як ви, завжди читають книжки.

— Невже я комічний?

— Не чіпляйтеся за слово. Я не те хотіла сказати. Я хотіла питати вас, за що дістали того хрестика. А ви й мовчите. Обіцяли й мовчите. Це негарно, пане Цокан. Цокан! Яке комічне прізвище. Ха-ха-ха! Цокан! Цо-кан. Іх кан, ду канст. Знаєте німецьку мову? Перекладіть, я вас люблю. Я хотіла це сказати одній людині й якось у мене не виходило. Часом знаєш, хочеш і не можеш. Бувало й вам так?

Ви дуже дебелий. Мабуть маєте дуже сильні руки. А ну покажіть мені вашу руку. Згадала, що я колись знала хіромантию. Мене навчив один старшина. О, ваша рука груба. Тепер нічого не видно.

Я взяв її руку, Від неї до мого нутра полився сильний ток чогось м'якого. Вона так ніжно торкалася до моєї долоні, що здавалося я піймав метелика і тримаю його в кулаці.

Ну перекладайте. Чого ж ви мовчите.

— По-німецьки буде: „Іх габе зі герн“.

— Як, як?

— Іх габе зі герн.

— А як ще?

— Іх габ' зі ліб.

— А ще є одно.

— Іх лібе зі.

— А вмієте відмінювати? Іх лібе, ду лібст... Ду лібст? Лібст-ду? Як буде справно? Ду лібст, чи лібст ду? А коли ви відїжджаєте на фронт?

— Після завтра.

— Після завтра? Куди? Далеко?

— До Італії.

— А ви так і не сказали, як справніше. А за хрестика також не розказали. Завтра в шостій ви розкажете мені.

Добре ? Добре ? Комічно. „Іх габ' зі ліб“. Дивна німецька мова. Добраніч. Біжу. Завтра тут ! Добраніч !

З місця рванулася й побігла. Я лишився й стояв на місці. Стояв довго, поки темнота не проковтнула її.

22.

В шостій був на тому саме місці, де ми гуляли вчора. Година гарна, тепла, лагідна. Сніг зм'ячав і набрався вогкості. Кіті ще не було. Зупинився й розглядаюсь навколо. Ось наші вчорашні сліди. Ми вторували тут справжню стежечку. Це її сліди, а це мої.

Раптом на мене падає велика грудa снігу. Оглядаюся, нема нікого. Що таке ? Сніг упав десь згори. Задераю голову й бачу, на зігнутий і покрученій ялині, недалеко від того місця, де я стояв, сидить спокійно Кіті. Йй дуже невідгідно, але сидить зовсім тихо. Одягнута в сірий військовий плащ, на ногах чобітки з високими лякованими холявами. На голові біла в'язана шапочка.

— Добрий вечір, панночко ! — кажу.

— Це ви ? А я думала, що ви взагалі не прийдете. — Поволі незграбно пручається й видно хоче злізти. — Ви б хоч допомогли мені злізти.

— Плигайте просто на мене, як вивірка, — кажу наставивши руки.

— Ніби то ви мене й удержали б. А що, як плигну ?

— Ну, так плигайте.

— Тримайте ! — і плигнула. Я піймав її на лету й виніс на стежку.

— О, ви все таки дужий. Я важу... Ну вгадайте скільки я важу ?

— Мабуть киль шістдесят.

— Ха-ха-ха ! Порядна гуска важить більше. Шістдесят одно й тридцят дека, без цього плаща. Це тяжкий плащ. Знаєте, що я сьогодні довідалась ? У Росії революція. Скинули царя й узагалі все начальство. Цікаво. Мама плаче. Наша сіра кицька чогось об'їлася чи що і здохла. Мама дуже її любила. Я ж не люблю котів. А ви любите ?

— Ніколи не мав нагоди подумати над цим.

— Це дивно. А коли ви сиділи там на полонині в окопах. І там не думали про це ?

— Про це якраз ні.

— А про що ?

— Про все. Багато передумалося. Було досить часу.

— А це цікаво. Ну про що ви думали ? Ну, от сидите. Уявляю собі глибокі землянки. Там душно, мокро й повно вояків. Усі сірі, дужі мужчини. Усі брудні й усі сердиті.

— Не всі сердиті. Є й дуже веселі. Деякі сміються навіть тоді, коли їм відривало кусень тіла. Одному куля пролетіла через кишки, а він сміється.

Кіті подумала. — А болить, каже вона. Цікаво. Що ме-

не в мужчин дивує, це що вони такі терплячки й витривали. Я ще не бачила, щоб мужчина плакав. Отже ж їх болить. Правда, болить?

Я усміхнувся. — Розуміється, болить. Є такі, що і плачуть. Скільки я бачив таких, що плачуть. Усе це залежить від духового стану людини. Були такі, що при одному вигляді фронту плакали. А побули довший час, загартувалися й зовсім не звертали на це уваги.

— А ви були ранені?

— Хто ж з тих, що були на фронті, не ранений.

— Як це було? Розкажіть!

Почав оповідати. Довго ходили по доріжці втоптаній нашими ногами. Оповів їй усе, що пережив і передумав. Коли скінчив, питає:

— Маєте ви ту стрічку, що вам дала Параня?

— Маю.

— Маєте тут?

— Так.

— Покажіть.

Виняв і показав. Подивилася і сказала: — Жовта й синя. Цікаво. Візьміть. А розкажіть, за що вам дали хрестика. А це все таки сильно. Велика церква, а в ній повно образів із виколотими очима. Ви вмієте оповідати. Це мабуть інак було. Не так сильно.

— Я зовсім не вмів оповідати. Я й не вмію. У мене це лиш іноді буває. Це треба настрою. Я мушу шукати слова й вирази. Я чую значно більше, ніж можу висловити. Мене часто мучить, страшна й разом велика думка. Ходжу, ношуся з нею, а висловити не вмію. Я ще був зовсім малим і вже відчував це. Це було і смішно й разом прикро. І аж коли зустрівся з Борисом, той навчив мене багато говорити. Ах, коли б ви почули, як він чудесно говорив! Я ще ніколи не чув, щоб хто вмів так приємно, так розумно і так просто говорити. А сам я... Ні, я не вмію. Мені бракує чогось. Бракує спритності, гнучкості. Я весь сучковатий, грубий.

Після почав оповідати „про те як заслужив хрестика“. Кіті уважно слухала. Підчас розмови взяла мою руку й увесь час з нею бавилася.

— Дивний той Янчеюк, — каже вона, коли скінчив. Невже він так любив Марійку? Невже гуцул уміє так любити? А Марійка. Цікава б побачити її. Ця пережила. А ви завтра їдете? Невже ви завтра їдете? От дивно. Є тут, а завтра вже Бог зна де. Поїдете, підете знов на фронт. Згине скоро сніг, настане весна, а вас тут не буде. Всі будуть тут, а ви ні. Чи ж не комічно?

І вона почала голосно сміятися. — Пригадала собі, як мама плакала за кицькою. Ха-ха-ха-ха! Ви весь суковатий. Ха-ха-ха-ха! Це мене все так смішить. Усе залежить від ду-

хового стану людини. Це ви вичитали з якоїсь книжки. Це ви напевно вичитали. А як поїдете, то напевно забудете мене. Мене зовсім легко забувається. Не думайте ніколи й усе. Ха-ха-ха! І звідки я взяла, що ви будете за мене зам'ятати? Ви страшно смішний. А мене, знаєте, болить голова. Дуже болить. Тому я така дивна. Я хотіла сьогодні зовсім не те сказати. Зовсім не те. Але вже пізно. В мене так часто буває, що я не те скажу, що хочу. Часом це добре, але здебільшого зле. А коли відїдете ви, все таки напишіть. Розумієте? Мені буде приємно мати й від вас листа. Я дістаю так багато листів. Зо всіх сторін, уявіть, зо всіх сторін. У мене ціла збірка листів.

— І хочете до неї долучити й мій? — Це вирвалося в мене зовсім наперекір мого бажання. Я ж міг її образити.

— А ви й ображатися вмієте. Це дуже гарно. Ну так бувайте... Мені вже треба йти... Треба йти... Ну? Чого ви на мене так визвірилися? Ви! Ви!

В неї тремтів голос. Узяв її гарячу й м'ягеньку рученьку. „Моя рученька! Моя мила рученька!“ Взяв і підніс поволі до уст. Ручка затремтіла. Разом з ручкою наближалася до мене й вона вся й я відчув дотик її грудей до моєї руки.

Мої уста зовсім скривилися. Підборіддя подалося вперед і кути рота затримтіли. — Кіті! — вирвалося з моїх грудей. Це згучало, як клич, як наказ. Вона злякалася, рванулася вперед. Мої руки блискавично охопили її пружний стан, а уста в'їлися в її уста.

Я заянчав, мов сильно ранений. Нараз зацімів все навкруги, провалився ліс і гори й ми двоє огнених і хистких стояли в усесвіті на зовсім маленькім клаптику непевного ґрунту. А навколо безмежна темнота й порожнеча.

23.

— Куди ти Кіті?

— Боже мій, мамусю! Ти завжди лише куди й куди? Вийду от. Мене болить голова.

— У тебе, дитино, кожний день щось болить і все таки йдеш. Ідеш. Ідеш, ідеш і йдеш. Лазиш по тих горах. Там був фронт. Там стільки валяється всяких бомб, усяких...

— Маа-мо! Кричу й не можу тебе перекричати. Всяких, усяких! Нічого там не валяється. Я хочу, я піду. Мене болить голова й усе!

— Ну-ну-ну! Йди-йди! Я ж не кричу.

У сірій, з військового полотна, блюзі, в коротенькій спідничці, оперезана жовтим військовим пояском, тонка, легка й рухлива Кіті, виходить з дому, повертає до залізничного мосту й, навіпростець, піднімається на полонину Григорівка.

Ноги її, взуті в грубі з твердого юхту черевики, енергійно й мужньо топчуть мокрі від роси комердяки воєнної до-

роги, на котрій видно ще сліди гарматніх коліс. Груди піднімаються й опускаються швидко, а биття серця перешкоджає йти. Зупиняється і слухає.

Владно запанувала весна. Мовчать напружені смереки. Сонце страшне і сліпуче вигналось у височінь і жбурляє об землю свої проміні. Повільно, мов дами з часів рококо, плывуть хмаринки, орамлені бездонною синьотою.

Пробившися через гущавину старого пралісу, Кіті вдрапується на скелю Климпущ. Перед нею широчезні простори. Над нею сонце й хмари, під нею далеко в долині річка, село, залізниця, по котрій безпереви повзуть довжелезні потяги.

Немає більше війни. Вона відійшла за гори. Зв'язали порвані залізниці, замовкли полонини.

Кіті сідає на повалений стовбур, який тут багато років, ніби навмисне положений, щоб міг на ньому вигідно присісти натовлений мандрівник.

І тут щераз виймає листа. Тільки тут читати такі листи. Тут, де можна кричати, сміятися, ридати. Довго, довго мовчав, але не забув. О, він сильно може мовчати, забути ж ніколи.

І Кіті читає: „Далека Кіті!

Коли будеш читати цього листа, не дивуйся. Перший раз такого пишу. Коли тужила за ним — даруй, за довгий час, коли байдужий — викинь. Пишу й думаю над кожним словом. Слова мої, мов камені, тяжкі. Вони нетесані, кладуться кострубато, а хочуть висказати тобі весь мій біль, від того часу, як вирвано мене з зальодинілих наших гір, де зародилася й розрослася моя страшна любов. На Монті Гропі в Альпах куля дум-дум розтрощила кістку моєї правої ноги. Згадав тоді тебе й усміхнувся. Бачив чорні очі твої залиті слізьми й коханням. Тепер лежу в лікарні. Зо мною ще двадцять чотири жовтих воскових облич, чекають черги на смерть. Я ж бачу очі твої й любов, що бушує в них, гоїть рану мою. Лежу два місяці. Нога моя довго лежала на вазі життя й смерті, але тепер остаточно перемогло життя. Вона лишається для мене, лиш трохи поспутою, вона буде моєю, як і до цього часу. Ось я вже зводжуся, можу сидіти, думати й навіть, як бачиш, писати.

Кіті! Що маю ще сказати? Тяжко дібрати слова. Як любиш — відчуй і зрозумій. До побачення!“ — **Дмитро.**

Кіті дочитує, руки спускаються на коліна і тримають листа. Очі довго непорушно дивляться вперед, зовсім непомітно наливаються сльозами та проливають їх. І капають сльози, стікають по щоках, по кешенях на грудях, осипають руки й папір. У тих очах через сльози відбився величний, синій простір, потяги, хмари, зриви гарматніх вибухів і велитенська постать людини з розторощеною ногою з ус-

мішкою на спраглих посинілих устах.

Ну чого ж ти плачеш, Кіті? Смійся! „Далека Кіті?... Мені хочеться любити те, що дуже для мене далеке“... Ну й чого ж ти плачеш, Кіті? Ти, далека, недосяжна!

Кіті всміхнулася. Обернулася, глянула, навколо. Все спокійне, байдуже. Скрикнула. Ніодна гілка не ворухнулася, ніодна комашка не прискорила своєї ходи. Все байдуже й спокійне. Природо! Ти ж чуєш болі мої! Засумуй, засмійся, викрикну. Ні. Це так їй байдуже. Це все так має бути, мусить бути!

Зривається і швидко майже біжить вище на полонину.

Там висока, соковита трава. Ніодна корова не толочить її цього літа. Виплетені плотиками закоми, колючі драти, між ними цвітуть гірські фіялки.

Ще пахне скрізь війною. В повітрі лишилися відгуки квилення й вибухів гарматних стрілен. Валяються речі залишені вояками, місця, де вони сиділи. Он скорострільне гніздо. Може й він тут був. Може оці сліди його сліди. Кілька обірваних гудзиків лежить на каміні. Кіті бере й кожний з них обмацує. То ж вони воювали, захищали її батьківщину.

Після біжить дещо нижче. Тут могили. Довга черга чорних з білими написами хрестів. Читає написи:

„Герман Пацігофер, райхсдойч. 18 Б.Р.М.Г. Аб.

„Адолф Брух, райхсд. Корпорал, 18 Б.Р.М.Г. Аб.

„Карл Бероут і т. д.

Звернула увагу на два чужі прізвища. Як попали вони сюди?

„Кирило Остапенко, рус. оф.

„Ніколай Плюєв рус. сол.

Під усіма дата 24. січня 1917.

Дещо вище рознесена землянка. Так, думає Кіті. Це вони тут були. Дивно. Тут ходив і він. Кіті схилилася й помацала пучками пальців землю. Не гаряча. Така як і скрізь. Вирвала на місці кілька фіялок і взяла з собою. Після зробила з квітів маленького віночка й положила його на братню могилу. „Мир Вам“, — прошептали її уста.

Коли зійшла в долину, вечоріло. Відчувала сильний голод. По залізниці, майже без перерви, сунули на захід навантажені людьми потяги. Що це таке? Кінець війни?

Ось зовсім помалу сунуться довжелезний потяжисько. Зібрані різнобарвні вагони — товарові, особові. У них набито людей, які кричать, вимахують червоними хустками. В одному вагоні виспівують по-мадярськи якусь незнану пісню.

— Ей, дівчино! — гукає до Кіті вояк. Ходи сюди! — і додав кілька поганих слів. Кіті оторопіла. Невже це був мадярський вояк? Не може бути. То був якийсь хам.

Кіті не йде додому, а біжить за потягом. Потяг повзе

зовсім помалу й, дотягнувши до Зіміру, зупиняється. З нього роем висипає воячня. Крик, співи. На двірці вже багато вояків, які змішуються з новоприбулими й усі разом нападають на військові склади одягів і консерв, розбивають їх і починають швидко розбирати.

Тут же на пероні утворився мітинг. Чорний, вилицятий чоловіча, виліз на перекинуту бляшанку з бензини й, люто розкидаючи кулаками, реве :

„Товариші вояки ! Хай живе революція ! Геть з цісарями, з кровопийцями народу ! Всю владу в руки працюючих ! Геть з війною ! Досить пролили крові ! Пора взятися за працю !

Натовп вояків в захопленню. Ревуть, погрожують комусь кулаками. Над двірцем замаяв величезний червоний прапор, а при вході на перон вивішено такий саме плякат з написом : „Хай живе революція !“ Напис на двох мовах, мадярській і „гуцульській“.

Все це для Кіті надзвичайно нове. Вона зовсім розгубилася, замішалася в натовп, пхається поміж вояками, не розуміючи, що сталося. От тобі і славна мадярська армія. От і війна до остаточної перемоги. Що роблять усі ті, що на верху ? Де поділися старшини ? Чому тут самі рядовики ?

У куті, де була каса двірця, розмахуючи кулаками, просторікує дебелий, з довгими рудоватими вусами чоловіча. Він утік з Галичини. Це є бувший жандарм, але тепер переодягнутий у вояцьке. Він щиро обурений і майже отверто протестує.

— Зупинили потяг. Улізли. Ви хто такі ? — питаю. Де ваш командант ? — Як дам тобі, чуєте каже один, кольбою по голові, то побачиш хто ми такі ! От і говори з ними. — Анархія. Каже, офіцерів і жандарів, шукаємо. Забрали мене й ледве втік. Ми, каже українці. Хто не з нами, той проти нас.

— Так, так, — загавкав хтось. — То українці. Вони не пускають потягів на Мадярщину. Ми ледве зібрали якісь старі вагони. У Коломиї двадцять п'ять паротягів і всі зіпсуті. Українці навмисне попсували, бо вони організують армію й хочуть наново війну починати. Кажуть, від Києва пів мільйона війська рушило. Все тягне на захід. Куди приходять — революція та встановляють свою владу.

— Хай воюють, як їм ще необридло. З мене вже досить. Хай про мене цілий світ завойовують, матері їм чорт ! — філософує старий вояк і набиває величезну люльку.

Кіті чує, бачить і нічого не розуміє. Що сталося ? По-божеволіли люди. Пів мільйона якихось українців суне на захід. Чого їм тут треба ? Вони ще й сюди присунуть і тут зроблять свою владу. Боже мій ! Це було б несправедливо й жорстоко.

Смеркає, а Кіті нічого не їла. Вона зовсім забула за їжу.

Не до того тепер. На її очах валиться велика мадярська армія й держава. Вона це чує і бачить і нічого не може зробити. Смеркало, а вояки не відіжджають.

Запалили смолоскипи й освітили двірці. З гір насунуло багато гуцулів. Всі вони виголоднілі, сухі. Хтось сказав, що роздають страву. Вояки вказали на склади муки й консерв і за хвилину з них не лишилося нічого. Розпочалася сварка, бійка. Деякі, діставши щось, одразу сідали тут і їли. „Боже мій!“ — жахається дівчина. Вони голодні. Які вони всі голодні. Революція, голод, українці. Люди! Отямтеся! Ви всі загинете! Ви станете рабами своїх шлуноків!

Перелякана Кіті біжить додому. Чому все це на неї зробило таке сильне враження? Вона навіть за Дмитра забула. Вона горить, шаліє.

Як на те застає дома батька. Він, видно, щойно прийшов, мати радіє й закармлює його смашними стравами. Він веселий, вдоволений. Кіті видавалося це символічним. Вона прибігла, привіталася й почала плакати.

— Кіті! Що тобі?

— Ах, вона в мене завжди така, — журиться мати. Батько переконаний, що плаче вона від зворушення зустріччю. Намагається втихомирити.

— Тату? Що сталося? Чого вертаються вояки?

— Революція, Кіті. Війна скінчилася. Всі армії розходяться.

— Але ж не всі! — кричить Кіті. Не всі! Он... і вона вже забула, як вони зуться. Вони, ті здалека починають наново війну. Не всі скінчили. Це тільки наші покинули все, не видержали. Це тільки нашим усе байдуже.

Батько лише усміхнувся.

— Чого ти усміхаєшся? Тату! А що буде з Мадярщиною?

— Нічого. Тепер цілий світ збурився. Всім набридла війна. Революцію роблять. Не видержали.

— Так на що починали, коли не видержали. Почнуть, нароблять стільки лиха, перемордують, перекалічать і після не видержують.

— Від нас, дочко, це не залежить. Це винні ті панове там на верхах. Але Кіті! Ти не проймайся так.

Кіті дрібно засміялася. — Не проймайся. Тепер не проймайся. Колись скрізь писали: — „Мадярські жінки! Цвіт і гордість наша! Всі сили на фронт. Підбадьорюйте ваших мужів!“ А тепер не переймайся. Для чого стільки кричати? Нащо вішали отих гуцулів?

— Що з нею? — пошепки питає Йонаш жінку. Може вона читала багато романів?

Йонашиха тільки знизнула плечима, а Кіті почула, що й зареготала.

— Ха-ха-ха! Так! Романи. Це ми з мамою цілу цю

зиму читали довгий кривавий роман. Це я мучила її тут, тримала „на фронті“, усміхалася старшинам, зализувала їх рани. Так. Це були чудові романи. Ніколи не забуду їх. Вірь, тату, що я, дочка твоя, глибоко пронята тими романами й ледве чи дасться мене вилікувати.

Вона сильно рознервувалася, випила каву й вийшла надвір. Навколо велика ворохобна ніч.

* * *

А революція росте, розгоряється. На осінь рухнув зовсім фронт. Вояцькі маси затопили всі двірці, уряди. Заворушилися гори. Настав голод. Хліба! — чути загальний крик. Зтурбувалися ясінські володарі. Йонаш веде наради з нотарем, із Розенкранцом, з Бабчинським. Утворюється комітет „рятунку батьківщини“. „Всі, як один муж, повинні ми стати з Божим на устах словом, перетяти наближаючій гидрі дорогу“ — заявляє Бабчинський. Розенкранц пропонує утворити відділ народньої охорони. Він мусить бути зложений з місцевих людей. Йонаш подав голос, що треба поговорити з „самим народом“. Він пропонує скликати в Ясіню велике ясенародне віче й пояснити людові, що є й як треба шукати рятунку.

До комітету „рятунку батьківщини“ увійшли Йонаш, Бабчинський, Розенкранц, місцевий нотар і студент Пластунек. Всі разом видали відозву про скликання в Ясіню великого віча. Скрізь горами, вздовж Тиси й Лазещини рознеслися чутки, що буде зібрано „сам народ“ на велику нараду. (Кінець I частини. Далі буде).

Ів. Яремський.

Г а л и ч а н и н.

Прийшов він з Галичини в однострою синьоватого кольору, з крісом у руках. Мав двадцять три роки. Лице його було продовгасте ніжно-шкуре. Вуста часто складались у дитячу посмішку й очі всміхались до всього привітно. Милувався широкими просторами України та пригортався до них своєю молодечею душею як до матері. Паленів жадою життя й боротьби за їх волю й незалежність.

Він був завзятим і найліпшим козаком, але ворог був сильніший, перемагав ворог. І спливала кров'ю Українська Земля, западала небезпека втратити рожеву мрію про соборність роз'єднаних Українських Земель, яку він виплекав у собі з часу війни. Напружував останні сили в боротьбі, падав і знову вставав. Аж знесилився. Заскочив ворог. Тоді він, рятуючи життя, заховався в одного господаря ніби його робітник.

— Ей, дядьку, бандитів у тебе нема? — гукав переможець-ворог, обскочивши хату, де заховався був галичанин.

— Нема — відповів господар спокійно, бо знав, що тільки так відверне небезпеку, яка зависла над його вдаваним робітником.

— А цей хто, що ось там біля твоїх коней ?

— Цей ? Це... мій робітник.

— Не брешеш ? — з недовір'ям гукав ворог, пильно дивляючися до галичанина, який удавав з себе справжнього пришепелуватого робітника, витираючи недбайливо нос рукавом забрудненої сорочки та шарпаючи коней за поводи.

— Тпру, гаспиди !

— Пощо маю брехати ? Хіба говорю з будьким ? Адже на брехні ви й мудрішого впіймаєте. Я це розумію — ще спокійніше відповів господар. І ця його спокійність урятувала галичанина.

Ворог почвалав далі.

Залишився галичанин у господаря до слухного часу, щоб знову стати до боротьби, бо не йняв віри, щоб напасник опанував народом, який нараховував у собі поверх тридцять мільйонів населення, не йняв віри, щоб ці широкі, пишні та родючі лани довіку були поневолені чужинцями, а нарід довіку зазнавав невольного життя.

— Перемога буде таки по наших боці. Треба тільки розбудити національну свідомість у приспаного століттями українського народу. І згине ворог, розвіється як порох — мріяв галичанин на самоті за роботою та втішався безмежно, думаючи про той час, коли на всіх Українських Землях повстане своє вільне життя, засяють над золототверхим Києвом злотні проміння правди й волі.

*

У господаря була красуня-донька Марися. Мала вона струнку стать, була гнучка як лозина, а на її голові пишалися розкішні, густі, темнокаштанові коси, які спадали двома жмутами поза плечі. Додивлялася до випадкового гостя, дослухалася до його галицької мови й не боронила своєму серцю прискорено битись у грудях у час зустрічі з галичанином. Видобувавсь у такі хвили з грудей і перериваний віддих. І здогадалася донька господаря по короткім часі, що цей галичанин став часткою її життя, яке від цього часу спрямує на інший невідомий шлях.

— А я вас бачила сьогодні у сні — якось вихопилося несподівано в дівчини одного ранку, коли галичанин вертав від криниці до хати з відрами води. Вона стояла біля дверей свіжа, рожева, але зажурена, схрестивши свої руки на грудях.

Галичанин поклав біля себе відро з водою й пильно подивився на дівчину, немов не зрозумів про що вона говорить.

— Мене ? Що ж то значить ?

Дівчина не нараз відповіла.

— Не знаю, але я бачила вас у сні.

— А як саме? Прошу розповісти якщо ваша ласка.

І дівчина розповідала:

Він був на тім високім горбі, який стоїть поза селом. В руках тримав кріса й пильно вдивлявся в далечінь, чатуючи на ворога, який з'явився на обрію й щораз посувався до села. Вона переходила попри горб ось тією стежкою. Він був такий задуманий та поважний, ніби від цього залежала доля цілої справи. Він мав оборонити її рідний край від ворога й чатував. Вона не зважилася його займати в таку поважну хвилину, стояла й зачаровано тільки дивилася на нього. А ворог зближався чорною хмарою. Аж нараз пролунав перший ворожий стріл. Задзичала куля, вдарила у його груди й він упав додолу, обливаючися кров'ю. Але не вжахнувся, не скричав від болю, а тільки промовив зтиха, звертаючися до неї:

— Моя ти сестро, моя Україно! боронись сама, бо не сила вже моя тебе боронити. Ворог мене поконав.

І це було для неї таким дивним, що він так промовляє до неї. На тім вона й пробудилася від сну.

Галичанин по короткій надумі приступив до дівчини й несміло промовив:

— Хай же буде так і в дійсності: будь мені сестрою.

*

Не відходив ворог. Панував над Українськими Землями, плюндрував їх, приборкував тих, які боронилися від нього. Вирувало життя, напружувало м'язи, щоб незавмерти під каблуком сваволі й неправди. Не припинялася боротьба. Повставали по лісах ватаги очайдушних синів України й завдавали ворогові великого клопоту.

Галичанин чекав, бо навчений був до боротьби в лавах регулярної військової сили. Тішилася донька господаря, бачачи, що він залишається біля неї, чекає на неї літніми вечорами в садку під розложистою вербою над ставком та щиро пригортає її до своїх грудей. Слухала з замилюванням його оповідання про його рідний кут — Галичину. Але в серці її панував неспокій. Знала, що він не залишиться біля неї довіку, піде у вир боротьби. По очах його це бачила. Вони палені завзяттям та пориванням, коли мова починалася про боротьбу з напасниками. В такі хвили він був правдивим козаком — сином України. І вона збентежено споглядала на нього, уявляючи собі, що ось-ось він розгорне свої крила як орел, махне ними й відлетить від неї назавжди.

— Ти підеш від мене — запитувала вона його у збентеженні, — підеш і залишиш мене, коли настане час твоєї боротьби?

— Піду — відповідав він зтиха, але переконано, — бо справа цілого народу понад усе. Але я носитиму твій любий образ у своїм серці завжди і всюди. Я тебе не забуду.

Розлучаючися по цім він ішов спати до стодоли на купі пахучого сіна і спав міцним сном козака, а вона доранку сиділа біля віконця та мережала свої невеселі думки.

— Ось прийшов здалеку, заглянув мені в серце, став таким рідним та близьким і піде собі геть, бо так справа вимагає народу. І навіщо люди ворогують, навіщо один одного поневолюють? Брат Микола пішов на службу до ворога, зрадив своєму народові, а цей здалеку прийшов, щоб своїм життям боронити наш нарід. Чому ж це так? Чи тому, що брат Микола не є національно свідомий, а цей знає, хто він є й чим мусить бути наш нарід. Ох, як було б добре, коли б ми всі однаково думали, тобто як цей галичанин. Не панував би над нами ворог. А так...

І дівчина тяжко замислилася над цим та над тим, що ось-ось наблизиться той час, коли їй треба буде розлучитися з своїм милим, якого їй доля призначила на короткий час ніби тільки для того, щоб насміятися над нею. Нарікала на свою долю, але визнавала правду й за галичанином.

— Бо справа цілого народу понад усе.

*

Загомоніло, витрішкувало, хижо заглянуло до селянських хат знову трівожне та грізне:

— Ворог вертає. Ворог суне на наші землі, плюндруючи їх і караючи людей.

І пригнобленням упало це на одних, вибухом обурення та жадою боротьби — на других. Прокинулося вогнисте завзяття та непогамоване:

— Знищити ворога. Всі, як один, до зброї. І не сміє бути боягузів.

Замислився галичанин. Ходив по подвір'ю свого господаря й щось надумував, але найбільш був замислений сьогодні. Пригадував собі як уночі до господаря хтось потайки приходив. До досвітку світилося в хаті світло за заслоненими фіранками. Він зацікавився цим і підійшов до вікна. Наслухував. У хаті про щось говорили, гаряче сперечалися.

— Миколо! Залиши ти свою працю на користь нашим ворогам. Вертай до своїх людей поки ще не запізно — говорив у півголос господар, — подумай: переможуть зрештою наші, виженуть ворога — куди ж ти підеш тоді?

— Не можу, тату, вертати. Наші йдуть проти революції — відповідав уперто парубочий голос, — самотійність нашого краю це буржуазна вигадка.

— Не багато ти маєш у своїй голові розуму, сину. Всі народи всіх країв, а навіть твої товариші, а наші вороги мають право на свою самотійність, тільки ми цього права

не мусимо чомусь мати. Ні, сину, я з тобою не погоджуюся.

Далі говорили зтиха й галичанин відійшов від хати та **вернув до стодоли. Чатував крізь прочинені двері, аж вийде з хати син господаря, щоб розглянути його.** Минуло півгодини. Починало благословлятися на світ Божий. З хати вийшов парубок. Він дуже був подібний до господаревій доньки Марисі. Був у чоботях, у військовім однострою. Розглянувся навколо та швидким кроком подався в садок. За хвилину зник за деревами. Галичанин вийшов із стодоли й пішов до коней. З голови йому не сходили слова господарєвого сина, звернені до батька, який його випроваджував за поріг :

— А цього галичанина не раджу вам тримати біля себе далі. Наші не панькаються з такими громадянами.

— То не твоя річ, Миколо. Хіба сам своїм товаришам викажеш — обізвався голос дівчини з-за плечей господаря.

Микола зтиха засміявся в відповідь на це.

— Чи не закохалася ти в нього, Марисю ?

*

Вийшло пишне, рожеве сонце з-за обрію. Розглянулося на всі боки та звільна посунулося по небесній простороні. Песливо приголублювалося до рослин, що вкривали землю, викликало до життя своїм теплом зерна, кинуті в землю хліборобом. Заспівало на radoшах птаство, загомоніло навколо людське життя в селі. Розгортав свої крили весняний погідний день, простуючи у свою далеку путь.

До села несподівано чвалом залетів озброєний кінний відділ. Затримавшись на майдані, почав роззиратися на всі боки з острахом. Здивовано поглядали на нього люди з своїх дворів : одні перестрашено, інші — зненависно.

— Знову ворог до нас вернув — пошепки говорили люди.

— Вернув. Буде мабуть гарячий бій, бо й наших чимало вже скупчилося по лісах.

І ніби в відповідь на ці слова з лісу вже вітром гнав другий кінний відділ. Хоч вершники не були в військовім однострою, але їх несамовитий гін на конях, що вихопилися нараз з лісу, свідчив про те, що вони несуть із собою нещадну кару та смерть ворогові. Були подібні до очайдушних степових козаків із часів Запорозжя.

Ворожий кінний відділ, який стояв на майдані, завважив це й кинувся йому назустріч.

Галичанин якусь хвилину приглядався цій пригоді. Біля нього стояла Марися, але він не вважав на неї. Якесь непереможна сила вояцького духу нараз прокинулась у глибині його душі та почала прискорено наростати, як наростають чорні, страшні хмари перед грозовицею з блискавицями й гуркотом грому. В очах йому спалахував блискавичний огонь, а на лице впала блідість. Серце перейнялося холодною крицевістю.

— Чому стоїш ? Чому не заховаєшся ?

Він мовчав, ніби Марисині слова не до нього були звернені.

— Васильку... лебеділа дівчина.

Галичанин рвучко відвернувся від неї й, забувши про все на світі, кинувся до стодоли. За хвилину вже вискочив із стодоли з крісом у руках. Заскочив до стайні та в один мент був верхи на коні господаря.

— Стій, варіате ! — скричав господар, вискочивши з хати, — почекай на мене.

Галичанин прочулався, видивився здивовано на господаря.

— Невже й ви... у бій ?

— А хіба тільки ти можеш бути козаком, а я... що, баба запічна ? Коли вже боронитися від ворога, так боронитись усім враз. І він усівся на другого коня.

— А де ж ваш кріс ?

— Кріс ? Жінко, подай мені мого кріса !

Вискочили з двору. Вихорем полетіли вулицею на вздогін ворогові. А в кінці села вже лунало громове :

— Слава-а !

— Слава-а ! — гукали й собі на цілі груди галичанин та господар, налітаючи на ворог з-заду, а з ними ще з десятків завзятух селян.

Тріскотіли крісові постріли, брязчали шабляки, а до цього всього домішувався зойк ранених. За півгодини ворог був знищений. Тільки кількоро з них, вихопившись з кола бою, шаленим гоном подалися на шлях, який ішов до міста.

Кінний відділ з лісу в'їжджав до села з піснями. Напереді його їхали галичанин та його господар.

Виходило жіноцтво за ворота на вулицю й вітало своїх козаків, а вони привітно всміхались до них та частували іноді дотепами.

Сонце було вже височенько. Йому було байдужісінько до людей та їх кривавого змагання. Воно перейняте було своєю роботою : пригрівало родючі українські лани та широкі степи, щоб пишалися своєю буйною красою на цілий світ.

Мова століть.

(У староукраїнській поемі „Слово о полку Ігоревім“, 1185 р.)

Один брат, один світ світлий ти Ігоре, оба ми Святославичі ! Сідлай, брате, свої бистрі коні, мої вже готові !

Хочу з вами, русичі, головою наложити, або з Дону води шоломом зачерти. Краще ж бо полягти, ніж у неволю попасти.

Були часи Траяна, минули літа Ярослава; були полки Олегові, Олега Святославича.

На ріці, на Каялі тьма світ закрила; на нашій землі розпираються вороги, як хижацьке гніздо.

Допирували хоробрі русичі той пир: сватів упоїли, а самі простяглися за землю рідну.

О, далеко зайде сокіл, птиць б'ючи: до моря! Та Ігорового славного війська нікому вже не воскресити.

Бо каже брат братові: це мое й то мое також. І почали князі самі на себе крамолу кувати, а вороги зо всіх сторін приходили з перемогами на землю нашу.

Коли сокіл загніздиться, високо птиць вибиває: не дасть свого гнізда зневажити!

А хіба ж це не ваші воїни золотими шеломами плавають у крові? Хіба ж це не ваші хоробрі брати ревуть як тури, порубані гострими шаблями в незнаному полі? Де, князі, ваші золоті шеломи й гострі ратища й щити?

Киньте свої прапори, киньте свої мечі обосічні, вже бо ви негідні прадідної слави. Ви бо своїми крамолами навели ворогів на рідну землю.

Ні хитрістю, ні гараздом, ні птиці летом суду Божого не минути. О, стогнати рідній землі, нагадавши давні часи й перших князів!

Без щитів, не виймаючи й ножів самим тільки боевим окликом перемогали колись наші полки, переняті лицарством предків. Ще й нині стали б на перемогу прапори Рюрикові, та різно їхні коні йдуть, різно колишуться копія.

Князя Олега великого нащадки: Тяжко голові без плечей, зле тілу без голови — нашій землі без Ігоря!

Вступайте ж, брати, в залоті стремена, за зневагу наших днів, за рідний край, за рани Ігорові!

Вибрав і зложив Гаспаріні.

С. Черкасенко.

Северин Наливайко.

Дія п'ята.

Середина просторої землянки в урочищі Солониці під Лубнями за Сулою. Обстановка проста, але все чисто, чепурно, затишно: помітна жіноча присутність. Просто — вхідні двері, ліворуч — двері до спочивальні. Знадвору вряди-годи чути гарматні стріли.

Касильда

(глибоко схильована, ходить по хаті, позираючи вгору — в темряву вікон):

Як довго він не йде... Боюся я,

Щоб наливайківцям та ненароком
Не трапив він у пазурі...

Пазина

(готує вечерю на столі):

Та хто ?

Касильда :

Отець святий прибути мав сюди
Цієї ночі до гетьмана...

Пазина

(здивовано):

Як ? ! ...

І знов той ксьондз ? ... Що має тут чинити ?

Касильда :

А ти ж гадала як ? Що я забула
Образу Наливайкову ? ... О, ні!
Таких образ гербована шляхтянка
Нікому не дарує. Час прийшов, —
Тепер вже я із нього насміюсь !

Пазина

(стривожено):

Та як ? ... І звідки ксьондз отой прибуде ?

Касильда :

О, встигнеш ще дізнатися і ти !
Чи може ти гадала, що дарма
Ганебний шлюб взяла у Білій Церкві
Оборського донька з медведем диким ? ...
О, ні ! ні, не дарма ... Таких річей
Дарма ніхто не чинить ... Я діждусь,
Що Наливайко твій, цей гордий лицар,
Дістане по заслугі — і вже скоро —
За те, що меч зухвалий зняв на нас,
На віру нашу й на Річпосполиту ! ...

Пазина

(злякано):

Касильдо, схаменись ! Що ти верзеш ? ...
Хіба твій муж не б'ється попліч з ним ? ...

Касильда

(регоче):

Мій муж ? ! ... Тобі його дарую я ! ...
Коли пішла на ложе шлюбне з ним,
Коли красу свою, ясну, як сонце,
Я вергла в бруд самохить, то вже знала,
Навіщо це роблю. І як раділа
Тоді я, як гетьман коронний наш
Обох твоїх гетьманів погромив
В урочищі тім ... Гострий Камінь ... Нині ж
З усіх, як єсть, боків він оточив
Іх тут кварцяним військом в Солониці,
І виходу нема нікуди їм,
Цим лицарям степів безкраїх, буйних, —

О, ні, нема!...

(Чути стук у двері. Касильда біжить до дверей):

Це він... напевне він...

(Відчиняє двері. Входить Ігнотус, перебраний козаком).

Ігнотус

(вклонившись):

Най бендзе похвальони Єзус-Кристус!

Касильда

(здивована спочатку, потім пізнавши голос):

Амінь... Пазино, йди і розшукай

Гетьмана... мужа і поклич сюди.

(Пазина кидає на єзуїту погляд, повний зненависти, й виходить. Касильда кидається Ігнотусові на шию):

Пречесний отче! ти нарешті тут...

Стомилася душею й серцем я,

Тебе чекаючи...

Ігнотус:

Думками все

З тобою був, моя кохана...

(Жагуче пригортає її й довгим поцілунком впирається в уста).

Касильда

(визволяється з обіймів і показує на вікна):

Вікна!...

Там варта... обережніш треба...

(Проводить рукою по чолі).

Стій!...

Про що пак я хотіла... Так... про справу...

Як наша справа?... Йди сюди, до столу

І розкажи...

(Ігнотус сідає за стіл).

Коронного ти бачив?

Ігнотус:

Усе гаразд, аби лиш твій медвідь

В останню хвилину не зрадив...

Касильда

(сміється):

А я навіщо?... О, спокійний будь,

Мій любий отче: я без тебе теж

Часу не марнувала тут... Не так

Зненавистю палає серце в мене,

Щоб я забуть могла, кому й для чого

Красу свою втоптала у багно.

Не гнівайся на мене, любий отче,

Але у любощах сама себе

Я переважила: свого медведя

Отрутою кохання напувала,

Аж поки він в ногах моїх звивався,

Як вірний пес...

Ігнотус:

А з Наливайком він

Ще гарний досі?

Касильда :

Ха-ха-ха ! Його

Ненавидить наперехід.

Ігнотус :

Що ж сталося ?

Касильда

(по хвилі піднесеної задуми):

Що сталося ?... Багато і... нічого...

Сказати мушу знов, що Наливайко —
Це не людина, ні ! Це демон степу,
Чарівний демон, вітер, грім, це — сила,
Опертись котрій не здола ніхто...

(Посміхнувшись задумливо):

Крім мене, отче... Так... крім мене...

(Знову поважно):

Огневим словом він своїм збудив
П'яниць запеклих, боягузів, псів,
І лицарів створив — та ще яких ! —
З сміття цього. Ця дикая орда
Без захвату й піднесення не стріне
Свого бога, де б він не з'явився.
Мазепа навіть, Кремпський, Орішевський
На нього моляться, а запорожці
Його лиш слухають, а не медведя
Мого... Медвідь це знає і лютує,
А я... в огонь олії підливаю...

(Регоче).

То ж і кажу тобі, мій любий отче :
Ріллю з'орала я, а ти посій,
Якщо приніс добірного насіння...

Ігнотус

(сміється й б'є себе в груди):

О, так, — приніс !

Касильда

(радісно):

Гаразд... Цієї ночі

Хоробрий демон наш, як чула я,
Лаштується Жолкевському завдати
Всім табором своїм удар останній
І або розтроштить військо польське
Упень, або пробитися на волю
Із табору, із кола смерті...

Ігнотус

(злякано схопившись):

Що ? !...

Це правда ?

Касильда :

Так. Але поспів ти вчасно.

(Дослухається).

Спокою, отче... Сядь, — ходу я чую :
Це він, це мій медвідь, і ми його

Зуміємо умовити в ту ж мить.

(Входить Лобода й вупинається на порозі, здивовано
оглядаючи гостя).

Лобода

(насунившись):

Добри вечір!

Касильда

(йде йому назустріч):

Не пізнаєш, мій любий?...

Це ж він... святий отець, що нас вінчав

І змогу дав мені, дурній, знайти

У тебе, мій коханий, ясне щастя.

(Обнімає й цілує його).

Лобода

(прояснівши):

Ніколи б не пізнав...

(Іде до столу й цілує хсьондзові руку).

Давно прибув?

Чи добрі вісти маєш?

(Сідає).

Ігнотус:

Так, добрі...

Касильда:

Стривайте...

(Наливає кубки).

Покріпіться перш, тоді

Й про справи ліпше буде розмовляти.

Лобода

(бере кубка):

Розумне слово, серце. Прощу, отче!...

(П'ють і вечеряють).

Касильда

(до Лободи):

Чи вірити тому, мій любий Грицю,

Що цієї ночі вдарить Наливайко

Із табору на військо королівське?

Лобода

(посміхнувшись).

Та ніби так... Вмовлялися ж удвох.

Касильда

(вдає обурену):

Виходить, правда й те, що по звитязі

Його козацтво обере гетьманом —

Над всіми одного, а ти і інші

Лиш за підручних будете у нього!

Лобода

(перестав їсти):

Тобі ж про це хто казав?

Касильда:

Всі кажуть,

Лиш ти один не знаєш, бачу я.

Лобода

(засупившись):

Дурне верзуть!

Касильда:

Ох, не кажи, гетьмане!

Коли до цього прийде, то кого ж,

Як нелюбленця свого, голота —

Та й запорожці — вкриють бунчуками...

Лобода

(гнівно):

Дурне!...

(До Касильди):

Кажи, які звістки приніс!

Чи годиться коронний на умови?...

Ігнотус

(виймає з-за пазухи папери):

Ось договір: читай і підпиши!

(Лобода бере й читає про себе).

Тобі, гетьмане, й старшині, а також

І війську запорозькому коронний

Опущення дає за все минуле

І грамоту від короля ясного,

Яка потверджує твоє гетьманство

Не лиш над запорожцями, але

Над всім козацтвом степовим. За це,

Не гаючись, ти маєш відчинити

Ворота в табір ваш, щоб наше військо

Впустити і приборкати навік

Зухвалого гультьайського гетьмана

І всіх прибічників його.

Лобода

(встає й ходить по хаті, схвильований):

Так, так...

Умови добрі, що казати, але...

Козацтво не подякує мені.

Ігнотус:

Тобі тепер крулевська ласка буде

І нагородою за те, що вчиниш,

І охороною від гультьайв.

А прийде час — коронного клейноди

Перебереш і станеш можновладцем

Таким, як і Жолкевський. Отже, зважся, —

Чи може ти волієш у багні

З голотою і далі пробувати?

То залишайся... Але тоді навіщо

Занапащаєш ти з собою разом

Ії, гербовану шляхтянку родом,

А вродою — на світі найяснішу?...

Невже вважаєш ти, що цей курінь,

Брудний — красі ясній такій оздоба?...

Ти гвалтом взяв в коронного її,
 То ж мусиш дати їй все, як і коронний!...
 Гетьмане запорозький! не забудь,
 Що все одно поб'є коронний вас
 Раніше чи пізніш, і страстиш ти
 Не лиш її, а і життя своє...

Лобода

(зупинившись, рішуче):

Так, правда... Смерти не боюся я,
 Але тебе, позбутися, кохана,
 Не маю сили...
 (Підходить до столу. Касильда подає каламар і перо).

Най же буде те,

Що Бог призначив!

(Бере перо й підписує):

Віддаюсь цілком

На ласку й милость короля й під зверхність
 Коронного гетьмана. Будь, що буде!

Ігнотус

(ховає папір):

Не станеться лихого, вір мені:
 Себе врятуєш лиш і запорожців.

Касильда

(склавши руки, як до молитви, підносить очі горі):

Нарешті сталося... Пречиста Діво,
 Побожно дякую тобі за те,
 Що в час тяжкий на поміч ти прийшла
 Урятувати віру і отчизну!...

(Обнімає Лободу):

Й тобі, коханий мій, моя подяка
 За те, що не забув ти і про мене!...

Ігнотус:

Не гаймося ж, гетьмане, час не жде,
 І північ недалеко вже, коли
 Свій замір виконати ви хотіли...

Лобода:

Так, так... вже час... ходімо.

(До Касильди):

Я вернусь

За хвилю, серце, захистить тебе,
 Коли почнеться завірюха.

Касильда:

Добре,

Чекатиму тебе.

(Ігнотус і Лобода виходять).

Гей, джуро!... Де ти?...

Джура

(входить із сіней):

Я тут, вельможна пані.

Касильда:

Де Пазина?

Джура :

Не знаю, пані, — не вернулась ще.

Касильда :

Це дивно... Прибери зо сголу все!

(Ходить у глибокій задумі по кімнаті. Джура прибирає зо столу).

Чуюсь я чую тупотняву... Хто там

У пізній час такий?...

Джура

(прибирає рештки):

Пазина, мабуть...

Касильда

(дослухаючись):

Ні, ні... це не вона... Дізнайся вийди!..

(Стук у двері):

Хто там?

(Джура відчиняє двері і впускає. Наливайка, Орішевського, Мазепу, Кремиського, й Мамаю, сам знов іде до столу).

Наливайко :

Пробач, вельможна, що ми пізно так:

Як бачу, ви з гетьманом по вечері...

(Сміється).

Ну, та дарма! Добровечір у хату!...

А де ж — не бачу я — гетьман наш славний?

Касильда

(страшенно схвилювана, але намагається затамувати це усмішкою):

Добровечір! Хоч і нема гетьмана —

Господаря —, проте гостей вітаю

Й до столу всіх ласкаво прошу. Джуро!

Подай нам меду доброго.

(Гості сідають до столу. Джура виходить і за хвилину вертається з великим дзбаном меду, подає кубки й виходить).

Наливайко :

Спасибі,

Прекрасна господине, за гостинність.

А все ж таки хотіли б знати ми

Де сам гетьман: нараду маєм з ним.

Касильда

(наливає кубки):

Спокою, лицарю, — ще маєм час, —

А то помислити я можу справді,

Що нудишся в моїм ти товаристві,

Як і колись знудився в Білій Церкві.

Наливайко

(посміхаючись):

О, як помислити вельможна пані

Могла таке!... А чи ж не добре дбали

Тоді на тім бучнім весіллі ми,

Танцюючи й впиваючись червоним

Під сальви із гармат ворожих?...

(Далі з цікавістю стежить за її незвичайним настроєм).

Касильда

(усміхом покриває ледве втриману ненависть):

Правда, —

Забула про страшне своє весілля...

(Підносить кубка):

За що ж тепера будем пити ми ?

(Всі в кубками підводяться).

Орішевський :

За пані красної здоров'я п'єм !

Всі

(Крім Наливайка):

О, віват ! віват ! віват !

Касильда

(до Наливайка):

А гетьман ?...

Своею думкою в степах десь, певне,

Вітає лицар ? Тісно в Солониці

В коронного гетьмана під замком ?

Наливайко

(ніби прокинувшись):

О, я з братами вкупі завше... Віват !

Мамай

(нетерпляче):

Та не марудь ! — від спраги я коною...

(П'ють, сміючись, і знов сідають).

Касильда

(наливає знов):

Оповідав мені коханий муж,

Що, ночі цієї ще, лицарство славне

Останні з ворогом рахунки звірить...

Наливайко

(перезирнувшись з товаришами):

Не втримався...

Мамай :

От проклятий бабій !

Касильда

(ніби не чула):

То чом би нам не випити за звиягу !

(Підіймає кубка).

Мазепа

(підводиться, до Касильди):

За це я радо вип'ю ще, але...

(До Наливайка):

Мене, гетьмане мій, тривожить те,

Що замір наш відомий не лиш нам.

Де ж карність, так потрібна в справах цих !

Дивуюсь я...

Кремпський :

І я також.

Орішевський :

Даруйте,

Мої панове! Я також, як ви,
Здивований, але велить звичайність
Нам перше кубки спорожнити...

Мамай :

Авже ж !

Орішевський :

А потім вже й про справи військові
Нараду розпочати.

(Підносить кубка вгору):

За звитягу ж !

(П'ють К а с и л ь д а, одпивши трохи, відходить з усмішкою набік).

Кремпський :

Нема що радитись, коли гетьмана
У час призначений чомусь нема.
У хвилию цю лишати військо годі,
Тому кажу: останню раду най
Відбудуть тут гетьмани славні...

Мазепа :

Авже ж ! А ми повинні бути при війську.

Наливайко

(встає):

Гаразд, ідіть : в свій час подам я гасло,
Як і умовилися ми. А я
Вже сам з Грицьком пораджуся в-останнє.

Мамай

(чуває потилицю):

Розмордувало вас!... А тут же мед! —
Боїшся проковтнути язика...

(Бистро наливає кубка й п'є).

Наливайко :

Червоного нап'єшся незабаром,
А потім видно буде!...

Всі

(вклоняються господні; до Н а л и в а й к а):

Будь здоров,

Та не забудь, що північ наступає.

(Виходять).

Наливайко

(Ім услід):

О, не турбуйтеся!...

(Павза).

Касильда

(почуває себе ніяково й хвилюється):

Ну, що ж, гетьмане,

Наш лицарю преславний, — вип'єш ще ?

(Підходить до столу й наливає).

Наливайко :

(з усмішкою):

Чому і ні, але... чому ж собі

Не наливаєш ти, прекрасна пані ?

Касильда :

(наливає й собі):

Гетьман у добрім гуморі, я бачу,
Десь доброго чогось собі чекає
Від бою цієї ночі ?

Наливайко :

Так, чекаю.

Касильда :

Останнім разом в Білій Церкві
Гетьман, здається, теж веселий був,
Хоч доброго нічого там не сталося.

Наливайко

(глузливо):

Не сталося ?... А шлюб з гетьманом твоїй,
Вельможна пані !

Касильда

(спалахнувши):

Шлюб ?! Глузуєш ти ?..

Наливайко

(спокійно):

Крий Боже ! І чому вельможна пані
Гадає, що це глум ?...

Касильда

(тамуючи хвилювання):

То прошу ж пити...

(Торкає своїм кубком Наливайкового й надшпиває).

Скажи мені, гетьмане Наливаю,
За що ти так зненавидів мене ?

Наливайко

(похлинувшись):

Оце, най Бог боронить ! Хто сказав
Тобі, вельможна пані, цю дурницю ?...
Зненавидів... За що ?

Касильда :

Тебе питаю.

Наливайко :

Я ворогів ненавиджу й тому
Їх б'ю, аби доскочив. Ти ж, вельможна...

Касильда :

(не спускаючи з нього очей):

Відтоді, як побачила тебе,
Спокою я не знала...

Наливайко

(здивовано):

Та чому ?!...

Касильда :

Чому ?... Сама не знаю досі я...

Здавалось іноді, що із тобою
 Ввійшла в життя моє марудне радість,
 Що в темряві шляхетського життя —
 Нудного й сірого в своїй пишноті —
 Зійшло мені давно-бажане сонце,
 Що і мене покликав буйний степ,
 Як лицарів своїх, як і тебе,
 До втіх, іще незнаних і чужих
 Гербованій пишноті. Серцем всім
 До тебе линула, гетьмане красний,
 І годна все була тобі віддати
 Лиш за те, щоб з вами бути...

Наливайко

(вражений):

Ти ? !

Касильда :

Здавалося так іноді, кажу...
 Чому ж не п'єш, мій лицарю прекрасний ?...
 Це не отрута — ні, це добрий мед...
 (Торкає його кубка. П'ють).

Хоч іноді бувало і таке,
 Що годна я була не лиш отрути,
 Але й тортур тяжких тобі завдати...

Наливайко

(вражений):

Мені ? ! Та за що ж ?

Касильда

(наливає):

Вип'єм ще, гетьмане !

(П'ють).

Відтоді ще, як вітром степовим —
 Яка краса ! яка краса ! — упав
 Ти несподівано, зненацька так
 На замок Калиновського й його
 Пустив за димом і пожакував...

Наливайко

(нахмурившись):

Вітця мого убив магнат скажений...

Касильда :

... Відтоді ще, як на магнатство наше
 Повіяв жахом ти нежданно з степу,
 Я стежила твій шлях аж до Литви —
 Кривавий, грізний шлях... В душі моїй
 Прокинулась гербована шляхтянка :
 Відчула я, що ворог ти страшний,
 Перед котрим тремтять Ріпосполита
 І віра прадідівська католицька, —

Перед святим отцем, якого знаєш
 І ти, перед животворящим крижем
 Заприсяглася гордим серцем я.
 Помститися... Але... коли тебе
 В Шершнях побачила я вперше — враз
 Розвіялась моя зненависть димом,
 І хоч огнем ти спалахнув тоді
 Ворожим і страшним, але від того
 Іще гарнішим став... Моя зненависть
 Поволі обернулась у кохання...
 Так, так... Не смійся, а випий краще ще...
 І я з тобою...

(П'ють).

У рожевих снах,

У мріях легкокрилих вже літала
 А поруч із тобою по степах
 Безкраїх, пишних вороним конем
 І радість буйну сонцю посидала,
 А хмарам грізним — виклик свій до бою...
 Так марила я в самотині,
 Й величні приписи отця святого
 Такими вбогими мені здавались...
 Обмарена, й не чулась пишна панна,
 Як в Білій Церкві раптом опинилась,
 Медведем диким піврана вночі...
 Але і там я бачила щоночі
 Рожеві сні про лицаря свого,
 Аж поки сам увіч з'явився він
 І — ганьба! — клякнувши перед медведем,
 Мене йому спокійно на поталу
 Віддав зневажливо, немов якусь...
 Якусь... так він — мій лицар — так сказав...
 І зненависть уся вогнем пекельним
 В моєму серці спалахнула знов!
 Перед отцем святим на чеснім дереві
 Животворящого святого крижа
 Заприсяглась помститись я за все —
 За віру, за отчизну і за себе...
 То ж вип'єм кубок передсмертний цей...

(Рух здивування в Наливайка).

...За мрії і потоптані тобою
 Життя мого найкращі ніжні квіти!...
 Ат... все загибло, все!... А винен — ти!
 (Бере кубка, торкає ним Наливайкового й п'є).

Наливайко :

Чому ж тоді, як кликав я тебе
 До шлюбу, ти...

Касильда

(гордо випростуючись):

Ти гвалтом взять мене
Хотів! — мене — гербовану шляхтянку!...

Наливайко :

Коли б була ти нею, пані, й справді,
То знай : я з вами там не говорив би,
А просто — те гніздо панів Оборських
Пустив би був за димом, як і всі,
В яких жили гербовані оті...

Касильда

(здивовано):

Не розумію я...

Наливайко :

Але я знав

Ще перед тим, що ти хоч і шляхтянка,
Та не гербована...

Касильда

(тушнувши погою):

Як смієш ти!...

Оборського магната я дочка,
І хто...

Наливайко :

Ти не Оборського дочка!

Касильда

(вжахнувшись)

Як ні?! Чия ж, гадаєш ти?...

Наливайко :

Русинка! —

В тобі дочку свою стара Пазина
Давно уже пізнала й... пожаліла
Зо сну магнатського збудить тебе...
Чи ти гадаєш, що дарма стара
З тобою всюди йде, немов рабиня?...
О, ні! Пазина не з таких! Пазина —
Орлиця, любить степ і нашу правду
Й ненавидить магнатство, як і ми!

Касильда

(гнівно):

Це вигадка!... І як могла пізнати те,
Чого немає справді?... Коли ж так,
Чого в Оборських опинилась я?!...

Наливайко :

На лівім рамені два легких шрами
З дитинства маєш ти...

Касильда

(вражена загортає рукав до плеча):

Так, так... два шрами...

Наливайко :

Була мала і зранилась об пліт.
Твій батько — з діда-прадіда козак,
На службі ж в короля здобув шляхетство.

Поліг в бою з татарами, а матір
Взяли татари у ясир і туркам
У Килию за няньку продали...

Касильда

(приголомшена, тихо сідає):

Стривай... то як же це?... Русинка я?...

А ті ж... Оборські...

Наливайко :

То ж старий Оборський

Наспів на ту руїну й підобрав

Тебе у лісі й виховав у себе,

Як рідну дочку...

Касильда

(мов несамоविता):

Й вона мовчала...

Наливайко :

Кажу ж, із мрій гербоних тебе

Збудити не хотіла...

Касильда :

...і на поталу

Ляхам гербованим мене лишила...

Наливайко :

Вони — такі ляхи, як ми з тобою,

Оборські ті, Жолкевські, Калиновські!

Герби ж на них — тавро лихого зради

Народу рідного...

Касильда :

Так, так... І я

Їм помагала... Ах, тепер я знаю,

Чому душа моя завжди до вас

Летіла у степи з магнатських замків

І часто у розкошах, як в льоху

Глибокому, нудилася в сльозах...

Тепер я знаю... Пізно... пізно вже...

(Схопившись раптом):

Боржій... боржій тікай звідциль, гетьмане,

Мій лицарю нещасний...

(Хапає його за рукав).

Наливайко

(підвівшись, здивовано):

Та чого

Тікати маю я?

Касильда

(благаючи):

Тікай!... З ксьондзом

Отим і Лободою продала

Я табор ваш ляхам... Хотіла цим

Помститись над тобою за зневагу...

Десь досі Лобода одкрив ворота

Кварцяникам...

Наливайко

(гостро вражений):

Прокляття!...

(Хапає з скам'яніцї шлика. Знадвору чути гомін бою й крики).

Касильда

(безспільно опускається на стілець):

Пізно вже...

(Схиляє голову на груди).

Наливайко :

О, ні... не пізно ще!... Ще я живий —

І горе зраді!...

(Біжить до дверей, але в цю хвилю двері широко розчиняються й наливайківці вводять побитого, скривавленого Лободу, тримаючи його за руки й підганяючи стусанами. За ними входить Пазина й стає мовчки осторонь. Касильда з ляхом схопилася й дивиться на несподіваних гостей поширеними з ляку очима).

Наливайківці

(вимахуючи руками й перебиваючи один одного):

— То так про нас гетьмани наші дбають!...

— Ляхам на палі продаєте, кляті!...

— Не буде так! загинете із нами!...

Наливайко

(тупнувши ногою, грізно):

Що?!... Губу затуліть!... Що сталося?...

Наливайківці

(відступивши до дверей):

— Не знаєш ти? То поспитай його!...

— Ворота відчинив ляхам, падлюка!

— Ляхи у таборі, а ти не знаєш?...

— На чорта нам такі, як ви, гетьмани!

— Один ляхам нас продає, а другий

Не зна нічого!...

Наливайко

(висмикує з-за поясу пістоль і стріляє в Лободу):

Так умри ж, собако!

Лобода

(Важко падає):

Касильдо... смерть... Простіть, брати... простіть!

(Вмірає).

Касильда :

Ах, жах...

(Кідається на шию Пазині):

О, мамо, мамо!

(Пазина обнімає її й здивовано позирає на Наливайка).

Наливайко

(до Пазини):

Я сказав...

(Знадвору виразніш чути гомін бою),

Наливайківці :

— На-двір! — До бою! — Смерть ляхам!

Наливайко :

Це я сказав їй, хто вона. Прощай!

Пропало все — вже бачу я, тому
Згадай у молитвах своїх мене,
Як жива будеш. Я ж іду і ляжу
З братами поруч в чеснім бої...

Пазина :

Йди,

Йди боржій, — тебе потрібно там, —
І най Господь тебе боронить, любий!...
(Наливайко йде до дверей).

Касильда

(протягає до нього руки):

Не йди!... тебе уб'ють... Зостанься тут :
Вблагаю я коронного...

Наливайко

(почувши в снігах грім відступає од дверей):
Вже пізно...

(Входить Дрига й веде за собою квартянників).

Дрига :

Ось він... це Наливайко...

(Квартянники ціляться в Наливайка з мушкетів).

Наливайко

(здивовано):

Попе, ти?!

Дрига :

(ніяково кашлянувши):

Еге ж... воістину есм аз...

Наливайко

(рогоче):

Продав?...

Дрига :

Еге ж... кхи... яко Юда древле... той...
За тридцять...

Наливайко :

Так?...

(До Пазины):

І з ними мріяв я

Козацьку правду боронити, дурень!...

То ж пропади, нікчемне падло, й ти!

(Бистро вихоплює шаблю й перед отетерілими квартянниками
пронизує нею його па. Він падає в корчах).

Візьми, — покищо непотрібна вже!

(Передає шаблю старшому. Той приймає її й дає знак воїнам.
Вони оточують гетьмана довшою).

Прощай, Пазино! Не привів Господь

Святого діла доконати нам,

Та не журись: іще не раз із степу

Повіє буйний вітер на магнатів,

Не одного ще бідная голота

Гетьмана вродить Наливайка — їм

На страх і на загибель!... Прощай!...

(Його виводять Касильда падає непритомна).

Пазина

(стоїть, закам'янівши на місці і дивлячись йому услід, шепоче побілілими устами):

Не одного... Але... коли?... коли?...

(Нахиляється над донькою).

У жгород.

Вересень 1928.

М. Чумак.

Передумова державности.

Українська нація є передусім „селянською нацією“ й, як така, творить вона на загал своєрідний тип національного суспільства. У нас не розвинені ще ні великоміщанські, ані дрібноміщанські верстви населення. Ми не маємо рівножвильової та національно-свідомої шляхти, як суспільного стану. Наша інтелігенція є замало численна в порівнанні з кількістю всіх українців. Ані на західній Україні не творить сьогодні українське (греко-католицьке) духовенство суцільно-оформленого суспільно-політичного стану. Духовенство (однаково православне та греко-католицьке) в історичному розвитку України ніколи не було вповні замкненим станом. Діти священників здебільшого виходили з духовного стану та творили кадри нашої світської інтелігенції. Особливо на православній Наддніпрянщині світські інтелігенти мали звичайно легкий доступ до священничого призвання. Наша інтелігенція (світська і духовна) в сучасній добі перебуває в значній залежності (психічнокультурній добі перебуває в значній залежності (психічнокультурному здебільшого підлягає ідеологічним впливам інтелігенції займанців. Лише селянські маси залишаються в нас навіть сьогодні найміцнішою твердиною українського національно-відрубного „світу“.

Маючи на увазі ці загально відомі факти, мусимо ми ствердити, що селянський „характер“ української нації не сприяв досі всебічно розвиненому оформленню національної вдачі українців. Що правда, національне ество оформлюється не масами, але творчими одиницями та гуртками, які мають рішачий вплив на розвиток нації. Проте тут рішає насамперед культурний рівень національної творчості й національного надбання, а з цим зв'язана безпосередньо справа ступня поширення культури серед народу. Йде тут про поглиблення й поширення національно-культурної самодіяльності найширших шарів населення. Це може провадити нація тільки у власній державі. Територіальним і правовим обмеженням себе в певних рямках стає держава інституцією. Але, охоплюючи назверхньо свою націю (або

її частину), держава являється **організацією** незалежного групового співжиття. Тільки там, де існує реальна й творчо-самодіяльна (в межах нації або її рішальної частини) організація для незалежного гуртового співжиття, — може повстати та існувати справжня (як самодіяльний суспільно-політичний чинник) держава.

Людина своєю народністю насамперед **відчуває**, а щойно потім її **усвідомляє**. А нація приймає конкретно-реальний вигляд щойно в своїй незалежній державі, що служить на-зверхнім оформленням національного розвитку. Тому то в новітній добі прагнуть усі держави до того, щоб їх політика була орієнтована **національно** (по лінії пануючої в державі нації), а не, мовляв, територіально, як це здебільшого бувало в державах старого віку та середньовіччя. Підставою внутрішньо-національної політики держави є плекування національної консолідації. Найміцнішою є та держава, в якій її провідні політичні ідеї виповнюють — **внутрішньо** — всі частини державного витвору. Ядром кожної суспільної справи є поступовання людей, а тому й державні закони можуть бути постільки добрими (для пануючої в державі національної більшості), поскільки наслідком їх діяння витворюється **серед населення таке** поступовання, що пануючу націю зміцнює й збільшує. Самі ж держави завше творилися й творяться людьми — для людей. „Місійна“ (моральна, релігійна, культурна або соціальна) роля держави плекається звичайно тоді, коли певній державі йде про поширення своїх кордонів або політично-господарських упливів. Бо в політиці зовнішній (світовій) найбільше рішають прагнення поодиноких держав до національної експанзії.

У господарській галузі Україна в сучасній добі зруйнована, відстала та занедбана. Найпекучішою проблемою економічного розвитку України є не справа соціального розподілу господарських середників, але передусім питання **здобуття й розбудови** (отже, не тільки — відродження!) **українського національно-економічного стану посідання**. Маючи на увазі обмаль матеріяльних засобів для відбудови (і головню — розбудови) української економіки, засада опертя на власні сили матиме в українській дійсності реальне значення щойно тоді, коли до безпосередньої участі в господарській співчинності цілої нації буде суцільно зосередження селянська більшість українського народу. Це може настати щойно тоді, коли здійсниться внутрішня **реальна** (не лише декларативна!) **консолідація нації, при якій учасниками вигод і тягарів національного (культурного, економічного й політичного) співробітництва стануть широкі маси селянського населення**.

Розвиток промислово-торговельного капіталізму в українських умовах почав реально зростати щойно в другій

половині XIX стол., але він не сприяв господарській індивідуалізації України, бо чужонаціональні (або зденаціоналізовані) власники капіталів звичайно лише зміцнювали позиції Москви на українській землі. Історична перевага хліборобсько-селянського **успосіблення** українського народу, **підтримувана** займаннями для тіснішого **узалежнення України від торговельно-промислових метропольних країв**, — стала найбільшою перешкодою для створення в Україні широких кадрів **українських** промислових робітників.

Ми — селянський нарід і мусимо з цим якнайбільше рахуватися, коли підходимо до питання української державности. Потенціально — українське селянство є назагал державницьким, але, щоб воно стало основною підмогою для розбудови української державности, — мусить наше селянство стати активним співбудівничим національного життя українців. Отже, насамперед затурканий селянин — раб мусить свою народність не тільки відчувати, але та кож і усвідомляти. Це може бути щойно тоді, коли на місце рабської психіки прийде горде й непохитне прагнення до щораз більшого унезалежнення себе від зовнішніх і накинених чинників.

Основними державотворчими чинниками (держава є вислідом природного розвитку народу та свідомої людської чинности) є: 1) **люди** (свідомо-активні характери), 2) **державницька здатність нації** (державницький інстинкт, досвід, знання і т. д.) та 3) **геополітичні, військові й господарські засоби**. А кожна форма державности й державної влади завше обмежена не тільки часом або простором, але також і суспільною складнею (структурою) нації.

Заплативши за свої примхи морем національної крові й сліз, наша інтелігенція в добі відновленої української державности чимало завинила сама стримання державницького розвитку України. Вперта наївність і легкодушна непослідовність наших недавніх інтелігентських проводирів — стали чи не найбільшими причинами розбиття ворогами української держави.

Українська інтелігенція має основно переродитися. Щойно звільнивши себе сама від звироднілих інтелігентських нероб і нездар, зможе наша інтелігенція знайти шлях до реального співробітництва з українськими селянськими масами. Спорохнявілі інтелігентські осередки безхосенної балаканини мусять загинути та чим скоріше вони — разом з їх фізичними репрезентантами — політично й морально загинуть, тим скоріше почнеться реальна розбудова українського державництва.

Селянський нарід має переродитись, щоб спромігся видати з себе нову, чинотворну й діяльну — інтелігенцію. Щоб це могло статися, нашим обов'язком є ставання до агітаційно-усвідомлюючої праці серед найширших селянських мас українських.

Гриць Rogозний, сотн. артилерії.

БАЗАР . . .

Х. ВІДВОРОТ АРМІЇ.

Чутка, що вертаємо назад до польських таборів з швидкістю блискавки облетіла цілу кольону!... Люди йшли ніби в якомусь пасивному трансі... Пів дня перейшло без боєвих сутичок.

Селянські обозні коні ледве пересували ногами. Кожної хвилини обоз спинявся. Ми везли дуже великі запаси збіжжя й фуражу, але чому армійське постачання берегло це добро, не використовуючи його для годівлі коней, це й тепер для мене таємницею.

— „Командира гарматньої бригади наперед“ — почувлися вигуки.

Я в увесь дух побіг на чоло кольони, де їхав штаб.

— „Сотн. Rogозний“ — стрів мене ген. Тютюнник. — „Задовольніть Ваше жагуче бажання й розгрузіть обоз від усього зайвого“.

— „Слухаю, пане генерале.“

Моя частина заняла місце зпереду кольони. Підводи по черзі підпадали суворій контролі.

— „Ранений?... Проїжджай далі“. „Відморожені ноги? — Покажуй“. Цих усіх нещасних перекладали на вози з кращими кіньми. Пішла чистка „штабів“ та „інституцій“. Усі штабові, непотрібні підводи затримувалися й їх „пасажирів“ зганялися. Хто сперечався — діставав кольбою рушниці по плечах без огляду на рангу та „посаду“ й так справа полагоджувалася. Увесь обоз із збіжжям завернули ми до лісу, звільняючи селян-візників і наказуючи їм це добро поділити між собою. У вигляді нагороди за службу армії.

Чимало находилося таких людей, що прикидалися раненими чи хорими, але після короткого „медичного огляду“, діставши в вигляді „ліку“ по потилиці, бігли до боєвих частин. Власники гарних валіз і якихось скринь розривалися за своїм добром, яке викидалося тут же на сніг, але нічого не могли вдіяти. Дехто навіть пробував своє „майно“ тягти на плечах, але вже на перших десятих кроках самий кидав його. Рухатись у глибокому снігу було важко навіть і без поклажи.

Тимчасом через річку Тетерів будували переправу з саней, бричок, валіз, узагалі всього того, що попадалося під руки. Звільнених селян з нашого обозу, що виїхали до лісу, червоні стрілами й у той спосіб попередили нас про своє наближення. Після чистки обозу лишилося в кольоні не більше 40 возів. Чета моєї частини лишилася ззаду з кулеметами, прикриваючи відступ. Ці кулемети ні разу не уживалися, бо були на важких незручних станках.

А крім того кожний мав лише по 5 стрічок з набоями. Прийшов час і їх скористати. Чекати довго не довелося. Нас заатакувала кіннота.

Двічі з успіхом відбивали наступ козаки, поки не були вистріляні всі набой до кулеметів. Після того лишили їх, зруйнували переправу й швидко відійшли до кольони, що відпочивала вже в лісі.

Зачав падати густий сніг. Мовчки брели, стараючися ставати у слід передньому, щоб легше було йти. Вечеріло. Дорога з великими ковбаннями весь час спинювала рух і змушувала витягати вози з раненими на руках. Нагло перед нами опинилися двоє санок, і спинилися перед чоловим возом.

— „Проезжай с дорогі“ — кричав хтось.

Червоні!... Ми наблизилися. В санках сиділо кілька людей, у козацьких киреях та будьоновках на голові, із зірками. Вмить були вони обезброєні та післані до штабу. З найдених паперів виявилось, що двох із них були вповноважені комісари „по боротьбі з бандітизмом“, а три інших — уповажені на райони. Їхали вони з с. Іванковець на працю у свій район.

Один із комісарів був народний учитель з Уфи. Москаль. Цікавий мав при собі денник, у якому записував розстріляних „бандитів“ (наших повстанців). Жертов у тому денникові було відмічено дуже багато.

— „Для блага революції і укріплення соввласті сьоол неабхадімим вивесті в расход...“ далі стояли імена та прізвища розстріляних і місце, де вони мешкали. Другий комісар був українець, з гарним інтелігентним обличчям. Прізвища свого нізащо не хотів подати, лишень сказав: „розстрілюйте мене“...

Після допиту в штабі, ген. Тютюнник наказав негайно розстріляти трьох районових уповноважених, а двох комісарів по „борьбі з бандитизмом“ — москаля й українця — повісити десь на гіляці.

Пішли виконувати наказ, але ніде не могли найти надійних мотузків. Хотіли взяти пояси від селян-візників, але ті страшенно нарікали й прохали „не паскудити очкура“. Москаль з Уфи буквально божеволів із страху. Плакав, прохав, комусь молився. Це той, що мав згаданий денник. Нарешті спробував тікати й тут же був порубаний шаблями. Кінець-кінців у обозі нашли якогось мотуза й пішли вішати комісара-українця. Той увесь час мовчав. Коли накинули петлю на карк, раптом заговорив.

— „Стривайте! Здімїть мотуза, я не собака. Нікуди від Вас не втечу. Хочу щось сказати“.

Зацікавлені — ми спинилися. Той важко дихав і з трудом витискував з себе слова:

— „Брати! Я українець... Говорю це не для того, щоб

просити пощади. Знаю, що її не заслуговую. Болить мені душа!... Я бувший старшина український... Зрадив своїх... Козаки, слухайте старшин! Б'єтеся за свою справу... Одне молю... Не вішайте... Стріляйте..."

Далі нічого не можна було розібрати. Всі якось скам'яніли. Десь з середини виростало в душі почуття жалості... Але лише на мент. Гримнув стріл і черепок голови підскочив угору від так близького удару. Волю комісара бути розстріляним — виконано.

Зпереду йшла вже стрілянина. Наші частини хутко упорядилися з кількома сотнями червоних і увійшли до с. Н (назви його не пам'ятаю). Там щойно був ворог.

Селяне оповідали, що його частини прийшли вдень храмового свята. Наїлися, напилися й по доносу місцевого комнезаму почали катувати та грабувати селян „куркулів“. У цьому селі був загін повстанців. Дехто з них утік, дехто лишився. Червоні чотирьох забили, а дев'ятьох замкнули й мали забрати з собою. Почувши ці оповідання, козаки жорстоко стали розправлятися з полоненими. Хто з червоних сховався по хатах, тих видавали селяне. Місцевих більшовиків-селян пороли шомполами. А головного їх верховода розстріляно. Був це боцман балтійської фльоти. Він надзвичайно тероризував місцеве населення й навіть власного батька послав на розправу в „чека“. Там батька випустили й він повернув на село. А син-боцман збив його до півсмерти.

Перед козаками цей ренегат тримався мужньо й лаявся:

— „Стріляйте, туди вашу матір! Таких я вже не одного пустив на той світ“. Дуже прохати йому смерті не довелося.

Частини спинилися в селі на ночівлю. Мешканці дуже скаржилися на комуну, що була тут поблизу зорганізована. Цим комунальним господарством керували кілька москалів з північних губерній і жидів з Білорусії. Все потрібне для організації комуні вони просто реквірували в селян, змушуючи їх до того безкоштовно працювати. За дозволом полк. Отмарштайна — запрягли до кількох саней добрих коней і поїхали до тієї комуні. Ранок. Показалися будови маєтку, оберненого в комуну. Парк. За ним довгі господарські будови. Нарешті кам'яний палац. Стиха підіхали.

На ганок вийшла якась стара жінка, пильно вглядаючись у нас.

— „Здорова була, тітко! А де господарі?..."

— „Добридень, товариші! Тут“.

— „Пані, це не товариші, а українські козаки“ — звернулися до неї селяне.

— „Господи! Рідні! В мене синочок у Вашій армії..."

Була це стара власителька маєтку, яка тепер працювала на комуні за куховарку й діставала за це мешкання й харч.

Тихо пішли ми по кімнатах, де по двох-трьох мешкали комунарі. А за цей час велика валка селян, що прийшла за нами розбирала назад своє пограбоване майно, худобу, тощо. Всіх комуністів перебили там же в парку, крім начальника комуні, якого відправили до штабу.

Годин коло 10 рано вирушили далі, увесь час маючи дрібні сутички з червоними. Пізно вночі всунулися в якесь село, що зовсім заховалося у глибокій балці.

Розмістивши свою частину на спочинок і виставивши варти, пішов я до штабу за наказом про порядок маршу на другий день. Вартовий на вулиці показав мені будинок. Увійшов у простору хату. Там стояв біля грошової скриньки на варті мій козак Грицько Мищенко.

— „Де є п. генерал?“

Вартовий показав на сусідню кімнату.

— „Чи не спить?“

— „Ні, бо щойно був тут“.

Тихо рипнули двері і знадвору до кімнати, в довгих шинелях та будьоновках на голові ввійшли 5 вояків. Усі з рушницями.

— „Здравствуйте, товарищі! Здесь помещается военком?“ Це були червоні.

— „Ні...“ — машинально відповів я.

— „Немедленно разискать“...

Козак Мищенко стояв як скам'янілий з рушницею в руках. У мене рушниця за плечами, кольбою догори...

Відчинилися двері й показався напіводягнений ген. Тютюнник...

Відскакую вбік, блискавично зриваю рушницю: „руки догори!...“

У цей мент Мищенко дав стріл і поклав одного. Вслід стріляю я й кладу другого. Червоний командир підніс догори руки, а решта кинулася надвір, де їх піймала наша варта.

Ген. Тютюнник заховав повний спокій. Чого, чого, але вже рівноваги й хоробрости годі було йому колибудь закинути...

— „Мав Вас добре виляяти, сотнику, за розвантаження обозу, бо не пошкодували навіть і моїх власних річей“, — промовив він — „але ради цього випадку, що врятували штаб від цих непроханих гостей, звертаю гнів на подяку... Дякую Вам щиро... А тепер ідіть і підготовляйтеся до маршу“...

Оказалося, що це був комісар з надзвичайними уповноваженнями в справі заготівлі провіанту й фуражу для Кінного Корпусу Червоного Козацтва, який ішов у наш район. У село в'їхали городами, і не зустріли нашої варти. Так виявилось, що проти нас кинув ворог нову грізну силу — червоних козаків, яких дотепер ми не стрічали.

Ранок видався гарний, ясний. Далеко в степу на чолі кольони, виділюючись на фоні снігу, маячив наш синьо-жовтий прапор. За ним ішла наша кіннота, потім піхота й обоз. Мали напрям на с. Розважів.

Час-від-часу з боків появлялися кіннотчики й, обстрілявши з кулеметів кольону, знову зникали в лісах. Наблизилися до Розважова.

Багате село! Гарні будови хат свідчили про добробут. І було не дивно, бо там, де бракувало снігу, земля показувалася така чорна й лепка, що грузли ноги. Найкращий чорнозем. Візники-селяне з заздрістю поглядали навколо й казали:

— „От як би нам цю землю! А то сидимо на пісках і болотах. Ніколи не вистарчає нам свого хліба. Все їздимо сюди в містечко купувати“.

— „А що ж це за околиця?...“

— „Та хіба не знаєте?... Це ж Базар!“

Згідно наказу, у с. Розважіві кольона мала відпочати дві години. Але не підтягнулися ще до села задні частини, а вже на наших заставах з боку містечка Базар зачалася стрілянина. Одноразово і з-заду кольони показалася кіннота.

Наші боеві частини займали фронт за селом, щоб дати обозові змогу змінити змучені коні на нові. Ворог ніби відгадував наші заміри, бо все з більшою впертістю наступав, силкуючися відрізати шлях відвороту з села й охоплюючи з боків кольону...

Наша кіннота кілька разів пробувала ув'язатися в бій під прикриттям піхотних частин, але не була всилі змагатися з червоними, що переважали числом, а до того були на чудових конях.

Зовсім темніло, а бій не вгавав. Під прикриттям темноти та снігу, що знову зачав падати, наші частини пішли в напрямку с. Дерманівка, ввесь час відбиваючися від ворога.

Як це доволі часто в нас траплялося, задні боеві відділи не були поінформовані про рух головної кольони й зачали відходити лише тоді, коли забракло набоїв. Моя частина боронила вхід до села з якогось невеличкого лісу. Стрілянина стихла й з села чулися якісь викрики. Ставало питання, хто в селі? Наші ще чи ворог?... Хитаючися в цих сумнівах — побачили ми якусь стареньку жінку, що прямувала до лісу.

— „Мої голубчики! Ваші вже давно пішли на Дарманівку, а в селі повно більшовицької кінноти. Ваших ранених рубають. Тікайте мерщій“ — казала вона. Брали сумніви.

— „Та чи не помиляєтеся Ви, бабусю? Може це наші?“

— „Та ж кажу Вам, що це більшаки. Я їх добре знаю. Повно серед них злодіїв з Базару“.

— „Та куди ж іти?“

— „Ось я Вам покажу“.

Важко дихаючи, стара повела нас поза якоюсь балкою даліше в ліс.

— „Ось там повернете з христової дороги направо. То є шлях на Дарманівку“ — показала нам рукою.

— „Стій! Хто такі будете“ — раптом почули ми... До нас підходило якихось трьох юнаків з рушницями. Жінка їх пізнала.

— „Тікайте й ви, поки не пізно. Більшаки в селі“.

Це були повстанці з місцевого району, що дезертували з більшовицького війська.

— „Ось це й добре! Андрію!“ — звернулася до одного з них стара* — запровадьте козаків до Дарманівки. Щастя вам, Боже!...“ Пішла і скоро поглинула її нічна тьма.

Опівночі, під проводом дезертирів прийшли ми до Дарманівки. Нікого там не було. Село невелике, у два ряди хати вулицею, огорожені дуже високими міцними парканами. Всі наші спроби достукатися до когось, були марні. Стук рушниць у ворота нікого не будив. Лаяли скажено лише пси. Що за диво?!

— „Марно, панове, стукаєте. Тут до вас ніхто не вийде“, — сказав один дезертир...

— „Щебто як?..."

— „А так. У цьому селі мешкають москалі-старовіри, які ні з ким не мають нічого спільного“.

Брала люті! Козаки перелізли через паркан і підійшли до одної хати. Два пси кидалися ніби навіжені. А через вікно чувся мужеський голос:

— „Бярі яго! Бярі нечистаго!“

— „Відчини, трасця твій мамі! Дай води напиться“...

— „Снег ешь!“...

Скінчилося б це для московських колоністів дуже погано, коли б з вулиці не почувся здушений крик — „під паркани, під паркани ставайте! Кіннота!...“

На перехресній дорозі спинилася підвода, оточена кіннотчиками. Прийшло на думку, що це може наші, вислані для зв'язку.

— „Взводний!... Огород!... Твою в Христа бога!... Кудаже тепер' ехатъ?“

Одразу виявилось, хто перед нами... Було їх чоловік 30 кінних, з кулеметом на санках.

Дружня сальва! Червоні врозтіч. На місці лишилося 4 забитих і 2 ранених. Кулемет дістався також нам, бо перебиті були коні в санках. Один ранений не балакав, видно було, що конає. Другий, на наш запит якої частини, відповів:

— „Корпуса Червоного Козацтва. Дивізії Катовського“. Далі оповів, що йдуть вони з м. Народіч. В ескадронах по

140—160 шабель... Більше було годі щось у нього довідатися, бо кров заливала йому вуста.

Випрягли коня, забитого в сани, і захопивши кулемет, рушили далі. По дорозі надибали дядька з нашого обозу, що лишився з поломаним возом і підгодовував своїх коней. Показав нам напрям, куди пішла кольона. Це було с. Мінки, або як називали його селяне — Гвіздаль.

Шкода було дядька, який лишився з поломаним возом за сотки верстов від своєї хати, і ми вернули в Дерманівку; забрали в якогось кацапа-колоніста доброго воза, віддали його дядькові, а на придачу й відбитого в червоних коня.

Увійшли до лісу. Тут уже було безпечно, бо кіннота вночі нічого зробити нам не могла. Напружуючи решти сил, наближувалися до села. Годин біля 4 рано підійшли до крайніх хат.

— „Стій! хто йде“. — Це була наша застава під командою сот. Дараганя.

Я попередив його, що перед нами новий ворог: кіннота Котовського, яку ми добре знали ще з часів війни в 1920 р. Сот. Дарагань просив лишити йому відбитого в червоних кулемета й я його прохання виконав. Розмістивши своїх людей, пішов голоситися до штабу.

Там, схилившись над столом, дрімав одягнений полк. Отмарштайн. Вислухавши мій звіт, він із спокійною усмішкою сказав:

— „Так, так!... Є каяття, та не має вороття!... Не викрутимось ми з цієї авантури“... Далі розповів він мені, що положення армії безвихідне. Маса старшин і козаків ранених та з відмороженими ногами на возах. Частини поменшилися й майже вже небоєздатні. Рятунок наш полягав у швидкому марші на Полісся. Вже від Коростеня полк. Отмарштайн радив Тютюнникові вертати назад, але той і слухати не хотів. Діточа гра!...

З лавки підвівся польський поручник Маєвський, що був прикомандирований до нашої армії на повстання.

— „Я просто дивуюся витривалості й героїзмові людей, Пане Полковнику! Я їду з Польщі на власному коні й то вже обернувся в трупа. А козаки маршкують пішки біля 300 верстов — босі, голі й з 3 год. відпочинком на добу. А тут щодня бої!... Про старшин муштрових і говорити не приходитьсь... Але ця тютюнниківська гопкампанія! Якщо верну до Польщі, перший буду домагатися покарання всіх тих панків, що плянуючи повстання, базували його на провакаціях, кар'єризмі і брехливих відомостях „з України“. Пам'ятаєте слова Тютюнника: стане пошта, телеграф, залізниці! Зачнутьсь робітничі штрайки!“ Якою ж іронією все це тепер звучить!...”

Пригноблений — вернув я до своєї хати...

ХІ. БІЙ ПІД м. БАЗАРОМ.

На другий день, годин біля 11 рано, зачалася при вході до села стрілянина. Торохкотіли енергійно кулемети. Сот. Дарагань 6-ої див. відбивав новий наступ. Моя частина побігла до нього на підмогу.

Імпонуюча картина виросла перед нашими очима!... Рівна дорога, поле, а під лісом розгорталися лави червоної кінноти. Куди лише сягало око — скрізь були вершники, що в швидкому русі ладувалися в боевий порядок для наступу.

Наші частини заняли фронт біля села. Одразу зачали сильний вогонь з кулеметів і рушниць. А ті даліше розгорталися, як на параді! Видовище було величне. Віддаль зменшувалася й наш вогонь набирав усе більшої сили. Видко було, як просто стосами валилися люди й коні в червоних лавах, а вони, поповнювані весь час резервами, все йшли та йшли, насуваючися на нас як невмолима механічна стіна. Раптом густі кінні лави вирвалися з середини та з диким, громовим „ура“ кинулися на шаблі. Ще мент — і ми ударилися грудь у грудь. Козаки робили страшне спустошення серед червоних кіннотчиків ручними гранатами, стріляли в упор і відбивалися багнетами. Коні не хотіли йти на стріли й ментами все перемішувалося в одній кривавій, гучній хаотичній кучі. В деяких місцях, мимо нерівності сил, наші перемогали, притискуючи кіннотчиків до берега річки. А ті кидалися з кручі в болотисту воду.

Новий наступ!... Видержувати було не під силу. Післали зв'язок за підмогою. Не вернув... Післали другий. І раптом почули божевільний крик:

— „Ворожа кіннота з-заду, у селі!...“ — Це кричав четовий Гірич.

Нас уже обійшли з запілля... Козаки дрогнули. Наступив найтрагічніший мент, що в анналах боевої історії Української Армії буде колись уписаний, як клясичний приклад її незрівняного героїзму.

Очі козаків пильно зосередилися на старшинах. Що робити?! Надій не лишалося ніяких. Тепер ішла мова лише про гідну смерть, щоб не опинитися потім отарою в руках ворога, який буде її рубати на капусту...

— „Брати! Козаки!... Не піддавайся!... Бийся до останнього! Вперед! Вперед! За Україну! Слава! Слава!“

Вирвалися й знову збилися в криваву кучу з червоними. Їх коні топтали козаків, а ті збивали вершників стрілами, багнетами, кулаками. Тут упав смертю хоробрих сот. Дарагань, перешитий кулями. Останній зудар тривав однак дуже коротко. Це не був уже протинаступ, а скоріше відступ — передсмертельна конвульсія людей, що зібравши решту сил, шукали рятунку.

Ворожі лави вщерть приперли нас до села. Відірвалися від них і на цей раз... покотилися назад. Одну нашу частину — загнану в болото — більшовики в упор вистрілювали.

Зібравши свою частину разом з решткою вояків сота Дараганя, я кинувся в село. Всі ранені лишилися на місці. З перших же хат нас стрінули салви. Довга вулиця була запружена червоною кіннотою, яка рубала наших ранених, що лежали на підводах ув обозі. В селі знову зав'язався короткий, але жорстокий бій. Окремими групами пробивалися старшини й козаки, кидаючи ручні гранати в кінні лави. Дехто себе самого зривав гранатами, щоб не дістатися до рук живим.

Дружина полк. Лисогора, що відбула з ним увесь похід, гнала воза, де лежав її ранений чоловік, і як львиця боронилася, стріляючи в кіннотчиків. (Йй таки пощастило врятувати чоловіка й себе та дістатися назад до Польщі).

Поручник Маляренко — збожеволілий — м'явжав, як кіт. Згадуваний уже полк. Шраменко — заступник командира київської дивізії — панічно гнав коней з санками, спихаючи всіх тих, хто хотів причепитися з-заду... Штабу і штабових частин у селі вже не було. Він устиг вийти на вільну дорогу ще перед тим, як у село прорвався ворог. Далеко в полі маячили червоні прапори й ворожі частини відбивали наш обоз, рубаючи ранених і обслугу.

А в самому селі приходив уже епілог! Ми оточені були зо всіх боків. Дорога й увесь простір біля села — забиті трупами. Вийти з цього чотирикутника смерті було неможливо. В душах людей, що ще перед хвилиною впертс боронилися, стався перелом. Невитримали нерви, виснажені цілим походом і видовищем катастрофи. Як усе буває в таких випадках майже всіх — хто ще лишився живий — огорнула паніка. До цього долучилася й повна витрата набоїв. Зброя обернулася в кусні непотрібного дерева в обезсилених руках. Козаки купами йшли в подвір'я, дивлячися збожеволілими очима на більшовиків. Кожний шукав собі кутка, щоб сховатися й відстрочити неминучу смерть хоч би на мент. Червоні кидалися на безбройних козаків, рубали їх, або зганяли кудись групами. В хатах сховатися було неможливо, бо налякані боєм селяне — позамикалися.

До пізної ночі кінні відділи їздили в околицях, вилловлюючи рештки наших людей і відірвані частини обозу. Після того заняли с. с. Великі і Малі Мінки. Захоплених полонених і ранених наніч замкнено до церкви.

Опинившись в селі, після останньої сутички з ворогом, я, запримітивши за тинами недалекий густий молодий ліс і, зібравши навколо себе до 20 озброєних козаків, кинувся до нього. Перескакуючи через невеликі огорожі —

прямували ми хутко вперед під охорону дерев. Слідом за нами бігли якісь озброєні й безбройні люди, що теж сподівалися в лісі найти рятунок.

Уже почалися перші рідкі дерева, між котрими вилясала дорога до густого лісу, як нам перерізав шлях відділ ворожої кінноти й з криком „ура!“ — кинувся на нас. Почалася гра в „кота й мишу“... Козаки крутилися навколо дерев, зрідка стріляючи в кіннотчиків. Але стріли ці приносили ворогові мало страти, бо перелякані, знесилені козаки не встані були спромогтися на тверду відсіч.

Усе ж на один мент червоних було троха відігнано й я скористався цим для того, щоб нашвидко сплянувати наш дальший відворот. Одну частину козаків я пустив уперед, а з другою лишився, щоб вогнем дещо стримати червоних. Після того перша частина мала нас прикривати, потім знову ми її і т. д. Передні хутко побігли до лісу, щоб заняти там кращу позицію, а я з рештою людей крок за кроком слідував за ними. Та цей мій плян не вдався.

Бо лише передні козаки ввійшли до лісу й натрапили на дорогу, що провадила до с. Ступище — як одразу її оточили червоні. Сутичка там тривала коротко, бо за хвилину козаки витратили всі свої набої й були, вже безборонні, перерубані. В міжчасі, відбиваючися від ворога з-переду — ми йшли в те саме місце... Врятував нас козак, що втік від кіннотчиків і оповів мені, що сталося зараз з його товаришами. І цей шлях відвороту був відтятий? Коло звузилося до краю... Лишалося або кінчати самогубством, або здаватися на ласку ворога. Дійшли ми до якихось кущів і там побачили групу своїх... Це були козаки, які утративши надію на рятунок, рішили здаватися. Побачивши нас, один козак з цієї групи промовив:

— Лишайтеся тут... У гурті все краще. Може таки всіх не повбивають!

Його слова вплинули на декого з моїх людей. Вони кинули рушниці й посідали у сніг. Зайві були мої переконання не кидати зброї і спробувати дійти до лісу.

— „Ні, не маємо вже сил!“ — відповіли вони мені.

Зо мною лишилося ще шість козаків, з якими я далі прямував до лісу. Скоро знову зауважили ми купку своїх, що сиділи під кущами в снігу. Підійшов і побачив, що то були старшини й козаки з 6 дивізії, на чолі з командиром куреня підполк. Григоряком. Усі були без зброї. Вигляд мали жахливий. Серед них були і ранені. З невеличкого горбка, ця ж група пасивно придивлялася, як червоні їздили по полю й рубали наших.

— „Рушниць немає ні в кого?“ — запитав я.

— „Та хоч би й були, то чортма до них набоїв“ — відповів сот. Янишевський.

— „Тепер вже запізно, браття” — з гірким усміхом додав підполк. Григоряк. — „Коли більшість згинула марно, та й нам не оминати долі”...

— „Кидайте зброю, пане сотнику, та сідайте тут. Може й не посміють усіх убивати” — звернувся до мене сот. Литвинчук (він по національності білорус).

Адміністративний хорунжий 6 дивізії Погиба, як видно, збожеволів, бо чіплявся до кожного й прохав його сховати. Та на нещасного ніхто не звертав уваги.

Тут побачили ми кілька кіннотчиків, що наближувалися до нас. Двох тримало коні в поведі, а решта була верхи. Від них відійшов якийсь чоловік і попрямував до нас. Швидко його ми пізнали. Це був підстаршина-гарматчик.

— „Киньте рушницю, пане сотнику” — сказав він мені. — „Мене післали сюди більшовики сказати, щоб здавалися без спротиву, інакше всіх переб'ють”.

Треба було рішатися... Це рішення вийшло в мене якось без надуми, відрухово.

— „Лишайтеся здорові” — промовив я й побіг у напрямку лісу, перескакуючи з корча на корч. Кіннотчики одразу зачали в мене стріляти, та я не відповідав. В рушниці моїй було лише три набої.

Так стрібаючи по замерзлому болоті — опинився я хутко в лісі. Незабаром, вже в самій гущавині — натрапив на двох козаків, що стояли під деревами. Звідціля нам було видно як на долоні все, що діється навколо. Безконечна кінна ворожа кольона йшла в напрямку до с. Христинівка. Інші відділи вели наш обоз і групи полонених. Зорієнтувавшись, я зміркував, що сюди через мої чари кіннотчикам досягнути доволі важко. Козаки мені сказали, що на березі лісу лишили раненого товариша. Ми вернули за ним, перенесли під кущі і перев'язали рани брудною сорочкою. Він був ранений в обидві нозі кулею. Сіли спочити. Всі ми були мокрі й мороз давав себе відчувати. У раненого найшли ми дорогісний скарб — 50 набоїв до рушниці, які й поділили між собою.

Дивлючися на це, ранений дуже захвилювався:

— „Панове! Не забирайте всіх моїх набоїв. Ви відете, а я так не хочу, як баран, віддатися більшовикам. Ось уже дома був, а доводиться гинути!”...

З дальших його оповідань виявилось, що він родом з м. Народичі й дуже добре знає цілу місцевість. Порадив він нам не йти на південь, бо там неприступні болота, а спробувати на захід. Верстви три звідціля починається село, що тягнеться аж до м. Хабне. Довідалися ми також, що в цьому селі мешкає його тітка та інші родичі.

— „Не кидайте мене! Заберіть з собою, а я вам поможу сховатися між знайомими земляками”, — просив ранений.

Я вирішив почекати, поки не стане темно й взяти його з собою. Під прикриттям ночі вирушили. Піднявся скажений вітер із снігом. Тихо посувалися ми лісом, несучи на руках по черзі раненого. Нести найбільш довелося мені, бо один з козаків був малого росту й коли ніс на собі цю „живу“ поклажу, то ноги раненого волоклися по землі, спричиняючи йому страшний біль.

Натомісць цей малий, шустрый козак виявив себе незамінним розвідчиком. Увесь час він ішов зпереду, кілька разів попереджаючи нас про небезпеку. В лісі були вже червоні. З великими труднощами дійшли ми до якоїсь дороги й раптом почули :

— „Ескадрон, подтягнісь !...“

Серце завмерло. Буквально в кількох кроках від нас йшла кольона кіннотчиків, тримаючи коней на повіді. Врятував нас лише густий сніг і темрява. Перечекавши, поки червоні не відійдуть, пішли далі й скоро побачили сілуети хат. Блимали в вікнах вогники. Вже хотіли наблизитися до села, як почули кілька рушничних стрілів. Знову все стихло. Ми сиділи в кущах і вичікували.

За хвилину біля нас проїхало два воза з кулеметами й пара десятків кінних. Перепустили їх повз себе й тихо підійшли до городів. Лишивши козаків з раненим, я підліз до вікна крайньої хати, щоб побачити, чи не має там червоноармійців. У хаті сиділа якась жінка з дітьми. На припічку горіли тріски, що освітлювали кімнату. Постукав до вікна. На двір вийшов дядько, літ 45.

— „Дядьку, коли Ваша ласка, пустить погрітися. Нас тут четверо. Є ранений“ — промовив я.

— „А Ви що, з тих петлюрівців?“ — спитав він.

— „Так“ — відповів я.

— „Чоловіче Божий ! Та я радо Вас би прийняв, але не знаю, чи багато з того скористаєте ? Ось дивіться там, біля клуні, лежать козаки. Вони тут в мене заховалися, а ось перед хвилиною приїхали більшовики, найшли їх та всіх перестріляли. Казав їх старший, що на ранок мають оточити весь ліс і всіх Ваших, кого знайдуть, переб'ють“, — розказував селянин.

У цей час до нас підійшли мої козаки, несучи раненого. Той подивився на дядька й пізнав його.

— „Дай, Боже, здоров'я, дядьку Михайле ! Рятуйте ж нас від смерті...“

— „Ой, лихо !... Та це ти, Петре ? !...“

На швидку вони між собою перебалакали й дядько побіг до родичів раненого. Ми тимчасом сіли у stodolі. Очікування господаря здавалися нам вічністю. Нарешті біля півночі він прийшов і оповів, що в хатах скрізь повно червоноармійців. Ховатися в селі не має чого й думати. Наказав нам хутко йти кудись за ним. Пішли, несучи раненого

го. Дорога була неймовірно тяжка. Блукали по якихсь ярах балках і корчах. Аж під ранок прийшли ми на місце, серед лісу. Була тут якась не то землянка, не то льох, де ховалися пастухи від непогоди.

— „Ось тут сидіть тихо і чекайте, поки до вас наші не придуть. Тут вам нестрашний і самий дідько! Ось у торбині хліб, сало й цибуля. Їжте й відпочивайте“. — Після цього селянин десь зник.

Ми пообкладали раненого сіном і посідали, очікуючи, що буде далі. Зморене тіло вимагало спочинку, але вимучені нерви не давали спроможности замкнути очей. У думках проносилися страшні події дня, свідомість якось боляче-тупо реагувала на трагічні наслідки походу, з яким зв'язувалися такі світлі, бадьорі надії! Все пропало. Кінець!.. Армію розгромлено дощенту...

Виснажений цим душевним кошмаром до решти — я заснув...

ХІІ. В ПОВСТАНЧОМУ ЗАГОНІ.

Чуть зачало світати, як нас збудив ранений, кажучи, що хтось підкрадається до нашої схованки. Ми вхопилися за рушниці. До діри, що заступала в цьому льосі двері, всунулися якісь дві постаті. Це були селяне. Один приходився вуйком раненому, а другий, його сусіда, якийсь старенький сивий дідусь.

Привітавшись з нами, дідусь зачав розмову:

— „Занесла вас лиха матір зимою в оцю яму!... Та не нарікайте, бо іншим вашим довелося ще гірше. А тут хоч і зимно, та безпечно. А ну, сину, показуй, як тебе вгостили ті кати“ — звернувся він до раненого. Довго оглядав рани, чимсь перемив і опісля намастив якимсь чорним пахучим зіллям. Туго забандажував ноги чистим полотном.

— „Буде все гаразд, сину! Штигулькатимеш трохи, та тобі за зайцями не ганятися ж“ — тепло всміхаючись говорив дід. — „А на весілля то якось зможеш ще втяти. Ось маєш кроплі. Пий по-троху, як буде тебе боліти. Сидіть тихо, а ми навідаємося пізніше“.

Лишивши раненому теплого кожуха — селяне пішли геть.

Знов очікування. Холод донимав жахливо. Ми, здорові, обережно ховали ноги під кожуха раненого, щоб якось їх зігріти. А вони були як колоди. Ранений увесь час міцно спав. Видно таки помогли йому „кроплі“ діда.

Так минув цілий день. Над вечір прийшов знов вуйко раненого з селянином та якимсь молодим хлопцем. Раненого забирали вони до хати його ж тітки, звідки мали його відвезти до батька. Разом з раненим лишався й малий козак, самий родом з Житомиру. Лише мені і другому козакові не було куди йти. До дому годі було й думати. Бо один з нас походив з Катеринославщини, а другий з Хар-

ківщини. Молодий парубок, що прийшов з селянами, лишився з нами. Це був післанець від повстанчого ватажка, котрому було доручено привести нас до ватаги. Довідавшись про це, ми з козаком страшенно зраділи. Тут вперше скріпилася в нас надія на рятунок. А хоч і прийдеться загинути, то все ж таки серед боєвих товаришів, повстанців — а не ось тут, в якійсь дірі — самітними!

Пізно ввечері ми вирушили з парубком-повстанцем у дорогу. Йшли полем, увесь час перелізаючи через якісь загороди. Спереду показалися будови.

— „Це хата мого батька“ — сказав повстанець. — „Хочу довідатися, чи гостей не має...“

Спинилися біля стайні. Здоровий кудлатий пес кинувся радісно до парубка. Зайшли до хати.

Повстанець поліз на стрих, дістав чотири ручні гранати й дав їх нам. Зайву рушницю, яку забрав у раненого, сховав у стріху.

— „Ну, панове, ходім. Дорога нам одна: через річку Уж. Думаю, що він уже замерз, ну, а як ні — то прийдеться купатися! Немає іншої ради, бо на дорозі, кудюю мали б ми йти, стоїть червона застава. Будете йти, то самі побачите, як горить біля неї огнище. Гріються, прокляті, бодай би на тому світі їм було тепло!...“

Темна ніч і мряка ховала нас від ворожої застави, що чатувала на мості, хоч перейшли ми повз неї дуже близько. Парубок казав йти йому в один слід, так щоб ранком думали, ніби то якась одна людина з села ходила до річки по воду. Спустилися вниз і ступили на лід, що затріщав під ногами. Всі полягали на живіт і так обережно посуваючися, дійшли до другого берегу... Здалека чорнів ліс.

— „Тільки б до лісу, а там ми й дома“ — сказав парубок.

За годину подорожі лісом, ми зупинилися біля якоїсь **одинокі хатини**. **Парубок** тихо постукав. Вийшов до нас якийсь **мужчина з великою бородою**.

— „Заходьте“ — промовив він. Ми опинилися в теплій хаті. Жінка хутко схопилася готувати їжу. Смажене сало викликало в мене впрост якесь болісне лоскотання в носі...

Доки ми наїдалися, **мужчина** взяв рушницю й кудись зник. За короткий час вернув і наказав нам йти з ним. Біля хати стояли добрі коні в санках. Санки були наладовані клунками й мішками. Була це пожива для повстанців, що жили й оперували десь тут недалеко в лісах.

Годовані коні швидко зірвалися уперед і ми поїхали. Світало вже, як напереду почувся окрик:

— „Стій! Хто такі?...“

Це була варта, що охороняла повстанчий табор. Навколо вогню, на купках гилля, сиділи й лежали сині від холоду й брудні, різноманітно одягнені люди. Все переважно **молоді юнаки**.

Я надзвичайно зрадив, опинившись серед повстанців і зачав їм оповідати про похід нашої армії та останній бій, що кінчився для нас повним розгромом. З оповідань повстанців довідався я, що вони справді чули про ген. Тютюнника, але не мали з ним ніяких зв'язків. Дуже шкодували, що не вдалося цих зв'язків налагодити, бо скрізь є багато повстанчих відділів і, коли б вони виступили спільно з армією, то й наслідки походу могли бути інші.

Почалося моє нове життя серед „мешканців лісу“.

Одноманітно й сіро тягнулися короткі зимові дні й довгі ночі. Ватага нікуди не виходила з лісу, бо скрізь було повно червоних військ. Харчі доставляли селяне, але робити це ставало все тяжче, бо з одного боку більшовики понастановляли в селах різні „заградітельние отряди“, а з другого — всі дороги позамітало глибоким снігом.

Час-від-часу до ватаги прибували нові повстанці, яким уже вдома не можна було висидіти. Селяне, що привозили їжу, постійно скаржилися на червоних, що грабують і знущаються над населенням. Вістки ці виводили повстанців з рівноваги, збуджуючи в них страшну ненависть до ворога.

Серед ватаги особливою пошаною користувався один селянин, дядько Ондрій, як його звали. Часто й подовгу він щось радився з отаманом, але про що саме, ніхто не знав. Це часом інтригувало повстанців, які нарікали, що їх не посвячується в ті наради. Такі цікаві діставали від „дядька Ондрія“ належну відсіч.

— „Цить, дурню!... Ти ще задурний на голову, щоб усе одразу знати. Прийде час — довідаєшся...“

Мене, як старшину, було присвячено в ті пляни. Справа полягала в тому, що червоні війська зачали збирати з населення продподаток і відвозити його до найближчої залізничної стації. Отже ми мали перешкодити їм переводити цей грабунок.

— „Щоб наша кривавиця пішла до Москви?!... Та ні защо!“ — обурено рубонів дядько Ондрій.

На нараді ми рішили, що цілою ватагою зробимо напад на червоний обоз, який везтиме сконфісковане селянське добро до м. Овруча. Варту, що буде супроводити обоз, перебити до ноги, щоб не лишилося жадного живого свідка. А захоплене майно передати назад селянам.

Наближалось Різдво, свято, що з такою урочистістю обходять ув українських селах. Його наближення відчував кожний повстанець і скреготав зубами, що завдяки червоним катам мусить мерзнути тут у лісі, замість справити свята серед рідні. Кляли всі сніг, бо перешкоджав боевим операціям. Нападів на червоних майже в тому періоді не робилося. Хіба десь забирали поодиноких вершників на хуторах чи серед лісу. Без праці, лежали цілими днями біля вогню, повстанці сварилися й нарікали на отамана. Потім

заспокоювалися, чекаючи, що скоро прийде час виступу. Голод донимав усе дужче. Сиділи часом голодними по дві-три доби, бо доставка харчів утруднювалася все більше.

Несподівано серед ватаги появилася нова постать. Жид із ближчого містечка. Його повстанці таксамо дуже поважали. Був це мужчина літ 35, високий, сутуловатий. Його поява дуже розвеселила повстанців. Як виявив я, він, мешкаючи постійно в містечку, тримав зв'язок з отаманом, від для ватаги розвідку й являвся якраз тоді, коли повстанцям треба було вирушати на якусь більшу „роботу“. Отже й на цей раз його поява була „добрим знаком“...

Важко дихаючи від ходьби, він опорожнював клунок з харчами й витягав зо всіх кишень пачки з тютюном. З ним прийшли й селяне, несучи також продукти. Поки повстанці крутили цигарки — жид оповідав новини про червоних. Повстанці лаялись і присягалися пімстити. Настрій піднісся ще більше, коли отаман наказав оглянути всім рушниці. Майже цілу ніч ніхто не спав. На мое здивовання жид не вернувся до містечка й лишився з нами. Повстанці мені казали, що він завжди бере безпосередню жваву участь у бійках і щойно коли вони кінчаються, то тоді на час опускає ватагу.

Ранком наша ватага рушила лісом у напрямку м. Овруча. Йти у глибокому снігу було так важко, що перехід у 12 верстов зробили ми за п'ять годин! Нарешті досягли умовленого місця.

Чекали з пів години. Далеко показалася валка підвод. Зпереду червоного обозу, за кроків 50, ішов уже наш невідомий знайомий жид. Він уже побував біля обозу й, як „мирний мешканець“, не викликаючи жадного підозріння, йшов нам назустріч, щоб дати знак для влучного нападу. Обоз провадило біля 50 червоноармійців.

Ватага поховалася за деревами й коли нас минули передні підводи — зробила блискавичний напад. У цей мент, на мое диво, з кожної підводи загриміли стріли. Та не у нас, а в тих червоноармійців, що сиділи на підводах. Оказалося, що це дядьки візники, після попередньої умови з отаманом, узяти з собою в дорогу „обрізани“ (короткі рушниці), сховавши їх у сіно. В мент, коли ватага зачала напад, селяне-візники відкрили вогонь по червоній охороні.

Червоноармійці кинулися тікати в різні боки, та марно. Глибокий сніг унеможлилював рух. За коротку хвилю розправа була скінчена. Ні один з охорони не втік. Повстанці добивали й ранених. Обоз з майном вертав назад до села. Після цього ватага знову зосередилась у своїй лісній схованці. Потяглися нові сірі безконечні дні, переривані час-від-часу нападами на червоних.

До ватаги іноді доходили інформації про діяльність інших повстанчих загонів. Отаман Орлик на Київщині знову

збирав поважні сили. Активність проявилася в багатьох інших районах. Ставало одначе ясно, що ні до яких позитивних наслідків ці збройні виступи не доведуть, коли й надалі будуть переводитися відірвано, без зв'язку між собою, без загального пляну та провідного центру.

В повстанчих колах виринула ідея відновити діяльність розгромленої більшовиками Національної Козачої Ради, поставити її на чолі акції й підпорядкувати їй усі повстанчі сили, що оперували на Україні. Ідеї ці багатьох захоплювали, та для тверезого, спостережливого ока ставало очевидно, що й ці заходи будуть марні.

Час утрачено!... Було вже надто пізно.

ХІІІ. ТРАГЕДІЯ 359-ох.

Перебуваючи в повстанчому загоні в околицях Базару, я мав спроможність одержувати безпосередні відомости про ті події та епізоди, що зайшли після базарського бою в місцевостях, де оперувала армія ген. Тютюнника.

Як виявилось на суді, що його зарядила совітьська влада над нашими полоненими — перемога під Базаром коштувала більшовиків не дешево! Слідчі акти показували, що стратили воки там 261 забитих і кілька сот ранених. Усі ці страти припали на Кінний Корпус Червоного Козацтва, що був кинутий під Базар проти армії ген. Тютюнника. Дуже довгий час більшовики возили своїх ранених до м. Овруча, а шпиталі в Базарі, Хабнім і Народичах були вивопнені по береги.

Після бою невеличкі рештки наших частин, що були спільно з штабом, устигли висмикнутися з кільця ворожої кінноти й дійшли до кордонів Польщі, звідкіля вернули назад до таборів інтернованих. Слід думати, що й їм не вдалося б урятуватися, коли б не зрада одного з командирів бригад Кінного Червоного Корпусу, українця по національності, який не виконав наказу зайняти переправи на р. Уж біля м. Хабне, кудю відступав ген. Тютюнник.

Про більшовицький суд над ним я згадаю нижче.

Отже за два дні, коли вернули червоні частини, що були відправлені в погоню за нашими відступаючими рештками, всіх наших полонених, захоплених у бою, відправлено до м. Базару. Совітьська влада призначила судову слідчу комісію, яка мала виготовити проти полонених акт оскарження за замах на совітьський режим і за „бандітизм”.

У наступні за боем дні зачав падати великий сніг і покрив тіла забитих старшин і козаків. Трунів цих червоні не забирали, лише стягали в бік від дороги, щоб не гальмували руху.

Кінний Корпус Червоного Козацтва розташувався на спочинок у Базарі, Народичах, околицях Овруча, Христи-

нівці, Стутиці, Розважові, Давидівці, Соловійві та Дарманівці. Штаб Корпусу під командою Котовського спинився в Радомишлі. Начислялося не менше 3000 шабель, з відповідними додатковими спеціальними й немуштровими частинами. Совітська влада одразу повела серед населення пропаганду проти українського визвольного руху. Похід ген. Тютюнника й цілу його армію представлялося як польську авантуру та звичайний бандитизм. Населення в перших днях цьому вірило. Слід зазначити, що у згаданих околицях селяне крім активних повстанців узагалі майже нічого не чули про українську боротьбу, бо в 1919—1920 рр. наша армія тут не оперувала. Натомість дуже добре затягали вони ті грабунки та знущання, які робили поляки, в час наступу на Київ. Гадаючи, що наші козаки, післані польськими панами (а так справу представляла більшовицька пропаганда!) деякі селяне їх прийняли за ворожий та небезпечний елемент. Це виявилось в неодноразових випадках видачі наших козаків — що, ранені, переховувалися в селах — совітській владі. Селяне приводили їх й казали:

— „Ми думали, що то свої люди, а коли це польські наймити й бандити, то беріть їх собі”.

Розкажу про один того роду випадок:

Сімох селян, що мали ділянку в лісі й переганяли дьоготь, дали притулок двом раненим козакам, які перебралися через болото в ліс, після розгрому під Базаром. За кілька днів, почувши, що це „бандити”, які прийшли з Польщі, вони живцем кинули ранених у вогонь, де переганявся дьоготь. А після цього пішли з „річевими доказами” до представників більшовицької влади в м. Базарі... В постолах, пахаючи люлькою — старий дід розказував червоноармійцям:

— „Оце вони прийшли, ну ми їх і прийняли за своїх. Бо й балакають по-мужицькому. Коли чуємо, що то польські бандити!... Я й кажу Гандрієві — а може б ми їх — того — у вогонь, на смалець? А той каже — а чому ні?... Ну ми вночі їх і кинули, коли вони спали”.

Червоні й селяне товпилися біля діда й заглядали, що це він приніс у кошиках. Той спокійно розгорнув: там були обгорілі руки! Навколо зачалися вигуки обурення...

— „Це ще не усе, я ще щось маю показати вашому старшому”.

— „Проклятий людожере!... Неси собі це на холодець” — промовив хтось. Повели діда до командира, а звідтам він вилетів сторча головою на вулицю.

— „Всипать етой сволочі!” — крикнув навздогін командир.

В руках дід мав розгорнену грамоту й причіплений до неї „Залізний Хрест”, який козакам видавали в нагороду

за участь в Зимовому Поході ген. Омеляновича Павленка-Старому всипали. А потім розстріляли.

Раділо нашій поразці й жидівське населення.

В містечках зарядили жиди поход та маніфестації в честь перемоги Кінного Червоного Корпусу.

Але вже за кілька днів прихильність населення до червоних зникла, як „роса на сонці"... Почувши себе міцно, більшовики зачали грабувати всіх без різниці. Пішли повною ходою реквізиції та різного роду „продподатки"... А за той час з місцевостей, де переходила армія ген. Тютюнника, надходили справжні відомості... Люди свідчили, що козаки себе добре поводити, нікого не грабували, робили населенню різні пільги й віддавали йому захоплене в червоних майно та збіжжя. Особливо швидко довідалися про це жиди. Казали вони:

— „Ой, не були це бандити! То були добрі люди. Бандити ті, що їх знищили. А козаки добре робили. Наших також нікого не чіпали”.

Настрої населення мінялися в нашу користь, та... запізно!

* * *

В Кінному Корпусі йшли підготовки до великої паради. Чекали Троцького в Овручі, спільно з командиром Київського військового округу Якорем. Населення жидівських містечків, шевці та кравці — були змобілізовані для виєквіпування червоних частин.

А полонені наші (серед них багатораних) уже другий тиждень сиділи замкнені — в холоді та голоді.

Все очікувало слідчої комісії. В міжчасі в м. Народи́чах відбувся суд над згадуваним командиром кінної бригади, завдяки зради якого — рештки нашої армії уникнули цілковитого знищення під Базаром і вернули до Польщі.

Тримався він на суді дуже твердо й мужливо. Ясно заявив, що розчарувався в політиці совітської влади та й перестав їй вірити. Хотів він виголосити якусь промову, зв'язану з українським визвольним рухом, але суд до цього не допустив, побоюючися небажаної пропаганди. Судовий процес був публичний... В імені 261 забитих і сотокраних під Базаром більшовиків, обвинувачуючий домагався смерти зрадника, якого й було публично розстріляно в Народи́чах.

Нарешті слідча комісія над нашими полоненими з-під Базару кінчила свою працю й суд ухвалив вирок. Він відомий... 359 старшин і козаків армії ген. Тютюнника було розстріляно. Розстріл переводився масово — з кулеметів — частинами червоної кінної дивізії Примакова. Розправа відбувалася в балці, під Базаром.

Раних не добивали, а кидали живцем до ями, разом з забитими — закидуючи скривавлену масу людей грудми замерзлої землі, що ще довго ворушилася... Це були

вже відрухові конвульсії конаючих людей — злегка присипаних землею. В час розстрілу всі засуджені проявили надзвичайну мужність. Вмирили в обіймах, співаючи: „Ще не вмерла!...“

Червоні для засипування могили мобілізували з місцевого населення тих, кого підозрівали у співчуттях до української справи й у „контрреволюції“ — як свого роду грізне „мементо“ для них...

Так створилася одна з найбільш трагічних національних святощів — **МОГИЛА 359 У БАЗАРІ**, перед якою хилять свої голови в думках і яку вшановують на традиційних народніх святах вірні...

Майже щочоки потім хтось таємничий насипував на могилу барвінок... Вдень міліція його забирала, а на другий ранок повторювалося те саме.

Епілогом базарської трагедії була генеральна парада Кінного Корпусу Червоного Козацтва, який символізував остаточну перемогу над останнім етапом української збройної боротьби за Визволення...

Частини стягнулися до м. Хабне. Огляд церемонійного маршу робив Котовський. Великий, грубий не в міру — стояв він, вітаючи лади кінноти, що перед ним проходили...

— „Здорова-а-а перший ескадрон!... Здорова, другий“.

Кінні полки були переважно одягнені в англійські шинелі, відбиті разом з постачанням армії Денікіна. На головах людей були червоні „без козирки“ — подарунком Троцького з Москви. Гарні, вигодовані коні, нові сідла, переважно кубанського зразку шаблі. Спеціальні кавалерійські рушніці за плечима. **Кожний ескадрон** налічував 150—160 шабель з кулеметами...

Після паради три кінних дивізії перейшли р. Уж, що ділить Волинь і Київщину та розташувалися в околицях на сталі квартири. Вони тепер могли безпечно відпочивати.

XIV. ЛІКВІДАЦІЯ ПОВСТАНЧОЇ АКЦІЇ.

Оцінюючи обставини, що склалися для нас у бою під Базаром, схиляюся до думки, що цієї катастрофи далося б оминати в тому разі, коли б армія вимаширувала з-під с. Мінки хоч би на дві години раніше. Безперечно — і цей маневр не врятував би акції, яка вже в бою під с. Леонівкою (одноденний перехід від Києва) була непоправно програна. Але в тому разі може пощастило б хоч врятувати сотки людей, що потім загинули, і довести їх знову до Польщі. Переваливши через м. Хабне, ми опинилися б у вікових лісах Олевського району, де переслідування нас для червоної кінноти було б дуже утруднене. Була ще можливість піти через Ленчинці, бо то давало нам змогу з'єднатись із згаданою групою підполк. Чорного. В цих місцевостях майже не було ворожого війська, крім міліції

та рідкої кордонної сторожі. Бо головні свої сили з Могилева Білоруського, Мозиря й Чернобиля, більшовики якраз у той час кинули проти російських відділів Савінкова, що теж почали диверсійну акцію.

Цей план і пропонував полк. Отмарштайн, але ген. Тютюнник його не прийняв. Він вирішив йти на Овруч, Гладковичі й Виступовичі. Цей пункт набирав особливого значення тому, що тут проходила надзвичайно важлива для совлади залізнична магістраль, якою вони послугувалися для вивозу продподатку до Московщини. Цю магістраль ген. Тютюнник хотів зруйнувати. Крім того рахувався він з тим, що Гладковичі були повстанчим центром Полісся, де заховалися рештки вже передше розгромленої в Києві Національної Козачої Ради. Поліський центр мав чисельні загони, припаси та зброю. Організаційну роботу тут провадив старшина нашої армії Б—ий.

Висліди базарського бою зруйнували всі ці пляни. Довідавшись вже з запізненням про розгром армії ген. Тютюнника, повстанчий центр у Гладковичах хотів зробити збройний виступ. Та попереджений завчасу про великі сили ворога, що наближувався до району, мусів цей намір відкликати.

Поставлена була ця організація дуже добре, не у примір нашим штабовим установам. Перевірка певности людей була дуже стисла. Повстанці після наперед виробленого плану йшли на службу в міліцію та різні „заградительные отряды по борьбе с бандитизмом“, носили червоні зірки і т. д. на ділі провадили боеву, національну роботу. Вступ повстанців на червону службу переводився під наглядом і наказами філії Національної Ради. Це давало центрові спроможність бути в курсі всіх справ та починів совітської влади, а тим самим їх успішно паралізувати. Безслідно зникали відділи більшовицької кінноти, представники совітського й партійного апарату, ба навіть цілі поїзди з продподатком, які відправлялися до Московщини. Все це була робота місцевої Нац. Ради, про яку червоні не могли довго довідатися.

Міжтим червоні війська заливали цілу околицю й почали жорстокий терор. Дисльокація цих військ викликала не лише мотивами політичними, але й господарськими: в районах Волги був тоді страшний голод і совітська влада масами скермовувала на Україну для прохарчовання москалів-червоноармійців („єдоков“ — як казали москалі). Ці „єдоки“ не лише обїдали населення, але, виконуючи накази влади, буквально обдирали його в вигляді продподатку.

Для селян Волині й Полісся прийшли страшні часи... Глухі села, віддалені від залізниці й центрів — ставали здобиччю розгойданої червоної салдатні, різних своїх

пройдисвітів і кримінальників, що становили тут „рабоче-крестьянскую власть” — урядовий совітський апарат. Тиск терору викликав нові повстанчі вибухи. Але виявляючися без певного пляну, вони завмирили у спазмах і крові — хаотично, як і повставали... До того, для повстанчих відділів дуже важке положення створювала вже сама зима 1922 р. Були жорстокі морози, все замело снігом і „мешканцям лісів” доводилося думати не так про боротьбу з ворогом, як про здобуття шматка хліба, щоб не загинути від голоду. Селяне час-від-часу доставляли в ліси харчі, потайно їдучи туди на лещетах, але червона охорона чим далі робила й таку допомогу неможливою.

Таке положення змусило повстанчих провідників щільно підійти до пекучого питання координації сил і акції. Спроба ця виявилась у скликанні конспіративного повстанчого з'їзду в Харкові. Як це не дивно, але мимо жвавої діяльності „чека” — більшовикам не вдалося викрити дійсних намірів ініціаторів цього з'їзду, який відбувався під „невинним” замаскованим претекстом і навіть був дозволений владою... На з'їзд прибули повстанчі ватажки або їх представники майже з усіх районів України, де лише проявлявся повстанчий рух. Папери на поїздку вготовляли сілради й місткоми, де були свої люди.

З двома іншими товаришами (оба вони й тепер на Україні) я виїхав на харківський з'їзд, ніби як делегат від м. Черногобеля. Праці з'їзду переходили дуже бурхливо й кінчилися ухваленням певного пляну акції. Делегати роз'їхалися на місця. Я дістав наказ від повстанчої розвідки виявити дислокацію й кількість червоних військ у прикордонній з Польщею смузі й поїхав виконувати це доручення.

В районах зачали поширюватися знову вістки про війну червоних з Польщею. На тлі цих інформацій висновувалися нові пляни активізації повстанчої акції. Та як виявилось пізніше, ці відомості поширювали самі агенти польської розвідки, що й після розбиття армії ген. Тютюнника жваво працювали на Україні.

Через деякий час сталося так, що „чека” викрила учасників згаданого харківського з'їзду й перевела низку арештів серед чільніших провідників. Ця подія завдала повстанчій діяльності новий удар.

З кожним дальшим місяцем повстанча акція певно — хоч і повільно завмирала. Крім терору й переваги сил совітської влади, до цього спричинялася й та обставина, що поруч з ідейними й відданими провідниками, деякі ватажки самі поволі обертались у звичайних грабіжників, що в погоні за наживою й вільним „козацьким” життям не робили великої різниці — кого грабувати! А це справляло на населення непоправне вражіння. Так колись добре ор-

ганізований Радомишльський район, що був під проводом отамана Соколовського, після його смерті попав під „владу” отамана Мордалевича, який ширив страшне беззладдя й озброював проти себе самих селян. Була в пам'яті людей також і „праця” отамана Струка — цього патентованого злочинця, якому місце було лише на шибениці.

Різні вихватки подібних злочинних авантюристів створювали чудове тло для більшовицької пропаганди, яка втовкмачувала в голови загалу переконання, що всяка українська акція — це бандитизм. Частина населення в це вірила, аж доки не зазнавала на своєму карку панування самих більшовиків. А коли зазнавала й усвідомлювала трагічність помилки — то було вже запізно: карк був здушений певною, залізною рукою!...

Так повільно повстанчі ватаги розпорошувалися. Їх учасники вертали домів та піддавалися на ласку ворога. Частина їх винищувано, інших вислано поза межі України, а декому й подаровано гріхи минулого, на час...

Нові загальні обставини на Радянській Україні змусили вже з початком 1923 р. всіх українських патріотів змінити методи боротьби з наїзниками. Невдача повстань скермувала увагу в інший бік: захоплювати місця в совітському апараті й у цей спосіб ставити спротив і вести саботаж.

* * *

Червоні війська все прибували та прибували. В районі м. Базар їх було особливо багато. В лютому 1922 року снігу навалило на два метри. Великі тічки вовків розгрібали під с. Міньками, де був наш останній трагічний бій з червоними, тіла забитих старшин і козаків. Їх не ховали — чекаючи весни. Ніби в пімсту за страти — понесені під Базаром — совітська влада що-сили тиснула населення.

В тих околицях була вліті засуха й неврожай. Але це не спинювало совітську владу обкладати селян непосильним продподатком. Наводжу такі норми податку, що заховалися в моїй пам'яті: 6 пудів збіжжя з десятини, 25 хунтів м'яса з корови й 6 хунтів з вівці та півтора шерсти: 12 хунтів сала з свині, найкращого, а тонкого в півтора рази більше; 11 хунтів смальцю й масла; 14 хунтів м'ятих конопель, 5 хунтів грибів на душу, 7 хунтів меду з вулика і т. д.

Селяне проклинали червоних. Робили все можливе, щоб уникнути продподатку. Наприклад масами нищили вулики, що в тих околицях складали значну статтю в селянському прибутковому бюджеті. Взимі розбивали вулики й викидали бджол у сніг, кажучи: „Най краще гине Божя муха, як має постачати москалів!...”

Часто вечорами сходилися дядьки на обережні розмови між собою. Говорили про червоних, Москву, Україну, визвольну боротьбу й повстання... Ляйт=мотивом усіх роз-

мов було: „треба щось зробити, щоб вигнати москальню“. Говорили й про наш уряд, що перебуває в Польщі, та все скептично.

— „Все це шелихвости“ — говорили селяне. — „Під наших підшиваються, багато обіцяють, а самі нічого не роблять та й хочуть, щоб ми йшли за ними. А тепер до Польщі потерлюжилися... Ні, нам треба свого, власного уряду“.

Вже в початку 1923 року й серед активних, провідних національних кол на Україні — надії на уряд УНР зникли. Вже сама сумбурна підготовка й невдача походу ген. Тютюнника сильно підорвала його авторитет. Не відомо якою дорогою проникли вістки про ті способи й методи, якими уряд послуговувався, підготовляючи це повстання. Ширилися чутки, що Національна Козача Рада в Києві таксамо впала жертвою легковажності урядових чинників, що сидячи безпечно закордоном — не здавали собі справи з труднощів завдань і своїми нещасливими потягненнями самі розбили чудову організацію Національної Ради.

— „Коли б не в'язалися з тим урядом, а самі через Національну Раду зачали повстання, тоді було б інше“ — говорили в цих кругах.

Інтелігенція виявляла зневіру у здібність уряду УНР до якоїбудь акції. Переоцінювалася також доцільність спілки з поляками. До цього багато спричинювалися галичани, які мали великий вплив на провідні національні кола. Слід їм віддати належне: вони весь час, мимо важких умов праці — пропагували й поширювали високі ідеї солідарності!

Всі ці обставини стимулювали людей — не втрачаючи часу на марні очікування допомоги від уряду УНР, самим іти в совітський апарат і там повести національну роботу.

Мушу сказати, що діяльність поляків не припинилася й після розгрому армії ген. Тютюнника. В бою під Базаром зник згадуваний зв'язковий, польський поручник Ковальський. Як виявилось потім, він, ранений, був відвезений до Харкова. На честь поляків треба признати, що вони навіть одного свого старшину не хотіли лишити на погаль червоним. Мовляв — зник!... Вся польська розвідча агента на Волині, Поділлі й Київщині — як та зграя псів — кинулася на розшуки пор. Ковальського, виявляючи одночасно нову дислокацію червоних військ. У тій роботі поляки майже в цілості спиралися на місцевих своїх агентів, а серед останніх найбільший відсоток складали католицькі ксьондзи. Ці польські патріоти віддано працювали для „ойчизни“ — не перебираючи в засобах!

Ведучи розвідку, ці агенти одночасно провадили пропольську пропаганду й серед українських селян-католиків. Відважним зв'язковим розвідки між ксьондзами була така

п-і Підгородецька, полька — що чудово говорила по-українки. З ксьондзів особливо затямив я такого Кравчинського. Щоб найкраще обслуговувати свою парафію в польсько-національному дусі й добре виконувати розвідчі завдання, він вступив до союзу безбожників і мав мандат від совітської влади їздити по районі та провадити боротьбу з релігією, цим „опіумом народу"... А в дійсності цей підприємчивий ксьондз організував селян-католиків, пропагував серед них польський націоналізм і потайно, по хатах, відправляв католицьку службу Божу. Його потім повісили наші повстанці в лісі.

Я далекий від того, щоб рекомандувати ті методи, якими цей ксьондз послуговувався для досягнення своїх релігійно-патріотичних цілей... Але мимоволі, порівнюючи працю його й наших „отців хомишинського", чи „дионісійського" типу — хочеться гірко зідхнути!...

Напочатку 1923 року повстанча акція припинилася. Починалася нова ера боротьби з Московщиною, але вже цілком іншими методами: збройні виступи заступала тактика розкладу ворога з середини. Мені, як „жовто-блакитному бандитові", що вмів боротися лише зброєю — не лишалося вже місця в новій дійсності, і я — після різних митарств — перебрався назад до Польщі, щоб сісти знову у таборі...

XV. ЕПІЛОГ.

Через с.с. Яжберин, Журбу й Рудню, продерся ген. Тютюнник до польського кордону. Люди спинялися лише на півгодини, щоб міняти зморених коней у підводах з раненими і хорими. Зогляду однак на те, що в тих околицях коней було мало, а все переважно воли, довелося залишати декого з ранених на місці. Доволі багато з тих ранених напочатку рятували селяне, але ті, що потребували поважної хірургічної допомоги — не виживали. Місцевості — куди відходив ген. Тютюнник — були в році 1920 тереном відвороту польської армії з-під Києва. Тоді населення від поляків зазнало великого горя й наруги. Так, наприклад, велике село Сабічин поляки доценту спалили й кулеметами вистріляли не лише селян, але жінок та дітей. Зогляду на це й тут траплялися випадки, коли селяне — напочатку переховуючи наших ранених — потім віддавали їх червоним. Усі переконування нещасних, що вони не є поляки й нічого з ними не мають спільного — не помагали.

— „Раз ви з нашими катами вкупі, то й ви наші вороги" — відповідали селяне.

Після закінчення повстання, поляки поліквідували в прикордонній смузі всі українські розвідочні пляцівки, лишаючи з їх персоналу лише тих людей, що годилися ста-

вати звичайними яничарами й вести агентурну працю в користь Польщі серед свого ж населення на Волині.

Очевидно, польській владі дуже ходило про те, щоб до Польщі поверталось якнайменше тих українських вояків, що відбули похід з ген. Тютюнником. Як видно, не хотіли вони мати забагато живих свідків цієї диверсії. Факт той, що керівники польської розвідки в м. Рівному мали довірочний наказ затримувати всіх українських старшин і козаків, що ще довгий час вертали після базарського розгрому поодинокі до польського кордону, стягати від них всі відомості про розташування червоного війська, а потім... викидали назад до більшовиків, на певне знищення. Відношення польських функціонерів до наших людей було найбрутальніше: „hajdamacy“! „petlurowcy“! „bandyty“! — це були звичайні епітети, якими зустрічали „союзники“ наших борців, що вирвавшись з пекла московсько-червоного терору — шукали в Польщі рятунку. Особливо визначався своїм звірством такий Беселер, що був при уряді УНР начальником міліції в Смотричах, а після, як поляк — заняв визначне становище в польській розвідці, у Рівному. Розпитувавши людей, що вертали з України, про всі потрібні йому інформації, він зправила знущався над своїми жертвами, висміював українські визвольні змагання, змушував кричати — „*Nich żyje Polska*“, а потім давав наказ відправляти на кордон і віддавати їх більшовикам. Ці накази виконувала польська кордонна охорона, що перевозила наших вояків до границі на військових тягарових автах. Бували випадки, коли вояки, в обличчю певної смерті, що чекала їх на тому боці — добровільно не хотіли переходити кордону й робили спротив. Тих звичайно поляки пристрілювали в лісі.

А тимчасом рештки армії ген. Тютюнника вже сиділи в таборах інтернованих. Страшна катастрофа пригноблюючо подіلالа на всіх. Наростала грізна — хоч і захована хвиля обурення з власного уряду й ненависти до польського. Всякому козакові ставало вже ясно, чого в дальшому можна очікувати від „союзників“, в руках якого й самий власний „уряд“ був лише спекулятивною іграшкою.

Уряд УНР в Тарнові й Варшаві притих, замовк і довгий час ніхто з його представників навіть не важився показатися в військові табори. Питання — „хто винний“ — пекло й не давало жити воякам. І відповідь на це вони знаходили... Та й як було її не знайти тим, хто був учасником цілої цієї історичної перепетії?!...

Раптом табори стрясла вістка про вбивство начальника штабу ген. Тютюнника — полковника Отмарштайна... Незасний був підступно застрілений вночі, біля табору Шепорно, коли йшов від свого приятеля, згадуваного полк. Сушка, на двірць, щоб їхати до Львова, а звідси з своєю дружиною в Румунію.

Не стало ще одного з найздібніших, культурних і шляхетних старшин Української Армії, який після повстання ген. Тютюнника, остаточно зневірившись в людях, що стояли в національного проводу — хотів на час відійти від справ, перетравити їх страшний, трагічний зміст, відпочити та скріпитися духом — для нових трудів...

Цього авторитетного й популярного в армії свідка усіх лехковажних промахів і злочинів, що допущені були при підготовці повстання в урядово-штабових „кулісах” — комусь не вигідно було випустити живим поза межі Польщі!... Тим більше, що у правлячій кліці уважано його за „чужого”. Цей небажаний свідок мусів за всяку ціну мовчати, а мовчанку цю гарантувала лише його смерть... І так сталося!

Опінія майже цілої армії сходилася над розрішенням цієї загадочної таємниці, яку заслонювала зловіща, кривава тінь людини, що в усіх нас здавна викликала почуття призириства й ненависти... Чоботарів — виконавець різнородних „державних” доручень!... Та й чому б було не виконати цього підлого звірства тому, хто вже вмочив свої руки в кров передше забитого — другого видатного старшини — полк. Балбачана, а в рр. 1921—22 при допомозі своїх „співробітників” — сот. Лінкевича Миколи і сот. Кравчика Василя — віддавав до рук польської поліції у Львові галицьких революціонерів?!

Тяжко переживала інтернована армія епілог Базару. Розхитувалися всі основи, які її дотепер скріплювали. Зачалося розпорошення військових частин, що переходило стихійно, мимо всіх перешкод уряду УНР, який знову манив людей „швидким поворотом на Україну”. Та цьому вже ніхто не вірив, відмахуючися від урядових „інформацій”, як від докучливих мух... Люди десятками й сотками дезертували щодня з таборів, виринаючись у широкий світ: у Чехію — на студії; у Францію та інші країни — на вільну працю. Кожний виїздив з почуттям призирилого огірчення до власних керуючих нездар, яких фатальна доля поставила на чолу руху: пекучої ненависти до „союзників”. Армія щодня розкладалася й ті, що склали її боеву основу, її душу, переходили в цивільний стан, творячи нове історичне явище Визвольної Боротьби: політичну еміграцію.

Слідом за іншими, попрямував і я. Попав у Люксембург, де чекала мене хоч і важка, а проте незалежна, праця звичайного фабричного робітника...

Над політико-стратегічною оцінкою останнього походу ген. Тютюнника на Україну та виясненням його невдач, спинятися не хочу. Це свого часу зроблять більші авторитети й дадуть документальну відповідь на питання — „хто винний?...”

На своєманітні риси й вияви технічної підготовки повстання я вже вказував у різних місцях цих моїх боєвих спогадів. І чи треба чогось ще більшого?... Чи ж могла кінчитися ця акція іншими наслідками, як кінчилася? Чи встані була горстка людей, хоч як завзятих, кинена **гола, боса й безбройна в безвість**, перемогти потужного ворога, що якраз скінчивши внутрішню війну, став проти неї залізною стіною?!...

Але мимо невдачі, базарська трагедія принесла великі моральні надбання дальшим нашим змаганням. Вона дала клясичні, невмиручі зразки жертвенности й героїзму Українській Армії, яка мученицькою смертю і кров'ю своєї вписала нову світлу сторінку Національної Традиції. Літери — **„БАЗАР”** — будуть колись горіти гордим полум'ям на **ВЕЛИЧНИЙ БУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОЇ ДЕРЖАВИ**.

Це ще не все... Базар розкрив наші критичні очі на негативні прояви минулого: отаманію, розхристані політичні спекуляції, брехню, підслесливе улягання історичному ворогові, партійне інтриганство, одчайдушне легковаження чужою кров'ю, брак устійнених політичних і моральних принципів... На ці всі прояви, що узмістовлюються тепер у збірному терміні — **„УЕНЕРІВЩИНА”** — який з тим фатальним значенням і відійде до історії!...

Щоправда, і тепер лишилися поміж нами прихильники старих „божків” і цих фатальних методів. Та це вже не страшно!... Бо це рештки, трухлява гниль, що животіє лише з власних, виснажених соків!

А для Української Нації наука ця не промине даремно. Вже сьогодні маємо тому чисельні докази...

Тяжко пророкувати будучче, але цілим серцем своїм вірю й відчуваю, що в прийдешній — може вже недалекій — боротьбі **НЕ ТАК** робитимуть нові сили — первні органічної народньої потуги, ладу та й чинної дії — ім'я яким:

УКРАЇНСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ!

(Кінець).

Ленслат Лотон — (Lancelot Lawton)

Гноблені українці*).

Україна, віками захована нація, в останніх часах висувається на поверхню загальної уваги. Що це не сталося скоріше — треба дивуватися. А дивно воно тому, бо Українська Нація є так старою, як британська. Та мимо цього, ще донедавна, мало людей в Англії знали про неї.

Причина проста. Україна була під владою других народів, а тому, відомости про неї тенденційно закривали або викрочували її власні гнобителі.

*) Переклад з „Portnightly Review“, London, April 1934 (у скороченні).

Україна є Богом обдарований край. Віками вона збуджувала зависть своїх сусідів своїм незрівняним положенням, своєю плодючою землею, своїми багатствами сирівців і лагідним підсонням; віками вони намагалися її абсорбувати. Але Україна не є назадницькою. Вона є найдалі висуненим краєм правдивої Європи і коли б скорі поїзди тамтуди курсували, то з Лондону можна було б до неї дістатися в менше, ніж у 50 годинах. Україна не є такою малою. В совітському Союзі тільки її територія є три до чотири рази більшою, ніж Великої Британії. Населення Радянської України виносить 31 мільйонів, із чого чотири п'ятих є українці. Але крім тих, ще живуть українці у прилягаючих до совітської Росії краях, у Румунії, Чехословачії, Польщі, де з п'ятьох мільйонів українців три живе в Галичині. Супроти цього ідеальними границями України є Карпати з одного боку, а Кавказ із другого. В додатку до вже згаданого українського населення, є ще велике число українців у різних частинах Росії поза Україною, три четвертих мільйона в Злучених Державах, пів мільйона в Канаді і чверть мільйона в Полудневій Америці та Маньчжурії. Загальне число українців у цілому світі — напевно буде не менше, ніж 45,000,000.

Україна народилася з вікових терпінь. Вона зголосилася до життя, виконавши всі передумови, які потрібні для означення окремої національності. Природа створила Українську Націю. Безогляду на те, яку міру ми приміємо, — культурну, етнографічну, чи антропогеографічну — українська національність є доказана. Доказаним є також факт, що Україна є європейською нацією.

Ніжна українська природа й лагідний клімат — змінили характер українця; він є привітний, повздержливий, вдумчивий і сентиментальний. Але рівночасно терпіння, що його народ мусів переносити, зробили його неуступним, недовірчивим, замкненим і дипломатичним. Українці є творці і любителі домашнього життя: москалі мають нахил до кочівництва й колективізму. Українці є аристократичною демократією з тисячлітною історією за собою; москалі є нахабними, незрілими колоністами, які не встїли якслід опанувати власного дикого оточення.

Стоячи на службі імперіялізму, літописці великоросійської школи перевернули історію догори ногами. Це великороси є відногою українців, а не українці відногою великоросів. Коротко кажучи, великороси для українців є тим, чим американці є для англійців: колоністами, які відорвалися від матірнього краю, змішалися з другими расами і створили свою державу. Назва „Україна” появилася в ужитку в XX столітті. Україна була пограничною державою, останньою європейською державою перед входом до Азії.

Історія України, це історія безнастанних підбоїв і розпучливої боротьби з турками, татарами, литовцями, поляками й росіянами. З цієї безпереривної боротьби зродилися козаки, спартанці степу, і завдяки їх допоміжності повстала республіка на демократичних основах, якої інтелектуальні досягнення, як на тодішні часи, були дуже великі. Україна мала самоуправу, університет, школи й законодавство, чим безмірні російські колонії, що знаходилися поза її границями, в той час не могли похвалитися. Придавлена Польщею в XVII стол., вона була змушена шукати союзу з напів азійською державою Москви, яка утвердивши свою владу над тими просторами, почала вже мріяти над тим, щоб стати наслідником Візантії і „третім та останнім Римом“. Заключено союз, який застерігав для України автономію; але Москва знехтувала його й після кривавої війни прилучила до себе українську територію.

Українська історія, після тяжкої зради, якої жертвою вона впала в першій половині XVII віку — була трагічною. Наперед її розірвано на дві частини, з яких одна припала Польщі, а друга остала при Росії; тоді Петро I здавив автономію і спротив козаків із такою жорстокістю, яка зискала йому на Україні ім'я „Петра Жорстокого“: монарх, який прибрав собі назву „Імператор всіх русів“ — не міг толерувати самостійної України. Катерина II довершила його роботу і знісши гетьманат — усунула останні ознаки козацької свободи; остаточно, під кінець XVIII віку, в часі поділу Польщі, Західня Україна (Галичина) була приділена до Австрії.

В XIX столітті гнет над Українською Нацією поступив далі. Цей гнет впливав із природи автократичного режиму, який роздавлював усе, що йому не подобалося. Для нього самостійність України була анатомою. Зроблено грубу спробу вирвати з серця населення їх національне почуття і знищити все, що могло б нагадувати цю пам'ять. Українські школи позамикано, українську літературу усунено. Уживання української мови було теж заборонено. В XIX столітті зрусифіковано також цивільні уряди. Рівночасно горди шпівонів і провокаторів спроваджено з Росії, щоб здоровий національний рух, який появлявся, жорстоко здавлювати, висилаючи після прийнятого московського звичаю провідників на Сибір.

Доля українців у Галичині, під Австро-Угорщиною, хоч була не дуже завидною, та все таки була ліпшою, ніж доля українців під Росією. Для певних підступних цілей передано їх під пановання їх гередичного ворога, польської аристократії, яка трактувала їх обидливо. Все такі їх положення поправлялося; їх національність була дозволена й основа для її поступенного признання була вповні забезпеченою.

Одною з головних причин Великої Війни був конфлікт між Росією й Австрією відносно українського питання. І в дійсності це було, а не як загально думають балканське питання, що затроїло їх взаємини. Росія була занепокоєна збудженням української національності в Галичині. Її півофіційні часописи виказували, що це збудження чим далі робить неможливим здавлення українського національного руху в середині Росії.

Версайський договір, який затвердив незалежність Польщі, спричинив знов те, що українці у Східній Галичині віддано під пановання старого ворога. Це правда, що в 1923 Рада Амбасадорів зажадала від Польщі, щоб вона признала потребу автономії для цієї території; але Польща не пошанувала цього приречення, яке вона тоді дала; мотиви цього можна ясно зрозуміти з її поступовання, яке йде до того, щоб спинити, або, коли можливо, здавити українську національність. Твориться перепони в навчанні української мови. Від 1920 р. число українських шкіл зведено з 3.600 до 120; 2.974 шкіл зутрачено, але тільки пару незначних предметів учать по-українськи. Не існує ані одної української технічної школи, а з 28.885.420 зол., призначених у бюджеті на 1934—1935, для університетів і гімназій, тільки 63.490 золотих було призначено для двох українських кафедр на варшавському університеті.

Доступ українських студентів до тих інституцій є строго обмежений. В 1931—32, з 49.770 студентів тільки 2.192 українських студентів походило з Галичини. Студенти варшавської політехники були поділені в той спосіб: поляків 3.692, жидів 468, українців з Галичини 6. Ці факти доказують, що Польща, як тільки здобула свою власну свободу — почала в тій хвилі давити другі національності.

В 1917 р. автократичний режим у Росії згинув, але його місце заняв другий. Це було достаточним доказом, що автократія не була тільки вродженою російським царем, але була також закоріненою в російській расі. Зпочатку здавалося, що українська держава буде незалежною від Москви. Але в 1920 (після заключення миру з Польщею) вона мала нещастя увійти в економічний й мілітарний союз із Москвою. Хоч цей союз був довершений в ім'я незалежності і суверенності обох контрагуючих сторін — то мимо цього він був нічим іншим, тільки повторенням великої зради з XVII віку, був початком кінця окремого існування України. Права України, одно по однім, були знасилені й остаточно цілий простір був абсорбований московською комуністичною державою, репрезентованою ініціалами С.С.С.Р.

Рівнобіжно з нищенням української державності — йшло давлення української культури. Видавання літератур-

них періодиків в українській мові заборонено, а випуск усіх книжок є контрольований офіційним представником, присланим із Москви. Українських професорів арештовано за те, що технічного словаря не приноврили до російського, поширяючи в той спосіб різницю між українською і російською мовою. В той спосіб більшовики зробили дуже добрий ужиток із формули гнету, переданої їм у спадку царським режимом. У той сам час, коли вони деінде дають підтримку розвитку націоналістичних рухів — у себе вони цього не толерують.

Спроби Москви опанувати Україною зустріли безперестанний спротив збоку українського населення. Це, що я тут говорю, є вповні точним описом розпучливої боротьби, яка відбувалася і нині далі відбувається. 90% українського населення є селяни, які виявляють сильні індивідуальні риси. В той час, коли у Московії (Великоросії) землею розпоряджали сільські комуні — на Україні окремі сільські господарства були правилом; а далі, в той час, коли селяни Московії поселялися вздовж звичайних доріг — то селяни на Україні поселялися в старанно дібраних місцях, посеред городів і гарних околиць. Тому більшовики знали, що без огляду на вигляди комунізму в інших частинах С.С.С.Р., на Україні люди, завдяки своїй вдачі та інстинктові — поставляться до нього вороже. Це є причиною, що вони виповіли завзяту війну українському націоналізму, та українському індивідуалізму; та понад все вони пробували у своїх методах, які стояли до їх розпоряджимої, зменшити козацьке населення. Козацьке населення Кубанської області зменшилося на 40%. Селянство оборонялося так, як тільки селянство вміє, коли на нього нападе організована сила. Вони мордували комісарів, а деколи формували загони та зводили доривочні бої із червоними наїзниками. Вони ховали, плундрували й нищили збіжжя, щоб обійти в той спосіб насильні конфіскації московських агентів. Двічі голод і опустошення навістило край. Кожний раз страсти в житті нараховувалося на мільйони. Число українців, що їх розстріляно, є жахливе; крім цього щонайменше чверть мільйона заслано на Сибір і в другі недоступні частини Росії.

В той спосіб під більшовизмом, Український Націоналізм є не менше популярним рухом, ніж він був у часі царату. Рівночасно йому не бракує прихильників поміж інтелігенцією і пів-інтелігенцією. В одній офіційній заяві М. Косіора в Москві, опублікованій в „Ізвестіях” з 2. грудня, було стверджено, що багато українських комуністів були замаскованими українськими націоналістами, або націоналістами в першій мірі, а щойно потім комуністами. Комуністичні і совітські організації були просякнуті націоналізмом. Націоналісти опанували комуністичною партією

єю. Вони фактично опанували теологічну святую-святих партію — Інститут Маркса й Енгельса, захопили контроль більшовицьких часописів. У наукових центрах вони були теж домінуючим чинником, а саме в Академії Наук, Академії Хліборобства і в Інституті Шевченкознавства. І вкінці вони захопили два залишені українцям департаменти: комісаріят освіти і хліборобства. Нині на Україні є постійна московська окупаційна армія: московські службовики заряджують у цілості краєм, тюрми переповнені українськими патріотами і хвилево червоний імперіялізм тріюмфує.

В бігу промови, про яку вже була згадка, більшовицький комісар сказав: „Український націоналізм є нашою головною небезпекою”. Царські міністри говорили в такому самому тоні. Нині є мало таких росіян, які цілковито відкидали б українську національність. Більшість росіян говорить: „Нам потрібно України; без неї ціла російська імперія нічого не варта”. Для підтримки цієї думки, висувається такі факти: Україна є шпихлірем Росії; перед війною 70% російської вуглевої продукції походило з донецького басейну, який в цілості лежить на етнографічній території України; перед війною також три четверті всієї продукції залізної руди походило з України.

За часів царату інтереси України були в цілості підчинені інтересам російської імперії. Централізація була посунена до екстремних границь; головні бюро важних підприємств містилися в далекій Москві або Петрограді. Промисл центральної Росії розвивався головно завдяки однострійній тарифовій системі, підчас коли хліборобство України терпіло головно завдяки відплатним тарифам, прийнятим чужими краями. Звідси повстала надвишка населення, яка не можучи знайти доволі заняття по містах — мусіла емігрувати за границю.

Совітський уряд продовжав політику імперіяльного уряду. Українські підприємства були втілені в всесоюзні трести з головними управліннями в Москві. Адміністративно донецький вуглевий басейн відділено від України, а розпочата будова залізничного шляху, що лучить його з Москвою, почалася і скоро поступає вперед.

Ця проблема з інтернаціональної точки погляду є дуже цікавою. Не можна цього заперечити, що Європа, включаючи Росію, терпить браком просторів, терпить на гіперпродукцію інтелектуалів і технічно-вишколених рук. Географічно, Західня Європа є тільки півостровом Євро-Азійського континенту, якого Росія є так великою частиною. Підчас коли Західня Європа розбудовувала свою питому промислову цивілізацію, виховувала своїх людей для практичних цілей — тоді не грало великої ролі це, що діялося на Сході. Але нині прийшов час, коли цивілізована Європа не може дозволити, щоб в її безпосередньому заплілі існували нездорові вияви, великі недорозвинені посіло-

сти, завідателі яких не вміють самі ними заряджати, а замикають їх од других країв, та намагаються викликати заміщення поза їх границями. Україна змінювала в часі історії кілька разів своїх властителів. Тепер виглядає, що Німеччина мала б охоту її набути. Це підозрівання не є без підстав; перед тим німецькі штатсмени гляділи на Схід і Захід; Гітлер дивиться нині тільки на Схід. Здається, що Польща також снує пляни експанзії на Схід; та не менше, ніж Росія, вона є гередичним ворогом України. „Від Балтійського до Чорного моря” — є бундючою фразою, яку в нинішніх днях можна почути.

В деяких кругах підозрівають, що пакт про ненапад заключений недавно між Німеччиною й Польщею, містить у собі тайні клявзулі, що визначають сфери впливів підписуючих сторін у Світській Росії, головнo в відношенні до України. Кожний, хто студіює мапу Східньої Європи, не може сумніватися, що великі можливості німецько-польської угоди лежать у покритті коштів другими. Ідея вліти Україну в західньо-європейську цивілізацію є очевидно приманливою. Але просякнення Німеччини й Польщі в Україну було б противним для економічних й стратегічних інтересів Великої Британії.

Найрозумніша розв'язка цієї проблеми лежить, на нещастя, поза кругом практичної політики. Це є, щоб Україна стала окремою державою і щоб її самостійність була загварантована спільно другими державами, або, щоб вона сама рішилася в даний сприяючий час, з ким вона хотіла б входити в федерацію.

Незалежна Україна, або з самоуправою є необхідною для економічного поступу і світового миру. Через Україну веде найкоротший земний шлях до західньої Персії та Індій. Коли б вона осягнула самоуправу, то це значило б кінець російським мріям про Візантію і кінець апетитів на Індії... Пора для такого перегруповання в Східній Європі вже давно наспіла.

Східньоукраїнська справа.

В усій українській пресі з'ясовано вже дуже докладно, що т. зв. Українська Радянська Республіка є тільки колонією Москви, коштом якої ця остання старається розбудувати свою індустрію та здобути собі господарську незалежність. У тій цілі визискує Москва неймовірно українські природні багатства, зуживаючи їх на посилення зросту російсько-світського народнього господарства (в першу чергу машино-будівельного), знову ж українське піддержує остільки, оскільки це конечне для експлуатації цих же природних багатств. Український паливо-металургійний промисл зроблено базою для розбудови заводів ув областях: московській, лєнінградській, ніжегородській та на Уралі,

українське збіжжя вивозиться для прохарчування тих же й узагалі для заосмотрення північних областей совітського Союзу, врешті й закордон для демпінгу. Саме колоніально-грабіжницька господарська політика Москви супроти України в цій останній галузі є одною з причин голоду, який обняв Східноукраїнські Землі й Північний Кавказ.

Сьогодні Україна стоїть перед тими перспективами, про які перед 10-ма роками писав один з нечисленних дослідників голоду 1921—23 рр.: „Російські окупанти для своїх політичних цілей з розмислом викликали страшний голод на Україні, з розмислом відбирали й відбирають з рота ко-наючого з голоду населення України останній шматок хліба та вивозять його до Росії... Як довго буде окупаційна російська влада на Україні, так довго вона викачуватиме з неї всі матеріальні ресурси, щоб легше панувати в завойованій нею колонії й експлуатувати її до останку, — а в дальшій перспективі опорожнені місцевости вигублених українців колонізувати москвинами та іншими прихильними собі елементами” (М. Герасимович: „Голод на Україні”). Оце й є суттєва причина голодової катастрофи на Східноукраїнських Землях — політична калькуляція теперішнього московсько-більшовицького систему, в руках якого виголоджування населення стало засобом у довершуванні діла Андрія Боголюбського та його наступників — знищити цілковито Україну.

Теперішній голод на СУЗ триває більш півтора року. Ще в першій половині 1932 р. чужинецька преса („Фоссіше Цайтунг”, бернський „Дер Бунд”) приносила цілий ряд ре-веляційних дописів про початки голоду на Україні, про масове опустіння сіл, мешканці яких тисячами виємігрували до міст та на Московщину в пошукуванні за хлібом. Ці вістки — щодалі — находили підтвердження в листах тамошніх людей до свояків та знайомих поза межами совітських кордонів, в оповіданнях утікачів з цього „раю”, на-очних свідків-чужинців, яким удалося безпосередньо, без помочі „гостинного” Інтуриста, обсервувати буденне життя тамошніх мас (секретар Льюїс-Джорджа), врешті у зві-тах сільсько-господарських фахівців-експертів при чужо-земних дипломатичних станицях у межах сов. Союзу (Др. Отто Шіллер).

Як критично не розглядати б усі у справі голодової катастрофи на СУЗ матеріали, ствердити все таки треба, що положення там є дуже схоже з рр. 1921—23. Факт є, що саме на останні часи, що на них припадає голодовий період, зазначилася сильна знижкова тенденція в чисельності людности в порівнанні з попередніми роками (передтим населення поступенно зростало, тепер — навпаки — зменшується), факт є, що цілі села опустіли. Крім того — причиною убутку людности є ще й масові примусові виселення

тубильців та засилання їх у північні сторони, на Соловки й Сибір за спротив комуністичній владі у зв'язку з боротьбою за хлібозаготівлі („куркульськими саботажами”) й пасивним спротивом населення. Вистарчить тільки пригадати, що в минулому році виселено примусово кількадесят тисяч козацьких родин на Північному Кавказі.

Висоту жертв голодової катастрофи тяжко усталити. Др. Аменде ще до минулих жнив, її цифру подає на 10 мільйонів у цілому сов. Союзі (точно кажучи — на Україні, Північному Кавказі й Надволжі, бо Московщина не голодує). Др. Шіллер, який у травні б. р. відбув подорож по землях Кавказу, у своїй доповіді для нім. уряду стверджує, що на Півн. Кавказі населення буквально вимирає. В навіщених голодом станицях кількість смертних випадків — по його словам — доходить до 20—30 щодня; решта людности, через уживання невідповідних потрав (коріння, кінське стерво, смажені кости), так виснажена, що дні й її животіння, тимбільше — коли ще поширяться малярія, або й тиф — уже недовгі. У станицях і селах не вистарчає рук для сільсько-господарських праць. І щоб знову відновити сільське господарство в тих місцевостях, що охоплені голодом, потрібно було б їх поновне заселення. „Є чутки — пише Др. Шіллер — що московська влада має вже плян такого заселення. Так у Кубанській області мають поселити селян з Вороніжської губернії”. Отже колонізація москвинами українських земель — одна з напрямних політики совітського уряду в відношенні до України. Є й вістки („Таймс“ з 31. VIII. 33.), що московський уряд розроблює новий колонізаційний проект і його метою є перерозподіл населення між поодинокими місцевостями ССРСР, при чому „непокірні елементи”, що противляться соціалізації хліборобства, мають бути розсіяні по інших місцевостях. Минулорічне виселення Кубані було тільки спробою в тому напрямку.

Та найвидніше освітлюють відносини на СУЗ, а тимсамим посередно уможливають відтворити й голодові злидні місцевого населення, події, видвигнені на яву самою такою більшовицькою пресою. Зрештою комвлада мусить дати індустрійним центрам хоч мінімальне харчеве забезпечення, бо від них залежить її бути чи не бути, і на те, щоб бодай у себе вдома (на Московщині) закріпити сильно свої позиції та зліквідувати джерело вічної для них загрози, рішила вона українське селянство зробити подвійним своїм жертвенним козлом. В виду цього зрозумілим стає теж факт, чому в відношенні московських висланників до укр. населення не завважається ні крихітки м'якосердечности, чому знесено республіканське судівництво й піддано все під власть центрального московського прокуратора Акулова. Цим же й пояснюється декрет про особисту відві-

чальність урядовців за те, щоб у ніякому випадку не давано полекш селянам, стає очевидною ціль висилки на Україну Постишева, врешті його та інших більшовицьких вожаків промови з признаннями про невдачу давніших хлібозаготовок і переводження цілою силою пари минулорічної, „бо від цього — як каже сам диктатор (Постишев) — залежить існування цілого Союзу з його системою”. Вкінці — з другої сторони — потвердженням дійсного існування того роду лінії в більшовицько-московській політиці є факт конфлікту на засіданні Центрального Екзекутивного Комітету в Москві, де заарештовано 15 українських делегатів, врешті є ним і самовбивства Хвильового, Скрипника та взагалі арешти й розстріли правовірних таки комуністів-малоросів.

Наведені дані — до боротьби самого комунізму „українського” з московським включно — відзеркалюють зайвий раз правдиве обличчя Москви, для ефекту цим разом начервоно перемальованої, з її „вузько”-національними імперіялістичними напрямними в усіх — політичній, соціальній та економічній — площинах. Бо й теперішній голод на Україні віднесла совітська влада до тих явищ, яких існування офіційно не визнається, замовчується та взагалі зовсім ігнорується. Видно — логіка московсько-більшовицької політики є така, щоб справа допомоги голодним не хвилювала нетільки закордону, але й самої Москви, чи рабськи слухняного Харкова, — отже тимсамим спрямована вона на те, щоб — забравши з полудневих країн збіжжя для промислових центрів і взагалі для півночі — упоратися за одним заходом із джерелом вічних спротивів, бунтів та неспокоїв — з Україною та козацькими краями.

Беручи саме це під увагу, треба — без огляду на те, в якій стадії розвою є голодова катастрофа тепер — всіми силами старатися запобігти повторенні цього явища-експерименту намайбутнє. Бо ствердження факту, що теперішня голодова катастрофа на СУЗ є наслідком не якихось елементарних подій (хоч Др. Аменде приймає м. ін. теж і кліматичні умовини та ржавицю), але свідомим політично-тактичним потягненням у ров'язці українського питання, зумовлює характер протиділення цьому черговому зазіханню на саме фізичне існування українського народу, вказуючи — побіч маси інших чинників зайвий раз на konieczність усунення кардинальної причини цих і багато різного роду інших „дарунків” для нас наших ворогів узагалі — на konieczність **знищення займаншицького режиму**. Бо саме в ньому є джерело всіх наших нещасть, із нього випливає наш культурний занепад і економічне лихоліття, **тільки він** є первопричиною теперішньої голодової катастрофи на СУЗ.

Початки голоду на СУЗ припадають на перші місяці 1932. р. Однак на цю загрозу українці не звернули впору уваги. І треба було ждати аж до часу, коли про нелюдський московський експеримент заговорив увесь світ, а бувші правовірні комуністи, розчарувавшись у прикрому банкроцтві свого нікчемного діла, почали стріляти собі в лоб, треба було чекати, поки Москва не приведе страшного голодового гостя нам під самий поріг, щоб наше громадянство як слід почало здавати собі справу з грози положення, а „комуністичні чинники” та „провідники народу” Західньоукраїнських Земель, тоді, як на розмови взагалі не було вже часу, а вага хвили вимагала якнайрішучішого протинаступу, кинулися зараджувати злу... пресовою кампанією, яловими дискусіями, вічами і т. п. До цього ж часу коректно придержувалися вони засади глухого провінціоналізму, що їй уже в початках голодової змори давало санкцію „Діло” на своїх сторінках (1. V. 1932.): „Ми живемо тепер у Польщі й нашим історичним обов'язком і категоричним національним наказом є оборона нашої землі, нашого народу й нашого стану посідання передусім у тій тісній Батьківщині. Ми не сміємо замикаати очей на те, що тут діється, за ціну виключного ведення великої всеукраїнської політики”.

Та вже по несповна півтора року кудись ділася ця загумінковість (скажуть: змінився „категоричний національний наказ”, та від кон'юктурників і цього можна надіятися) і те саме „Діло” пише (31. VIII. 33.): „Сьогодні вже всі на світі суцї сини й доньки української крові є свідомі єдності й суцільності своєї нації: не тільки спільних мовних звуків, якими можна було стільки разів висловлювати суперечні думки, але спільних почувань і — інтересів. Це останнє каже нам відчувати й розуміти, що успіхи українських політичних і культурних змагань над Дніпром є нашими успіхами, а невдачі — нашими невдачами”.

Взагалі цей період позначився в публіцистичній кампанії нашого угодового табору небувалими відкриттями, як ось хоч би „історичної” ваги відкриття в „Ділі” з 22. липня 1933. р. (М. Данько: „Важна постанова”) — у статті з приводу „історичної” резолюції ЦК УНДО-ння (з 24. VI. 33.) — про те, що „обидві нації (українська й московська) станули тепер одна проти одної безмірно ворожими таборами, між якими не може бути ані помирнення ані порозуміння, а тільки цілковите відокремлення”. Здається, що ця „таємниця” була нам відома вже від 800 літ.

Т. зв. всенародня протибільшовицька акція, що її зааранжувала наша репрезентантщина, зводиться головним чином до капіталізування її для вузько-партійних інтересів. Наподобу Нового Кочевгу зліплено „суцільний фронт”, якого штучність пімстилася тепер при першій нагоді „со-

борницького" виступу перед Лігою Націй, де цей фронт — певно не загально-національної справи ради — так соромно скрашував.

Загально беручи (очевидно поза деякими виїмками), протибільшовицька акція української еміграції поза пресову кампанію й писемні протести та меморіяли до урядових чинників деяких держав і міжнародних установ не вийшла. Як виходить із звітів („Діло", 29. X. 33.) — поодинокі комітети чи організації (Празький Комітет, Українська Еміграційна Рада в Парижі, Об'єднання в Брюсселю) видали підчиненим собі організаціям припорушення перевести день жалоби на 29. жовтня, відправити поминальні Богослуження за жертви голоду, влаштувати — в міру можности — публичні віча... Дещо більше активності проявило Європейське Об'єднання, що заклало Український Червоний Хрест, який уже занявся піклуванням втікачами з Радянщини.

Стільки й усього можна було довідатися донині про поміч української еміграції голодній Україні. Збірковий стан на європейській еміграції є такий, що тільки Національний Союз у Франції зібрав дотепер біля 9000 фр. фр. і Лондонське Бюро дало на Львівський Комітет 100 доларів.

Подібна акція мала бути переведена й на Буковині (пресова кампанія, день жалоби, збірки)...

На Західньоукраїнських Землях протибільшовицька акція попливла двома руслами: одні повели її в міру дозволу місцевої окупації, а інші — мимо та всуперечній з навіязанням до протимосковської боротьби попередніх літ.

Речником першого роду методів є західньоукраїнська репрезентантщина з УНДО-ням як своїм проводом. Формально в тій справі до єдності між партіями не прийшло (Громадський Комітет є виключно унівський, приступили попри це до нього ще тільки відпоручники центральних культурних та господарських установ, але в суті речі праця унівців хоч би таких радикалів чи соціал-демократів є однакова й ніяких глибших різниць між ними немає).

Зпочатку репрезентантщина поставилася з скептицизмом до голоду, а може й ніяково було осуджувати режим, якому ще кілька літ тому складала п'єани в роді „зав'язків української національної державности", „поважного й далекогосяглого етапу державности українського народу"... („Діло" в 1925. р.) І нагло цей „етап" показується справжнім етапом... мартирології українського народу. Прикре розчарування. Так що ж... Коли чужинецька преса занялася так живо справою голоду, то не випадає якось, щоб свої набрали води в рот; до того на цьому можна зробити інтерес та на миршавенькому конику „великої всеукраїнської політики" наздігнати маси, тимбільше, коли це, у затишному кутку „тіснішої Батьківщини", нікому не по-

шкодить, важніше — не зразить „патронів”, а захитані позиції привернути може. І почалися протесні віча з паперовими резолюціями, доповнювані розпучливими пресовими накликуваннями, посипалися проекти „за тривкий монумент протесту” („в дискусійному порядку” — очевидно), врешті — підготовка для протесту з масовими рефератами, вічами, резолюціями, поминальними Богослуженнями... Нарешті якийсь там собі воевідський референт каже „стоп!” і, що за іронія, з таких довготривалих приготувань, на які склалося тільки енергії, виходить „пшик”, а репрезентанти — у сліпому куті, на тому місці, звідки вийшли.

Знову ж революційні круги взяли за протибільшовицьку акцію по-своєму вмінні та своїх спроможностях. Тоді, коли по церквах правилися заупокійні Богослуження за жертви червоних катів, молодь почала тих катів стріляти, коли під охороною польської поліції виношено гучні паперові протести проти східного окупанта, молодь протестувала чинно проти обох разом. Холодні калькуляції замінила вона запалом і самопожертвою, нудні дискусії — безпосереднім чином. І це є зовсім правильне поставлення справи на краєвому терені.

Сказаним не думаю твердити, що т. зв. протестаційна акція нашого угодового табору є непотрібна. Навпаки — признаю їй належне місце. Одначе всього того замало. Протест мусить мати базу — **чин**, і **цей** надає йому значення. Сама ж протесна акція, понимана окремо, тратить усяку вагу, тимбільше, що її хибно (для партійних інтересів) використовується. Та поза протестами угодовці й нічого більше не вміють.

З почину самих чужинців зроблено дотепер у користь голодної України дуже мало. Кардинал Др. Інніцер видав заклик у справі голоду, а генеральний секретар конгресів національних меншин Др. Евальд Аменде — меморіал. У них представлено образ голоду й накреслено напрямні матеріяльної допомоги. В половині жовтня, за починим кард. Інніцера, засновано в Відні т. зв. міжконфесійний і понаднаціональний комітет допомоги голодним у Рад. Союзі. — Знову ж відпоручники Громадського (Львівського) Комітету порушили справу голоду на терені Ліги Націй у часі жовтневої сесії. По різних перипетіях опинилася вона в управі Міжнародного Червоного Хреста, якого й завданням є виклопотати в радянської влади дозвіл на міжнародню допомогу голодним. Як скінчиться ця справа — невідомо. Одначе всі дані промовляють за тим, що — поза деяким спопуляризуванням української справи — нічого конкретного вона не дасть.

В останніх часах офіційний світ починає до східноукраїнської проблеми ставитися з щораз більшою резер-

вою. Як це показалося ще на засіданні Ради Л. Н. у справі голоду — прихильно до нас відносяться та співчують ті народи, які й самі багато не можуть допомогти (Еспанія, Ірляндія); цілковито невразливі на голод показалися навіть „союзники” декого (по поході на Київ) — поляки, а недавні патрони Сх. Галичини — англійці навіть виступили в тій справі вороже.

З усього того ясно виходить, що ніхто нам не допоможе, якщо не допоможемо собі ми самі. Акції між чужинцями зовсім не завадить вести далі: це нам не зашкодить, одначе до праці мусимо взятися в першу чергу самі. Як взір послужать тут нам американські ірляндці, які цілими століттями підтримували морально й матеріально свій старий край, попірали — як могли — його боротьбу з національним ворогом, спасали нераз земляків від голодової смерті, — яку як політичний метод — не перші москалі прийняли.

Конкретна поміч, що з нею українське громадянство поза межами сов. Союзу може прийти голодним Східньо-українських Земель, може бути двоякого роду: політично-пропагандивна й гуманітарно-допомогова. Однак, якщо дійсно голод на СУЗ є свідомим і заздалегідь уплянованим тактичним ходом московсько-комуністичної політики супроти поневолених нею націй (про що, у виду непризнання голодової катастрофи московськими кругами, ні на хвилину не можна сумніватися), якщо дійсно Москва рішила фізично знищити ворожу їй пануванню частину населення, у такому разі одиноко правильне може бути **тільки** суто-політичне ставлення східньоукраїнської проблеми з нашої сторони й тільки таке її ставлення може ділати на довшу мету та принести тривалі користи для справи. Бо сподіватися в цьому напрямку помочі ззовні тепер нема ніяких підстав: бачимо, що весь офіційний світ поставився до явища голоду на СУЗ зовсім обоятно. А чи десять мільйонів українців з-поза сов. Унії зможе перебрати на себе прохарчування 30-ти мільйонів — це питання поза всякою дискусією, тимбільше, що — з огляду на цілевість викликання голодової змори серед українського населення Москвою — ця допомогова акція, понята як самоціль, мусіла б продовжуватися ін перпетуум. Має рацію Д. Шіллер, що „500 грамів хліба щодня може врятувати людину від голодової смерті”, та в даних обставинах це врятувало б її сьогодні на те, щоб завтра вона згинула тією самою смертю. Отже одиноко доцільною у зв'язку з голодом на СУЗ є така акція, яка змагала б до усунення причин цього явища в **їх основі**, яка вдаряла б у підвалини тамошнього режиму, яка з успіхом протиділяла б нелюдській московській політиці й то протиділяла перманентно, докінця, з ви-

глядами на остаточну свою перемогу, — це є якція політична, це безупинна й безпощадна боротьба двох націй, не та — відкрита „історичною” резолюцією ЦК УНДО-ня „історичного” дня 24. червня року Божого 1933., — тільки боротьба, що триває між обома націями вже сотки літ, ще з княжих часів, боротьба, що впливає з глибоких духових залогень ества нації як духової одиниці різної від усіх інших, як здійснення самої в собі.

У споминах англійського соціяліста Гайдмена читаємо, що Маркс — це був „непогамований старик, який усе був готовий — навіть жадібний, підняти боротьбу й усе приготований на чийсь напад”. Цей дух перелляв Маркс у марксизм, що став новим московським месіянізмом, і тільки таким самим духом можна цей месіянізм здусити. Оце й наше завдання. Якусь ідею можна перемогти тільки протиставленням їй іншої — сильнішої та більше життєвої за першу. І не вдіє тут нічого ні клеєння „єдиного фронту”, ні Всеукраїнський Конгрес з „умандатованим проводом на чолі. Теперішнього стану на СУЗ не змінять ані ті, що, замість про свою країну, думають про консолідацію „Європейського Сходу” з столицею Москвою, ні ті, що — як соціялісти та радикали — моляться на жидівський і III інтернаціонал, врешті й не ті „ні гарячі, ні зимні”, які плекають ідеал спокою та держаться все „золотої середини”...

Колись Енгельс писав, що в світі не стається нічого великого без насильства. „Хто хоче перемогти марксизм — відповів йому Гітлер — мусить протиставити йому світогляд, який перевищав би його своєю правдивістю й мав таку саму брутальність у виконанні”... Бо „тільки сила була повсякчас управнена зголошувати право на життя, ніколи слабість, тільки відвага й вірність переконанням”... Отже й боротьбу з ленінізмом на СУЗ може підняти успішно молоде покоління, для якого рацією існування є „святий неспокій”, а не життєва бухгалтерія, яке сенс свого буття нашло в духовому моменті, а право — в самому собі, яке віднайшло забутих богів, створило світлий ідеал, у здійснюванні якого не жахається жертв, доходячи до героїзму, чи — пак — „божевілля”. Бо для нас іншого вибору нема, як або стати на шлях „божевілля”, або йти за Санчом Пансом: „Оставайся, брате, тим, чим зробила тебе природа!”

Отже нашою відповіддю на новий голодовий експеримент червоної Москви повинно бути посилення чинної боротьби з московсько-більшовицькою окупацією. Інакше знайдемося в товаристві II і III інтернаціоналу та міжнародного жидівства, з якими хіба нам не подорозі. Та, ставлячи ідею української великодержавности в цілій її ширині й обсервуючи уважніше напрямні кремлівської політики, не сміємо спускати ока з того, що за червоною за-

слоною ніби-комуністичного інтернаціоналу криється справжній московський націоналізм, чи радше імперіялізм, який і готовиться переняти спадщину „пролетарської революції”. Ходить їм тільки про надання цій революції іншого змісту, задержуючи й її „вселенскість”, й її „месіянізм”, навіть може й методи. Тому ставлення питання Східньоукраїнських Земель під аспектом виключно антибільшовицького руху не є доцільне, тимбільше, що назовні могло б це затирати різницю між українським і російським антикомуністичними рухами й надавати цій боротьбі тільки соціального характеру (усунення соціалістичного систему), тоді — коли в суті речі український протикомуністичний рух є явищем у першу чергу національним і поборює теж російський протибільшовицький рух. Отже наша акція у зв'язку з східньоукраїнським питанням мусить носити в першу чергу виразний **антимосковський** характер. Річ уже другорядна, що ця Москва тепер перемальована на червоно, бо чейже її політика супроти українців не різниться від цієї ж білої (царської) Росії, ні Росії Керенського: Москва все Москвою... Нашим завданням є недопустити до того, щоб спадщину російської революції переняв на себе новий месія з Москви (який би він не був), тільки — нова українська національна ідея. На зміну більшовицькому — на ділі тепер реакційному — революціонізму мусить прийти справжній український революціонізм, який зліквідує не тільки комуністичний, але й усякий інший новий московський месіянізм. Здійснення **Української Національної Революції** — оце й одинокий висновок у пошукуванні шляхів, як зарадити теперішній голодовій катастрофі на СУЗ.

Щодо цього нема мабуть у національно настроєного українського громадянства й двох думок тепер, з тим тільки, що у більшості поза самою думкою нічого й немає. Тільки революційні круги переводять — як уміють — послідовно в життя засади своєї ідеології й далі продовжують винищування більшовизму, що має вже свої традиції з того часу, як демольовано радянський консулят у Львові й редакції москвофільських та радянофільських видань; як оголошено бойкот „татарським людям”; як з „Академічного Дому” викидано крізь вікна студентів, заражених комунізмом, та бито „провідника народу” Студинського.

І ось так ув огні подій, активної боротьби і правдивої муравлиної праці кристалізується природний єдиний протизайманщицький фронт, заповнений дійсними фронтовиками чину, оформлюється додатний тип українця-соборника, українця-революціонера, який близько взяв собі до серця слова поетки (Л. Українка):

„Коли я кричею зроблюсь на цім вогні,
скажіть тоді — нова людина народилась!
Коли ж зломлюсь, не плачте по мені:
пожалуйте, чому раніше не зломилась”.

І тільки ці люди матимуть дані та зможуть у майбутньому опанувати положення на СУЗ, так, як уже сьогодні, відмітуючи набік усіх оцих наших ливоскоків, крок-за-кроком загортають позиції на СУЗ. — Лякатися ж нам жорстокостей окупантів?! Польща, занявши ЗУЗ, впровадила там суворий режим, сподіючися засимілювати місцеве українство. Але саме цей натиск підсилив спротив українців та загартував їх відпір. На цьому полоमितь собі зуби й Москва. Її терор спричинив цілковите стверезіння українського народу. В найдавших закутинах України відкриває Москва націоналістичні революційні організації. Пасивний спорадичний спротив перемінюється в організовану офензивну боротьбу. В революційному підземеллі живе святий дух національної весни.

Конкретно — відгук українців з-поза СССР на нові московсько-більшовицькі жорстокости повинен проявлятися в акції політичній, а попри це — й матеріально-гуманітарній. Допомоговими є вони обі. Ця акція — головню політична — мусить бути тривала, перманентна, мусить бути проведена аж доти, доки не закінчиться цілковитим успіхом — знищенням московсько-більшовицького режиму на СУЗ. Тому мусить вона базуватися на здорових моральних основах, мусить бути ведена з силою характеру, вірою, запалом. І тому всякі причинки, які могли б у нас захитувати цю віру й охолоджувати їх запал, треба з повною безоглядністю усувати. Отже й кольпортування переборщених застрашаючих вісток про голод є для справи абсолютно шкідливе. Ефектом такого поступовання застрашування буде цілковита холоднокровність у відношенні до мартирології України чужинців (як це є й тепер), безвиглядність у положенні й апатія поза-совітського українського громадянства та врешті — що найстрашніше — смертельна байдужність, з якою повільно конають у голодових корчах наші земляки.

Протибільшовицьку акцію мусимо начати від себе самих: знищити москвофільство й більшовизм у першу чергу серед українського громадянства поза кордонами СССР, на європейській еміграції, в Америці й Канаді. Усунути з лица землі кузні класової гризні й наклепів на найбільші національні святощі українців — видавництва комуністичних рептильок, гонити з середовища нашого життя та унешкідливлювати більшовицьких запроданців-агентів, усвідомлювати широкий загал та привчати й гартувати його в боротьбі з москвофільством у масових маніфестаціях, активному нищенні більшовизму та його станиць на місцях. Повести безпощадну боротьбу з більшовицько-москвофільським духом у школах, читальнях, громадських організаціях і взагалі політичних, культурних та господарських установах, у приватному житті, коротко — усуди,

викинути його пропагаторів поза життєвий борт, чинно розправлятися з їх патронами, — словом — засвоїти собі засаду „з більшовизмом по-більшовицьки” та по ній посту-пати.

Другим розділом нашої протимосковської акції буде допомога революційній роботі українців на СУЗ. Уже сам факт протибільшовицького руху поза межами Росії буде великим моральним вкладом у тамошню українську революційну боротьбу; її речників та виконавців буде він кріпити в їхній праці свідомістю, що й далеко від них є люди, які бажають їм успіху, які їм співчують, які мають однакові з ними цілі й ведуть спільно з ними визвольну працю. Врешті цій революційній акції на СУЗ мусимо прийти з допомогою матеріальною, висилаючи — попри харчеву піддержку голодним — фонди й на цю ціль. З огляду на неможливість масової допомоги голодуючим і тимсамим на її неспішність, та з огляду на з'ясовані вже попереду моменти доцільности, — ставлю матеріальну піддержку **революційного руху** перед харчевою допомогою. Реальною є допомога втікачам з того боку й її теж у нашій акції у зв'язку з Східньоукраїнськими Землями треба взяти під увагу.

Вкінці третій розділ протибільшовицької акції — праця на міжнародньому терені, серед чужинців. Вона повинна розвиватися в напрямі освідомлювання чужинців з положенням української нації і станом української справи взагалі, а СУЗ зокрема, — та збіркових заходів. Перше завдання вичерпуватиметься в публичних рефератах та дискусіях, статтями українців і чужинців у чужинецькій пресі, аранжуванням відповідних виступів, вечірок, концертів та інших імпрез. При цьому нашим старанням повинно бути як найбільше чужинців нашим бчттям заінтересувати, ввести їх ув орбіту наших справ та підштовхувати їх і самостійно від себе за наші справи відповідно вставлятися. З другої сторони — ці імпрези будуть джерелом добування фондів на Східньоукраїнські справи. Головне вістря акції серед чужинців повинно бути звернене в напрямку впливати на публичну опінію даних держав, яка б знову ділала відповідно на свої уряди, модифікуючи в корисному для нашої справи сенсі їх відношення до московсько-більшовицького систему. Захитати довіря деяких держав до московського правління — це був би для нас кольосальний осяг.

Поправки в поезіях М. Чирського в IV книжці „С. Думки”, на стор. 272:

замість: Дивувалися і ми його чину”,

має бути: Дивувалися й ми його чину”,

замість: Там тіни встають, що впали...

має бути: Там ті не встають, що впали...

Інж. Сціборський.

Чергова спекуляція.

В останніх місяцях українська преса багато розписувалася про т. зв. „всеукраїнський національний конгрес”. Перший обмін думок у цій справі зачався після одержання вісток про голод на Україні. Певні суспільно-політичні кола (УНДО, уенерівці й різні „безпартійні” ундо-уенерівського зафарблення) тактично використовуючи цей **відірваний** прояв московської політики, що самий по собі уявляє лише **окреме** кільце в цілому ланцюгові ворожих методів нищення української нації — раптом затарабанили алярм!..

Сталося так, що опортуністичний провід, який роками ніяк не міг зробити всіх належних висновків із **засадничого** факту окупації України всіма її ворогами й умів сполучати свою „національну політику” з спекулятивним заграванням також і в бік червоних насильників*), цей самий „провід” нагально відчув себе єдиним оборонцем національних інтересів, закликаючи до мобілізації сил і боротьби „за збереження Українського Народу”...

Цю мобілізацію, після його думки, і має доконати згаданий конгрес. Підготовка до нього зачалася на тлі т. зв. допомогою акції голодуючим на Україні.

Допомогова акція, при правильному підході до неї, могла мати корисне значення. Бо хоч уже напочатку було очевидно, що московські окупанти — свідомо викликаючи голод на Україні з мотивів **політичних** — ніколи не допустять гуманітарної допомоги з закордону, все ж вона давала деяку спроможність хоч би частинної реалізації цієї допомоги чи то шляхом безпосереднім (індивідуальні харчові посилки на Україну) або посереднім (поміч утікачам і переслідуваним із Радянської України). Крім того ангажовання українського суспільства в цю акцію, пов'язану з активними протимосковськими виступами, посилювало його вороже до Москви наставлення. Так реально розцінювана допомогою акція фактично й дала певні корисні наслідки, задовольняючи тих, хто з самого початку не робив собі з неї ілюзій, а тим більше — не уважав її за спосіб (до того ж ще — „одинокий”!...) боротьби з московською окупацією, як і не приймав самого факту голоду за **основну й рішачую** причину цієї боротьби.

Такого власне погляду на події додержувався націоналістично-революційний табір. Хоч як болючі були звідомлення про голодову трагедію, він не стратив ані духової, ані політичної рівноваги. Не тому очевидно, що легкова-

*) Згадаймо урочисті прийняття Скрипника у Львові, або гостювання унівських „батьків народу” у сов. конзулі, з його „ікрою”, або факти одпочасового редагування „національних” і радіофільських органів тими ж „батьками”, або, зрештою політичну „лінію” самого „Діла” до Сівітів!

жив ситуацію, лише тому, що давно вже передтим створив собі усталений **засадничий** погляд на саме явище окупації наших Земель, на впливаючі з того наслідки, як теж і на ті середники, які **єдині** спроможні Український Народ від тих наслідків звільнити...

Український націоналізм давно вже збагнув істину: чим далі під окупаціями, тим гірше! Отже голод не був ніщо інше, як епізод у загальній системі окупаційного нищення — **найстрашніший**, зворушуючий, але проте лише епізод, за яким — у випадку дальшого поневолення — слідуватимуть ще більші застрашаючі й трагічні. З цього слідує логічний висновок, що вістря боротьби мусить бути звернене проти самої московської (як і інших) окупації та всіх форм поневолення Українського Народу, а ніколи тільки проти **поодиноких** виявів чи наслідків цього поневолення. З цих причин для українських націоналістів справа допомоги голодуючим могла носити лише харитативний характер, у той час як установка політичних змагань лишалася незмінною: це революційна боротьба за **сталі, засадничі** цілі та цінності.

Зовсім у відмінний спосіб до подій підійшли наші легально-опортуністичні партії й у краю, і на еміграції. Голод на Україні справив на них просто потрясаюче, деморалізуюче вражіння. І це не так з причин їх „слабости нервів“, як з мотивів того психологічного наставлення до самого факту окупації наших Земель, яке всі ці партії характеризує і споріднює, не зважаючи на програмові різниці й гурткові інтереси.

Хоч і визнаючи в теорії „доцільність“ незалежницьких ідей, усі вони внаслідок свого внутрішнього, своєманітного успосіблення не годні до кінця зрозуміти й органічно вчутися в загрозливі перспективи дальшого поневолення й у впливаючий з того висновок: у потребу **боротьби** — негайної, жорстокої, напруженої до надлюдських меж, раз ангажувавшись в яку, треба вміти та хтїти палити за собою всі мости...

Цю боротьбу сприймають вони не як **конечність**, а як докучливу, „недоказану“ щодо її дійсного сенсу, неприємність... Наставлення їх бунтується, протестує супроти цієї конечності й, виголошуючи час від часу святочні декларації змагань, усі вони в найглибших тайниках своїх душ вірять, прагнуть вірити, що може таки до цих змагань не прийде, може якось усе налагодиться „само собою“, або внаслідок збігу „сприючих обставин“ (інтервенція, чужа поміч, тощо).

Отже не дивно, що масовий голод на Україні, який заносився вже на винищування цілого народу — поділав на них вбийчо, депрїмуючо. Бо вже навіть у найдальших партійницьких загумінках ставало ясно, що діло справді не

на жарт, що „само собою” ніщо не робиться, а як і робиться, то хіба все дужче затягається ворожа петля на власному карку. Позбавлена віри в себе й у справу — отієї згідливо осміюваної віри, що й у найтяжчих умовах сталить душу й дає могучу опору для зустрічного протичину — зсугерована черговими „реальними фактами”, ця партійщина, нарешті, зареагувала... І то в класичний, цілком характеризуючий її внутрішнє єство, спосіб. Правильніше сказати — не зареагувала, а заголосила: безтолково, панічно, по-баб'ячому...

„Караул!... рятуйте, добрі люди!!...”

Було урочисто проголошено боротьбу проти Москви. Під цим обіцянням гуртом підписалися партії, послы, президенти, директори, радники й кооперативи... Почин добрий і похвальний... Та що з нього вийшло — всі вже знаємо. В основу своєї акції угодовецький табір поставив не самий рішавчий факт московської окупації, зо всіма слідуючими з нього висновками, лиш її окремий вияв — голод!... Допомогу голодуючим потрактовано за надзвичайної ваги політичний акт боротьби(?) з московським більшовизмом!... А далше все вже пішло протореними, старими стежками, як „по-писаному”: видавано протести, у відповідь на які міжнародний світ і вухом не повів, розіздили „відповідальні репрезентанти” на якісь закордонні конференції, ухвалювано резолюції, яких ніхто не читав і справлювано молебні... Не знаємо, чи внаслідок цієї „допомогової” акції вдалося нашим ундо-угодовцям нагодувати хоч одного голодуючого на Україні, а тим більше — налякати Москву...

Якщо й говорити про евентуальні наслідки (нащастя до них не будо допущено...) цієї чергової партійницької імпрези, та хіба ті, що вони загрожували звести на невластивий шлях протимосковську боротьбу українських народніх мас і обезцінити наші революційні визвольні змагання в очах чужинців, віддаючи їх у круг ділання... різних червонохресних інтернаціональних організацій, або комітетів з світських дам-патронес... Постава угодовщини у згаданих подіях зайвий раз доказала, що всякий почин — навіть об'єктивно доцільний і морально-вартісний — в її руках неминучо в'яне, сохне, калічиться, профанується та врешті обертається в фарс...

Справедливість змушує признати, що в цій ситуації лиш єдиний націоналістично-революційний табір, послідовно прямуючи раз узятими шляхами, не кидаючися на демагогічні стежки випадкових „кон'юктур”, дав нові докази своєї живучої сили й продемонстрував своє значення активного протимосковського чинника. Це відчула сама Москва, занепокоєні відрухи якої актуалізували українську справу в непомірно більшій степені, ніж стоси ундо-уенерівських розпачливих меморандумів...

При ангажованню в голодову акцію партій входив в гру і тактичний, скажемо просто-спекулятивний розрахунок. Він стає зрозумілим, коли згадаємо, що створювана ворожими руками дійсність на самих Західноукраїнських Землях послідовно веде до банкруцтва всі довголітні опортуністичні комбінації, а самих угодовців — у глуху стіну... Голод на Схід. Україні з'явився свого роду „вірткою” з цієї стіни. Він несподівано дав західноукраїнським партіям і групам не лише новий „варстат праці”, але і спроможність (вони на це рахували!...) себе реабілітувати в opinії народніх мас, в якості чинника, що станув до боротьби за „збереження Нації”.

Каємося, але не можемо позбутися вражіння, що у своїх захованих калькуляціях галицькі партійники не дуже то нарікали на жаклиивий стан витворений Москвою на Східних Землях. Бо він також давав їм до рук статут перед масами. Мовляв — „Ви нарікаєте, що ми зле обороняємо Ваші інтереси; погляньте тепер, що робиться на Радянській Україні!...” Супроти такого ставлення справи нічого не міг мати й польський „патрон”, який хоч і погамував чинні протимосковські виступи (націоналістичні!...) водночас на всі ундівські імпрези дивився доволі прижмуреним оком...

Таким чином голодова акція обіцявала краєвим партіям багаті політичні „жнива”, які вони хтіли використати для власної активізації. Такі приблизно розрахунки руководили й уенерівцями та іншими еміграційними групами, які в марних пошукуваннях „міжнародніх кон'юктур” і „союзників” також зайшли у сліпий кут і хтіли дешевим коштом „допомоги голодним” рятувати себе та свій захитаний авторитет...

Але, плянувалося одне; вийшло друге. Гучно заповідажена „боротьба” з Москвою також спинилася в куті. І кидати її незручно, і продовжувати не знати як!... Рішено отже її повільно „забувати”, а натомісць видвигнено новий трюк — скликання згаданого „всеукраїнського національного конгресу”. Коли вірити його ініціаторам, то справа ця представляється вже цілком „поважно”. В кожному разі вони всіх сил докладають, щоб її реалізувати. Що такі бажання існують — охоче віримо. Бо положення партійних угруповань, які плянують конгрес, далеко гірше, ніж було за часів голодової акції.

Дійсно — на Зах. Землях проекти зміни конституцій, закони про самоуправу, школи й кооперативи, як і ціла польська адміністративна практика попросту ховають в домовину „реальну” політику опортуністів, а з нею — й їх самих... Положення катастрофальне! З другого боку й міжнародні комбінації, на які орієнтувалися ундівці, уенерівці та інші угодовецькі течії, пішли просто як на сміх у перехрестя всім вичікуванням і вимірюваним розрахун-

кам. У цій прикрій ситуації й еміграційні групи дішли до такого занепаду й ослаблення, що навіть не годні вже жертися між собою та повільно вмирають.

При таких умовах проєктований „усеукраїнський національний конгрес“ є, здається, єдиним якорем рятунку, за який хочуть зачипитися партійні недобитки. Що зробить цей „конгрес“ і для чого його скликається — не важне!... Головне те, що хоч на деякий час знов у руках опиниться спекулятивний „варстат праці“, знов буде підстава й себе засліплювати ілюзіями, і других баламутити.

Брак устійнених політичних принципів і сил ці принципи послідовно реалізувати — змушує всі партії провадити політику від випадку до випадку... Власне, не політику, а політикування після засади — хоч день, та протемій! Неминуча доля тих, хто згорі відмовляється **творити** обставини, а здається на ласку їх випадкового „збігу“!...

Конгрес — це також чергове, випадкове політиканство, викликане „збігом обставин“. Цю випадковість підтверджує вже самий склад еventуальних його учасників. Із звітів ініціативної комісії та її бюлетену („За Конгрес“) довідуємося, що основу конгресу складають: Народний Комітет УНДО, деякі буковинські послы, уенерівці й гетьманці (хоч офіційно ані уенерівський, ані гетьманський „центри“ своєї участі ще не оголосили; йде тут, очевидно, про конкуренцію „суверенітетів“, яку годі усунути навіть і конгресові... (еміграційні гуртки соціалістів-революонерів (шаповалівців) і соціал-демократів, окремі люди „з іменем“ (а тепер політично „безробітні“) і, нарешті, якісь неясно-підозрілі „безпартійні“ осібники типу п. Макогона. Потребу скликання конгресу, його учасники мотивують цілою низкою причин. По-перше — „критичним станом Української Нації“; по-друге — „роз'єднанням національних сил“; по-третє — „браком авторитетного національного проводу“ й т. д. Усе це має узгляднити й направити конгрес... Яким же чином?... Про це довідуємося з бюлетену ініціативної комісії. Остання насамперед стверджує, що „нешастям Української Нації було те, що цілістю життя її, як сорокмільйонової Нації, ніхто не займався й ніхто за нього не відповідав“... Як же запобігти цьому лиху?... На це й дається відповідь: „потрібне між партіями й центрами... порозуміння... на ґрунті національних і державних конечностей“. А конечностями цими, з слів редакторів бюлетену, є — „національна культура (освіта), оборона держави (військо), матеріальний добробут (господарство), зносини з іншими державами (посольства), необхідні видатки на державу (бюджет) і т. д.“

Відповідно до таких широких завдань, конгрес має створити й організаційний апарат. Це буде насамперде — „Усеукраїнський Національний Провід“, цебто уряд (котрий з

ряду на еміграції?...) а крім того інші установи — Всеукраїнська Рада Національної Культури, Рада Фінансово-Економічна, крім того Малий Конгрес (свого роду парламент) і т. д.

Річ очевидна, що існування тих чисельних установ вимагатиме чимало гроша. Але й перед цим завданням ініціатори конгресу не губляться й заявляють: „Конгрес має видати закон(?) величезного національного значення, а саме про національний податок. Цей податок має бути морально обов'язковий для кожного повнолітнього українця(ки) на цілій земській кулі(!). Свідоме ухилення від податку потягне за собою певні національно-громадські обмеження й т. д.”

Коротко кажучи, після розрахунків, цей податок виноситиме 3.000.000 дол на рік (по 1 дол. з людини, що самостійно заробляє на життя, не беручи під увагу Радянської України).

Природна річ, коли читач — заскочений таким величезним розмахом планованих установ і бюджету — поцікавиться довідатися, а що власне має **зробити** цей конгрес, із своїми органами й грошми?... Уява малює жваве посилення визвольної боротьби, швидке звільнення України й т. д. Бо ж для цього і скликається конгрес — гадає собі громадянин... Під спеціальним розділом — „Що має зробити Конгрес” — його комісії дає на це відповідь: „Передовсім Конгрес зупиниться на кардинальному питанні винищення ворогом (а чому на ворогами?) Українського Народу й винесе в цій справі свої рішення”.

Які ж?... Ось вони... „Конгрес, очевидно, признає необхідним звернутися з відозвою чи універсалом до всього Українського Народу. В універсалі тім, зогляду на надзвичайно важливі події, які переживає наш народ, Конгрес закличе до бадьорости, єдності, до самопомочі й упертої праці для перетривання тяжкого лихоліття. Другим актом буде відозва до всіх народів світу, в якій Конгрес зверне увагу на страшне положення Української Нації й домогатися допомоги в тих чи інших формах. Спеціальними актами Конгрес запротестує іменем цілого народу проти окремих насильств, що чиняться над Українським Народом і т. д. Десь певно, ці протести будуть проголошені через радіо по цілому світі. Далі Конгрес виділить орган, що матиме виключно метою боротьбу з голодом і його наслідками” й т. д. ....

Далі вже не хочеться цитувати!... Справді бувають випадки, коли набутих вражень не всіли передати жадне слово... Подумати лише!! Скликати „світовий” український конгрес (коли б дійсно він не був фантазією) „об'єднати” в ньому всі партії (коли б дійсно це було можливо й потрібно), створити „всеукраїнський уряд”, (коли б справді він не був черговою еміграційною карикатурою...), дістати в руки

3.000.000 дол. річно (коли б справді ці гроші хтіли громадяне довірити новоявленому „урядові”...) — і для чого все це?!...

Для того, щоб Конгрес — 1) видав одну відозву з закликом „до впертої праці” для перетривання(!) важкого лихоліття (борони, Боже, не до боротьби!); 2) потім другу відозву „до народів світу” (котрий це вже раз?) 3) потім виголосив... протест (до кого й для чого?...), а опісля 4) зачав виключно(!) боротьбу з голодом на Україні в порозумінню з червонохресними організаціями...

Казка про „білого бичка” продовжується!... Бо ж хіба щось іншого до цього часу та впродовж усіх літ робили всі ці Дмитри й Андрії Левицькі, Пеленські, Шульгини, Мудрі, Залозецькі, Мезапи, Феденки й Макогони — як не сипали направо й наліво, до чужих і своїх, відозвами, петиціями, меморандумами, протестами, а назверх цього паперового потоку — щераз протестами?!... І яка комү хоч би найменша вийшла з того користь?... Щоправда — в очікуваннях „здобутків” своєї акції — Конгрес „відважується” на більші претенсії, ніж згадані поодинокі політики: він сподіється, що вістки про нього... рознесе світове радіо...

Чи маємо дивуватися на вигляд цієї „визвольної” програми конгресу?... Ніскільки... Казали вже — всяка справа в руках нашої духово й політично кволої партійщини неминучо обертається в карикатуру, у сміхотворний анекдот.

У культурному суспільстві супроти політичних протизників зобов'язує коректність... Але немає просто сил здержатися від обуреного окрику вбік партійних недобитків, що намагаються — всупереч логіці й природи речей — зліпити конгрес і виголошують його „оздоровлюючі” декларації:

— Руки геть від національної роботи, паралітики!...

— Чи ж Вам говорити про брак національних авторитетів, Вам — що самі власною безхарактерністю, угодовсько-орієнтаційним крутієм, безпринципністю й постійною обміною на „миску сочевиці” найбільших святощів і інтересів національних — цей авторитет підкопуєте й руйнуєте в опінії мас народніх?!

— Чи ж Ви, каліки безхребетні — покликані піклуватися „цілістю Нації” й нею кермувати, Ви — що розмінюєте її найвищі закони й ідеї взамін на ласку ворога й навіть у своїх власних партійних загумінках блукаєте — немов би ті сліпці — без цілі й дороги?!...

На тлі цього повстає засадниче питання: чи потрібне й можливе об'єднання національних сил? Відповідаємо: так, потрібне й воно **вже твориться**. В самому погляді ініціаторів конгресу на існуюче в нас „роз'єднання” захова на глибока помилка. Полягає вона в тому, що всі вони —

самі перебувачи в партіях — схильні засліплено утотожнювати останні з національними силами, з народом. Очевидний факт чисельности наших партійних груп, підгруп, фракцій, урядів і центрів — пережертих і висварених між собою до втрати всякого глузду — і витворює в їх представників вражіння про розбиття цілого національного організму.

Міжтим на ділі так не є. Жадна з цих партій і всі вони в цілому не представляють ані народу, ані його інтересів, ані його стремлень. Досить тверезо вглянутися в дійсність, що б прийти до цих власне висновків. На українських землях до безвиглядної, угодовецької політики партій свідомі народні маси ставляться з обуренням і призириством. На еміграції партії не ведуть жадної політики, перетворившись в гуртки в 10—20 душ, що час від часу сходяться до кав'ярень...

У сучасних трагічних умовах, український нарід торує свої шляхи у прийдешність мимо й понад голови партій. Чи існують справді прояви, які вказують, що він занепадає духово й політично, що його роздерають внутрішні тертя? Навпаки... Лише сліпці не бачать, що мимо штучного розділу окупаційними кордонами, цей народ переходить процес величезного **духового** переродження й **політичного** поєднання, який проявляється в усіх закутках нашої Землі.

Цей **органічний** рух скріплює маси у свідомості їх національних завдань, учить тим методам, які **єдині** ці завдання спроможні виконати... У висліді цього з найглибших прошаровань народніх виростає й оформлюється **нова провідна верства**, яка сама хапає до своїх твердих, цупких рук керму дальшої долі Нації...

Перед нею будуччина, для неї влада, а не для випадкового збіговиска партійних — тисячу раз збанкrotованих — махерів, що ось тепер знову готові вилізти з своїх львівських, чернівських, варшавських, пражських, паризьких і берлінських закамарків на привабливий шлях нової політичної „комбінації“, що ховається під многообіцяючою назвою... конгресу!

Ми переконані, що наше негативне відношення до планованого партіями конгресу, вони будуть ув опінії громадянства провокувати та з скрежетом зубів виклинати нас розбивачами „єдиного фронту“ й „руїнниками“... Та це нас не страхає...

Ще раз кажемо — коли під національним об'єднанням розуміти **активний, органічний рух народу**, планово спрямований до конструктивних, державницьких завдань Нації — то ідею такого об'єднання ми вітаємо, є вже свідками її здійснення мимо волі та всупереч планам партій, і в тому здійсненню **вже** беремо творчу участь... Коли ж під ним

маскується спроба спрепарувати політико-спекулятивний „бігос” у складі галицько-буковинської угодовщини, польсько-уенерівських „пенсистів”, демагогічної шаповалівської кліки, „другоінтернаціональної” есдекії, москофілів-скоропадчуків, що й по цей день витанцювують на московських „великокняжих” балах, у Бердінах, назаруківців, хомишишців і підозрілих Макогонів — то ми відповідаємо :

Ні й тисячу разів ні !!!...

Де ті наївні, які можуть сподіватися, що від такого об'єднання вийде користь?... Один ундо-угодовець, назаруківець чи макогонівець — це вже об'єктивне зло... Хіба ж воно поменшиться, коли звести до купи сто угодовців, уенерівців, скоропадчиків, шаповалівців та їм подібних?..

Ми переконані, що конгресу його ініціаторам ніколи не вдасться скликати. Вже надходять вістки, що гетьманці умовою участі ставлять визнання Скоропадського „сувереном”, того самого домагається для себе й „уряд” УНР, а Макогон пересварився з УНДО за „впливи” в конгресі. Лишається лише УНДО, в „многолікому” образі своїх „установ”, за якими також ховається... порожнеча й фальш. Отже — історія повторяється! Було б дивно, коли було б інакше...

Коли й торкаємося цієї теми, то для того, щоб зайвий раз ствердити, що саме життя навчає нас способом досягнення справжньої духової й політичної єдності Нації. Це не механічне й неприродне зліплювання окремих складників партійницької трупарні, лише виразний **двоподіл** таборів націоналістично-революційного й угодовецько-орієнтаційного... Послідовне проведення цього двоподілу до кінця заколотить міцними дошками домовину партій і пустить їх в безвість — відкриваючи перед Нацією ясні та прості шляхи її прямиувань.

Цю неминучу логіку вже близького будуччого гаразд відомлюють собі партійні рештки... Враховуючи ту притягуючу силу, яку має в здорових верствах народу ідея об'єднання — вони наспіх її фальшують у надії — „а може не розберуть?!...”

В цих своїх гарячкових заходах — вони самі не помічають, що ідея ця — з її великими засадами **непримиримости, творчости й боротьби** — перетворюється в їх руках у жалюгідну й обурюючу профанацію.

Та дарма! Критична опінія суспільства знає, що від цієї чергової спекуляції годі сподіватися духової поживи й посилення чину; що в своїх вислідах вона спроможна дати лиш одне: розчарування й зайву деморалізацію...

М. О.

Банкроцтво Уенерівщини.

(Гл. III. кн. „С. Д.” за 1934 р. ст. 261—264.)

Глузливих висміювань ідеї власних сил і „швейцарських” теорій соборности Нації — якими була виповнена вся „Державність чи Гайдамаччина” — на цей раз і сліду немає!... Нові вітри змусили нашого вельми еластичного політика компонувати й нові мелодії... П. Шульгинові дружньо „В тон” акомпанує й самий „головний отаман”. Ось послухаймо.

— „Правда, великі держави до цього часу не зрозуміли причин світової кризи. Культурні нації байдуже дивляться на знущання банди озброєних розбійників з безборонних народів колишньої Росії... Але так ліпше, бо не в чужоземній, хоч би і „братерській” допомозі — щастя української нації (ось воно як!... М.О.) Най „мудрі” більшовики не лякають своїх невірників чужоземною „інтервенцією”... Останньої не хоче світ(!), не потрібуємо й ми (з якого це часу настала така зміна бажань?... М. О.) бо досить уже чужоземної сили(!) на скривавлених землях наших...” — Ми дуже не хтіли б оцінювати зміст промови А. Левицького й то не лише з причин політичної до неї опозиції. Щиро кажемо: жах, жах огортає на доказ того, що передумав, чому навчився й що зумів висловити за довгі роки свого провідництва й „політичної” мовчанки цей — най і противний — але все ж таки український діяч! Та краще даймо йому самому голос. Ось найбільші суттєві фрагменти промови...

— „Наш державний провід розпочав велику працю по організації нашого вояцтва, по перегрупованню наших національних сил для майбутньої акції... Ми всі знаємо нашу мету, ми не маємо й тіні сумніву в нашій остаточній перемозі... Переможені мають звичай нарікати на свій провід, а в нас, у нашої, донині не цілком підперезаної, інтелігенції цей звичай має свою традицію...”

„Треба констатувати певну пореволюційну реакцію серед нашого молодшого громадянства... Коли в 1917 р... юрбою йшли до політичних партій... тепер стало популярним накидатися на партії... а на українських соціалістів зокрема й особливо... Мусимо поважати й тих „лівих” патріотів, що в боротьбі за Україну мріють також про соціалістичний ідеал і тих „правих”, що не забули минулої давньої гетьманщини...”

— „Де ж, панове, ті досягнення, про які я згадував?... Тепер бачимо нарешті консолідацію національних сил(?), яких не було на світанку нашої боротьби. Наші поневолені брати... знають добре і тішаться з того, що більшість еміграції об'єдналася навколо єдиного традиційного центру уряду УНР (авже ж, певно ні про що інше й не думають ті

поневолені!... М.О.). — „Треба констатувати також значні досягнення(?) і на міжнародній арені. Невтомна діяльність наших людей у різних міжнародних товариствах, діяльна участь у різних конгресах і конференціях, постійний контакт з відповідальними чужоземними чинниками („на-контактувалися“!... М.О.) — змінили не до пізнання світову опінію про нашу справу... Отже, панове, без сорому оглядаймося на минуле, з певністю заглядаймо в бущуче... Знаю, коли заграють сурми...” і т. д.

За „головним отаманом” і п. Шульгин реклямує в урядовому екстазі: „За центром УНР стоїть уся свідома Україна, все те, що бореться, чекає свого визволення” та заявляє далі: „з особливою ж радістю друкуємо ми яскраву й глибокопатріотичну промову провідника українського центру, Головного Отамана Андрія Левицького”.

Най читач самий виробить собі враження з „яскравости” й оригінальності цієї промови... Від себе лише скажемо: старі затріпані слова, старі казбонні ура-патріотичні вигуки, старий урядовий оптимізм („гоп, куме, не журися!”) розрахований на наївні емігрантські голови... Жадної свіжої ідеї, ні одною сильною, оформленою думкою — що в найменшій мірі відповідали б гостроті й актуальності тих процесів, які ж у своїй титанічній боротьбі за право життя — переходить Українська Нація! Питаємо: де це „воцтво”, до організації якого приступив уряд?!

Під яким мікроскопом й телескопом слід розглядати й нарешті таки віднайти оці „перегруповані сили” УНР? Що це за ідеологічна вермішель, що хоче одночасно толерувати й соціалістів, які в будуччому мріють „про соціалістичний ідеал”, а в сучасності складають II інтернаціонал — ворожий Українській Державності, і „тих правих” — що тягнуть до реакційно-поміщицької гетьманщини, а тепер єднаються з московськими „єдїнонеделїмцями”?...

Багато можна б ще говорити, та годі! Оминемо й заяви про „міжнародні досягнення УНР”... Бувають випадки, коли навіть і гостре перо стає безрадним!

Уенерівці хоробливо чутливі до кількісних вимірів своїх прихильників і виказують тут просто якусь патологічну безцеремонність. Щоб краще уаргументувати ту „більшість”, яка єднається навколо уряду УНР на еміграції п. Шульгин приводить реєстр організацій Головної Еміграційної Ради.

Б'ємо п. Шульгина його власною зброєю та продемонструємо чисельний склад тих усіх організацій...

І так: 1) Укр. Демокр. Громада в Бельгії — 15 людей, 2) Укр. Громада в Люксембурзі — 10 л. (тепер зовсім не існує), 3) Укр. Об'єднання в Чехії й Укр. Респ.-Дем. Клуб — 100 л. 4) Союз Укр. Емігр. Організацій у Франції та Т-во Вояків УНР — 180 л., 5) Укр. Громада в Югославії — 40 л., 6) Укр. Громада в Туреччині — 40 л., (фіктивна й мертва організація), 7) Укр. Громада в Болгарії — 40 л.

Най читач підрахує висліди цієї „більшости”, маючи при тому на увазі, що європейської еміграції нараховується десятки тисяч і що, для прикладу — хоч би соборницький „Український Союз у Франції” — самий начисляє до 1000 людей, а **соборницьких** — справді живих і чинних (не паперових!...) організацій мається в Європі числом до 70.

Лишається ще Український Центральний Комітет у Польщі й Укр. Допомоговий Комітет у Румунії. Тут на сторожі „льояльності” еміграції до уряду УНР стоять справді поважні аргументи: польська поліція та сігуранца (спробували б ті емігранти бути там не „льояльними”!... М.О.) А мимо того маємо всі підстави міркувати, що в відповідний мент реальні вияви настроїв і польсько-румунської еміграції з'являється для унерівців величезною несподіванкою...

Що сказати про реклямовання ваги уряду УНР на самих окупованих землях?... Хіба те, що ці безкритичні самохвальні заяви — „за центром УНР йдуть усі, що борються, ціла Україна” — викликають терпке, ніякове почуття... Де ця унерівська „боротьба”?! Які її хоч би найменші познаки на Україні?! Шкода, що **не час** наводити доказові факти, означуючи справжнє місце й ролі унерівщини в Визвольних змаганнях на наших Землях. Та проте й без цього ті, що мають очі й вуха, бачать і слухають...

Як належить з'ясувати ці нові, „соборницькі” деклямації уряду УНР, що так кардинально йдуть урозрив з цілою його довголітньою дотеперішньою практикою?

Ми завжди твердили, що унерівська концепція орієнтації на Польщу не є ані реальна, ані оригінальна, ані конструктивна. Що це лише повторення історичного лявірування між Москвою і Польщею, яке завжди та з закономірною правильністю кінчалось одним вислідом: розгромом України на користь Москви й Польщі.

Всупереч' заяв п.п. Шулгинів про „спільність” українсько-польських інтересів, ми з'ясовували, що національні, політичні, господарські, мілітарні й географічні умови **наказують** Польщі (таксамо як і Москві) заперечувати інтереси Української Нації. Вона це робила, робить і буде робити, коли матиме на це силу та спроможності. Тут навіть годі обвинувачувати Москву й Польщу. Роблять вони так, щоб для них було краще. Не їх вина, що на дорозі до здійснення своїх плянів вони завжди знаходили й знаходять для себе пустоголовних „хахлів” чи „русинів” у допомогу. Так було використано й унерівщину!

Ми доводили також, що ангажуючись у польську політику, уряд УНР тим самим передає їй до монопольного заступництва й використання цілу повноту українського питання, а підготовку національного визволення — яке, **щоб** мати успіх, вимагає **насемперед** зосередження само-

стійних духових і фізичних сил Українського Народу — обертає у знаряддя стратегічних і диверсійних махінацій польського генерального штабу та міжнародніх контррозвідок.

Попереджали ми, що це все матиме фатальні наслідки. Так воно і сталося. Питома вага й політичне значення нашої визвольної акції на міжнародньому форумі та в opinii — були зменшені та включені в вузьке коло польської політики на Сході Європи. Замість того, щоб у міжнародньому світі промощувати шляхи для Самостійности й Соборности України — як ідей та вимог, **ні від кого незалежних, засадничих, конечних** ув їх життєвій **неминучості** — уенерівці обернули Україну в провінційне питання польського імперіялізму, плюс — ув об'єкт різних „експортно-імпортних” комбінацій інтернаціонально-спекулятивної швали, яка в певний час готова була говорити з Левицьким, Скоропадським, Мілюковим, Деникіном, Керенським, із самим дияволом, щоб лише мати добрий „торговельний білянс”! Сама українська справа обходила їх у рівній мірі як рухливого пса п'ята нога...

І за цю деградацію нашого міжнароднього значення, ціла відповідальність паде на уряд УНР. Уенерівці похваляються своїми зв'язками й участю в „конференціях”. А ми кажемо: бодай би **таких** зв'язків і **таких** конференцій краще не бувало!...

В протизагаду до уенерівської концепції видвигали ми гасла **власних сил**, плекали духово-психологічне оздоровлення Нації, пропагували творення одноцільного **соборницького фронту**, на єдино можливій і реальній тактичній базі **національної революції**.

Страшне обурення викликували ці наші заяви в польонофільському таборі! Не маючи сил, доказів, мужности та спроможностей боротися з голошеними через нас **правами** — зуживав цей табор своєманітної тактики... Демагогічно обернено було нас у „ворогів національної справи”, в „руїнників-анархістів” і в „гайдамаків”. Тихцем, „на вухо” (щоб уникнути громадської або іншої відповідальности...) поширювано „від кума до кума” про нас поголоски, як більшовицьких, німецьких і навіть польських агентів, що працюють у „чийхось інтересах”. Ці огидні провокації снувалися в тісній „співпраці” з... „союзниками”. Щоб приголомшити загал, виступив самий п. Шульгин і станув у ефектну позу...

— „Ми незалежні й радимось з поляками як рівні з рівними”. І додав таємничо-інтригуючий натяк: „і не лише з поляками але й іншими, ще більш значними силами”... Знай наших! І „дорадилися”...

Як грім з ясного неба впали на голову уряду УНР події. І все впоперек, все в перехрестя очікуваним надіям!

Польща — як це слід було давно чекати — зав'язала союз із Москвою, беручи за основу його спільну й важну для обох сторін платформу: розподіл панування над поневоленою Українською Нацією. А за Польщею слідом пішли і оті таємничі „ще більш значні сили”, справедливо зміркувавши, що вирівнювати свої „білянси” вони можуть і іншою дорогою, без допомоги п. Шульгіна.

Сталось так, що націоналісти — оті „дітваки” та „нереальні фантасти”, що від років уважали польонофільську орієнтацію (як і всі інші орієнтації) шкідливим абсурдом і поборювали її, показали більш мудрим й далекозорим ніж досвічені уенерівські „державні мужи”. І хоч заскочені подіями міністри, щоб якось заспокоїти своїх прихильників, і підморгують їм таємничо очима, мовляв: „то все так собі, висока політика, а в дійсності все йде по-нашому” — то все таки треба признати, що ці події пішли не по-нашому” а так, як неминуче повинні були піти: по-польському й по-московському!...

Ціла акція уенерівців зазнала страшного, непоправного удару. Розмінюючи Величну Ідею життя Української Нації на випадковий збіг самих інтервенційних комбінацій, на тактику повної залежності від різних польсько-міжнародних кругів, що змагаються **насамперед** за **своє** політичне, господарське й соціальне панування — уряд УНР змушений тепер тягти всі прикрі консеквенції своїх згубних і негнуродних ідеологічних і політичних позицій.

Як бачимо, політика уряду УНР не лише не була й не є реальною, але якраз позбавлена всяких практичних основ, які б робили її життєвою. Реальною політикою може бути лише тоді, коли виходить із тверезої оцінки фактично існуючих обставин і правильного зваження розвоєвих тенденцій будучности. Цього закону політичного реалізму не вміли узгляднити наші польонофіли. Світ, обставини, факти й перспективи бачили вони не такими, якими вони є й можуть бути, але такими, як їм **хотілося** їх бачити і внаслідок цього — **збанкрутували**. Банкротством уенерівщини й пояснюється ця несподівана зміна політичного курсу, що найшла собі місце у згаданій брошурі: „єдиний шлях через соборність нації та єдність партій до державної самостійности України”. Нова декларація п. Шульгіна в імені Гол. Еміграційної Ради „до всіх українців” і промова Андрія Левицького — це є благання „пардону” перед українським суспільством; це є фактична покута за всі заподіяні урядом УНР гріхи супроти величних ідеалів **єдиної** Нації та її непорушних, первородних інтересів.

Наступив певний час і Польща сказала нашому польонофільському таборові (словами Тараса Бульби: „я тебе породила, я ж тебе й уб'ю”). Історія повторюється! Не знаємо, чи вплинув би сам по собі цей останній плювок істо-

ричного ворога в обличчя української національної гідності, коли б услід за ним не йшли вже цілком практичні й до того ж вельми неприємні консеквенції: Польща звиває й ліквідує реально-матеріальну базу уряду УНР.

Ось ці то „реальні” обставини привели до чудасійної метаморфози унерівців у запеклих... соборників. Ось причини, чому раптом п. Шульгин, який ще так недавно цинічно ганьбив націоналістичні ідеали соборности і власних сил Нації, не бачив „навіть на обрію” — спромігся ці сили одразу віднайти на сторінках своєї нової брошури й опинився в ролі „пророка” єдності й самодіяльності Нації, ба навіть... „гайдамацької” національної революції.

Так прийшов неславний кінець унерівщини, коли вона хоч-не-хоч, а мусить себе рятувати... підшивачися під український націоналізм. Звичайна й уже випробована практикою „еволюція” всіх угодовецько-орієнтаційних груп (ундівщина, паліївщина, клерикали і т. д.) що, скрахувавши на власних концепціях, змушені обертатися в „теж” націоналістів"... Забуваючи, що використання чужих наук і теорій, без подання їх дійсних творців-авторів, є **плагіаторство** (так, принаймні, вчать добропорядні суспільні звичаї!...) представники уряду УНР тепер безцеремонно „соціалізують” собі націоналістичні ідеї, націоналістичну програму й націоналістичну визвольну тактику, жонглюючи цими цінностями з таким самопевним виглядом, ніби справді це **вони** їх творили у стражданнях підпілля, в тюрмах і на шибеницях. Прекрасна зайва ілюстрація загальної й політичної моралі!

Пакуючи за непотребою, у валізи свій одяг „реальних політиків” — вони мерщій натягають на себе революційно-націоналістичні „постоли”... Та ба! Сказано ж: що добре хлопіві, то панові зась!... Ніяк не віримо, щоб унерівщині справді допомогла нашвидко здерта з чужого рамени — нова захисна одежа.

На самому словесному проголошенню власних сил і відкриттю (по 14 роках заперечування!) що „не має окремих земель — існує Україна” — уряд УНР як чинник „реальний”, обмежитися, звичайно, не міг.

П. Шульгин одразу заходився „кувати” задекларовану соборницьку єдність з „братами Галичини, Волині, Підкарпаття й Буковини” на практиці. Поскільки ж робити це в самій Галичині, Волині, Підкарпаттю й Буковині небезпечно, а супроти союзників — хоч і бувших — навіть і „нелюдяльно”, то наш підприємчивий міністер обрав найкоротший шлях: до тих „братів”, що мешкають... у Новому Світі.

Читаємо в його брошурі, — „Братя з Канади, Сполучених Штатів, Бразилії та Аргентини! Ви не раз були чинниками в боротьбі за наше визволення Своім впливом...

так само як і своєю матеріальною допомогою Ви брали дійсно чільну участь у цій боротьбі... На Вас покладаємо ми великі надії. Не забувайте, що Чехію збудовано... завдяки матеріальній допомозі емігрантів. На їх кошт збудовано чеську державу. З тих копійок, що дає (?) нам еміграція — складаються тисячі... Всі мусять заплатити свій національний податок, вносити свій гріш на національну справу"...

Ми захоплені! Питаємо п. Шульгіна — чи не служив він часом у кінноті... Бо тут маємо до діла просто з класичним кавалерійським наскоком... Не зібрався ще здивований „галицький брат” в Америці подумати як слід над виявами цієї несподіваної для нього унерівської „любви”, як п. Шульгін уже тут — біля нього...

— „Даеш доляра, а там розберемося хто, кому й за що”.

В своєму „збірковому” запалі, п. міністер проявляє до „братів” шляхотну великодушність. Хоч і корить їх за те, що вони більш стараються про свою тіснішу батьківщину, а все ж вірить, що таки тепер вони під проводом уряду УІР виправляться та стануть справжніми соборниками.

Жарти жартами, але який огидний, безприкладний цинізм!... Хто це домагається тепер грошей від нашої еміграції з Нового Світу, що в більшості складається з представників Західньої України?... Ті, що впродовж років обертали українське населення цієї частини нашої Землі в предмет спекулятивного, політичного гандлю з історичними ворогами!... Хто це робить закиди західнім українцям у партикуляризмі та стараннях про „тіснішу батьківщину”? Ті, що самі від ряду літ творили культ „самостійности без соборности”, ба навіть фабрикували „наукові” теорії про повну відрубність наддніпрянського й галицького типів, в угоду тим же історичним ворогам!...

Ми далекі від наміру ідеалізувати тих чи інших українців. Зрештою — самі походимо з наддніпрянського оточення. А мимо того зобов'язані об'єктивно засвідчити величезну роль **якраз** західноукраїнського елементу в боротьбі за здійснення наших **спільних** національних ідеалів.

У тюрмах Польщі ще й тепер том'ються революціонери, засуджені за активні виступи проти московської окупації перед кількома роками. А акт Лемика?... А криваві протимосковські демонстрації української еміграції (переважно західноукраїнської) в Америці, що відбулися так недавно? А величезна помічна роль галицьких націоналістів-революціонерів у боротьбі з Москвою на самій Великій Україні, роля, яку самі московські окупанти признають для себе надзвичайно небезпечною?!

Молоде, активне, свідоме й жертвенне населення наших Західніх Земель не дає ніяких підстав до закидів у політичному партикуляризмі та духовій містечковості. Хто знає, чи не з'явиться воно **основою** відродженої соборної

Нації й чи не відиграє **у свій час** рішальної, оформлюючої ролі також і на Великій Україні...

Що ж взамін за ці вияви справжньої соборности дали західнім українцям самі уенерівці, що докоряють їм за „місцевий патріотизм”? ... Достопамятну декларацію Андрія Левицького в часі кривавої польської пацифікації, видану під диктатом польських урядників, ув якій він боротьбу українських націоналістів скваліфікував „більшовицькою акцією”? ... Або непристойні викрутаси самого п. Шульгина на міжнародних конференціях з приводу цих же подій, де він пацифікацію представляв як „внутрішню справу” Польщі й бажав останній бути сильною й щасливою, бо мовляв, така його тактика вимагалася правилами „дипломатичної чемности”? ... Повторяємо — застрашаним цинізмом віддає від цих спроб уенерівщини одним махом стерти всі трагічно-темні прояви її так недавнього минулого, та й ще... дістати за це гроші від українського громадянства. Маємо тут до діла або з ілюстрацією такої панічної розпуки, коли розум уже не годен шукати критичних шляхів рятунку, або з зайвим доказом цілковитого патологізму...

Але чи хоч тепер щиро збирається уряд УНР повести нову, активну акцію на основі голошених (хоч і запізно!) засад соборности власних сил?... Та де там!... З цієї ж брошури довідуємося, для чого він збирає фонди.

— „Тепер час, коли треба найширше поставити нашу пропаганду за кордоном. Це перший бій, який мусимо виграти. Піддержуйте уряд УНР у його закордонній акції”.

Ну, а українські землі?... А національна революція та власні сили, які уенерівці, нарешті, „визнали”?... Почекають!... Чули ж уже, що поневолені на Україні й так „радіють” з успіхів уряду... Емігрантщина все лишатиметься емігрантщиною! Втративши одну „конюнктуру”, вона шукає тепер другої. І на цій новій, неясній базі переорієнтовується уенерівщина, творячи „соборницький” фронт із збанкротованими, як і вона сама, недобитками: ундівщиною, буковинськими угодовцями й підозрілою макогонівщиною напридачу.

Вся ця випадкова збіранина йде під прапором УНР, на який давно втратила й фактичне, і юридичне, і моральне право. Бо що означають ці три Великих Літери, як не честь, чесність, засадничість, ідею, єдність і Революцію?... Щоб себе рятувати, вона міняє свої захисні кольори й силкується на час перетворитися в ідеалістичного купідона, що за малу ціну скрізь готовий роздавати свої поцілунки „єднання”... Та кого — тверезого — приваблять вони: дешеві, отруйливі?!...

„САМОСТІЙНА ДУМКА“

літературно-науковий і суспільно-політичний місячник.

ВИХОДИТЬ при кінці кожного місяця, обсягом щонайменше 64—80 сторін 16-ки.

МІСТИТЬ : оригінальні й перекладні поезії, драми, повісті, новелі, нариси, спомини, статті з історії, літератури, мистецтва, науки, статті на суспільно-політичні та економічні теми, огляд міжнародньої політики, критику, бібліографію, хроніку, тощо.

Всякі листи, рукописи, нові книжки й передплату висилати на адресу : Видавництво „САМОСТІЙНА ДУМКА“, Чернівці, вул. Петровича ч. 2, Румунія. На відповідь долучувати поштові значки, або міжнародні купони.

РІЧНА ПЕРЕДПЛАТА виносить у краю 240 л., за границею 275 л., за Океаном (Америка й Канада) 300 л. або їх рівновартість ув іншій валюті (14 зл. п. ; 40 фр. фр. ; 50 Кч. ; 3 дол.) Ціна окремої книжки 20 л. — З пересилкою 25 левів. Пренумерата платна **НАПЕРЕД**, однак можна сплатувати її чвертьрічними чи піврічними ратами ; післяплатникам числиться 10% дорожче. Книгарням і кольпортерам призначається за передплату 5%, а за продаж окремих книжок — 25%. Оказові книжки висилається за попереднім надісланням належитости — можна в поштових (і міжнародніх) значках. — Платно й позиваємо в Чернівцях.

Можна уплатувати передплату на „С. Д.“ в Америці : Executive Committée of „O. D. W. U.“, Post office Box 13, Station D. New York, N. Y., U. S. A ; у Канаді : „Kalyna“, Ukrainian Co-operative, 872 Main Str., Winnipeg, Man. ; в Польщі : Centralny Kooperatywny Bank Lwów, Pologne ; в Чехословаччині : Адміністрація „Розбудови Нації“, Praha-Smichov, poštovní schranka č. 37, Tchecoslovaquie.

Скрізь конче зазначити що виплачується передплату на „САМОСТІЙНУ ДУМКУ“.

У краю передплату на „С. Д.“ пересилати поштовими переказами або зложувати її впрост у нашій Адміністрації, щодня від пів до 10—13 і від 15—19 год. — Зза границі пересилати передплату банковими чеками чи грошовими листами, або зложити її в вищеподаних представників наших і про це повідомити Адміністрацію „С. Д.“

НАША АДРЕСА :

Edit. „Samostijna Dumka“, Cernăuți. str. Petrovici 2, Roumanie

---

Видавець і відвічальний редактор: Сильвестер І. Никорович.
Soc. tipografică, Cernăuți, str. I. Flondor 47.